

АДАМТАНУ

ҚАЗАҚ ІЛІМІ

Қобдабай Қабдыразақұлы

АДАМТАНУ ҚАЗАҚ ІЛІМІ

ҚАРАҒАНДЫ 2018

МАЗМҰНЫ

Адамтану қазақ іліміне кіріспе	3
<i>Бірінші тарау. Қазақтың адамтандағы ұстанымдары</i>	
1.1. Адамтану қазақи үлгілер	14
1.2. Балатану баспалдақтары	17
1.3. Тектану қазақ амалы	27
1.4. Текті жанның көкірек көзін ашу	34
1.5. Адам бойындағы асыл қасиеттер кісілік құнары	39
1.6. Мінез байлығы-кісілік ырыс	42
1.7. Адамтану қазақ ілімі	54
<i>Екінші тарау. Адамтану қазақ ілімінің негізі</i>	
2.1. Қорқыт Ата ұстанымы	71
2.2. Әбу Насир Әл-Фараби ілімі	75
2.3. Жантану жаршысы Ж. Баласағұн	83
2.4. Адамтанудың соны соқпағын тапқан А. Ясауи	86
2.5. Адамтанудағы Қ. Абай ілімі	91
2.7. Адамтану асқары-Шәкерім ілімі	95
2.8. Адамтанушы әулие Мәшһүр Жүсіп	97
2.9. Имандылықты жалпақ жұрт қа жайған ғұлама	103
<i>Дереккөздер</i>	138

КИІЗТУЫРДЫҚТЫЛАРДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

Пікір жазғандар: Б.БОР Академик
Н.Қаусылғазы п.ғ.д-р
Жауапты редактор : Д.Нұрпейісова

Қобдабай Қабдығарақұлы АДАМТАНУ ҚАЗАҚ ІЛІМІ

Халықаралық дәрежедегі адамтанушы-психолог ғалымы Қ.Қобдабайдың бұл еңбегі адамтанудың, балатанудың, тектанудың ғылыми негізін айқындау үшін жүргізген зерттеу нәтижесі және адамтану қазақ ілімінің негізін салушы ғұламалардың пікірін жинақтаған танымдық еңбек.

Адам дегеніміз - Ясауи бойынша, сенім-иманынан кеме салып, жақсы қасиеттерінен, жақсы істерімен азық жинап, өмір атты дариямен Хақ аманатынан аман есен өз иесіне табыстау мақсатында сапар шеккен жолсушы деп білеміз. Ал, Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) бойынша: адам дегеніміз Аллаһ Тағалланың жердегі халифасы, шын берілген құлы. Әл-Фараби үшін жан-жақты жетіліп, кемелденген адам-өз күш-қуатын адамдардың игілігіне жұмсайтын, бақытқа жетуге ұмтылған тұлға. Ондай адам ақыл мен әдептілікті, ізеттілікті үйлесімді тоғыстырады. Олардың бір-бірінен айырмашылығын Абай атамыз: «Адам баласы бір-бірінен ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады.» дейді. Осы қазақ ғұламаларының танымдық көзқарастары адамды айыра танудың әдіснамалық тұрғынамасы болуға тиіс. Дүниетанымдық осы пікірлерге сүйеніп, талданған танымдық еңбекті алдарымызға тартып, көзіқарақты оқырманға ұсынып отырмыз. Мүмкіндік болса, оқып шығып, ой-пікір білдіруді өтінеміз. (редактор)

Адамтану қазақ іліміне кіріспе

Қазақ: «Танертең төрт аяқпен, түсте екі аяқпен, кешке үш аяқпен жүреді. Ол кім?» деген жрбөк бар. Мұнда адам құмырының үш кезеңі жасырылған. Осы тәрізді адам жан дүниесінің ішкі сырларын бастап, жас ерекшеліктерінің сипаттамасын өте айқын айтып келген. Әрі сол негізде төрбие құралдарын таңдап алып, әдіс-амал, тәсілдерін ұсынған. Қазақ: «Төрбенің нәтижелі болуы үшін адамның жас ерекшелігін жете білу қажет болған. Қазақ ұғымында адамның жасы: балалық, ересектік, қарттық болып үш кезеңге бөлінеді. Қанып атамыздың сөзімен айтқанда: біздің «академик-ажелеріміз» тұрмының жатырдағы дамуын былай сипаттайды: «Үш күндік жүктілік қазақтарда «тумақи» (әлі туылмаған) деп аталады, яғни бұнда болашақ өмір бола ма, болмай ма деген күдік басым. Жүктіліктің жетінші күні «көбік» деп анық-талады. Мұнда адамның көбіктен жаралады деген көзқарастың басымдылығы, яғни ол келер қырық күн ішінде ұйығанға айналады деген ұғым бар. Қырық күн бойына болашақ өмірдің қалың материясы қалыптасады, ол «келдік» деп аталады. Он алты күнде ұрықтың шеміршектері пайда болып, тоқсан күнде сүйекке айналады. Төрт айда шарана адам әлпетіне ие болады, ал төрт жарым айда ол қозғала бастайды, яғни балаға жан кіреді (кім, қайдан әкеліп салады?). Жеті айда шақалақ атауға дайын. Сегіз айлық шарана өмір сүрмейді. Тоғыз ай, тоғыз күнде жарық дүние есігін ашады». Адамтану қазақ ілімінде текті жан – толықсыған кісі болып тұмайды. Кісі болып қалыптасу үшін дамудың көптеген сатыларын басып, кезеңдерінен өтуі тиіс. Мысалы кіндігі түсе бесікке салынып, мойны беки қырықнан шығарылып, құйрығын басса, құйрық басар жасап, еңбектеуге айналғанда, бауыр аяқ жасап, қадам басарда тұсауын қиған. Бесікке саларда бөлеу әнін орындайды. Бесік жыры үнемі айтылады. Сылап сипауды әнемен өңдеп орындайды. Алғаш тілі сөйлеуге келе тілашар жасайды. Бір жас ауызғанда – шарана, шақалақ, нәресте атаулары қоланылады. Бір мен екі ауызғанда қыз баланы бөпе, ұл баланы бөбек дейді. Екіден үш аралығын – бүлдіршін деп жаппылай атаумен қатар бірден үш жас арасында ебектеген, еркелеткен атаулар өте көп. Шаранадан аяғын басып тік тұратын халге жетіп, сөйлей алуы – бұл нақтылы *Текті жан* болғандығы. Текті жан болғандық дейінгі шағы адамтану қазақ ілімінде «жанды бақа» аталады. Жанды бақадан текті жанға өту кезеңі психологиядағы алғашқы «жағдарсыз» дамудың ең үлкен белесі. Қазақ танымды бойынша бұл шақта қойылатын негізгі талаптар: «осы кезеңде бала әкесінен гөрі анасына көбірек тәуелді келеді. Қажеттілігі жақсы қамтамасыз етілмеген бала кейін өскенде маңайынан шу кетпейтін бақытсыз бала болып өседі. Бұл кезде ананың ең басты міндеті баланы құшағына қысуы мен емсіз де үлкен мәнге ие. Анасының махаббаты мен мейіріміне қанып өскен бала өзіне сенімді мол, айналасындағылармен тез тіл табысып, қол-қолтық араласып кетуі оңай, сүйкімді болып өседі. Өзіне қажетті ана махаббатынан екі жыл мақұрым қалған бала басқалармен тіл табысып, басы қосылып ойнауы қиын, адамға жұдымыссыз дау болып өседі». Үштен бес жас аралығында балдырған (ұл), балауса (қыз) атанады. 6-7-8 жас бала (ұл), балақай (қыз), 9-12 жас арасы ойын баласы, 7-13 жас жасөспірім, 13-15 жас арасы ересек бала, жас жеткіншек, 15-19 арасы бозбала, бөйжеткен 20-30 арасы жігіт, қыз аталады. Қазақ қызы, қазақ жігіті деген атаулар өте ұлағатты атаулар.

От ауыспалы болғаннан, немере (не жиен) сүйгенге дейінгі кезең-отағасы (отанасы) аталып, тіршілік тынысының шеңбері-отбасы делінген. Немерелі-шөберелі болғаннан бақпа аттанғанға дейінгі кезең-ата (әже) делініп-тұрмыс аясы-әулет атанған. Қазақтың кең өлкесінде бұларды құлшартып әр түрлі атайтыны бар. Мысалы: балалық шақтың бөбектік кезеңін кей аймақтарда «олың сұрақ жасы», біреулер: «қарт әже жасы» дейді. Қай-қайсының да дәлелі, өзіндік ерекшелігі бар. Ал, сөбилік кезеңнің басында, балалар: «мен, мен...» дегенді көп айта-тын болса, орта шағында «сен, сен...» деп соңында «ол, ол...» деп сілтей сөйлеуге құмар келеді. Сол себепті бұл кезеңді «үш жақ жасы» атайтындар бар. Ал, баланың еңбекке қатысу, араласуына сай, ата-аналар: «ермегім, қолушы, атқосыым, қолғанатым, асыраушыым» деп атап, олардың қозы жас жылқы жастағы міндетін атқаратын шаруасын ұқтырып,

үйреткен, әрі соған дайындаған. Бөбектің тілі шығысымен қоршаған ортадағы заттар мен денелерді, болмыс-құбылыстарды, өзгерістерді танып білуге талпынады, ол сөзбен өрнектеледі. Алайда тәжірибесі мен білімі жете бермейтіндіктен басқадан көп нәрсені әртүрлі жолмен сұрай береді. Мұны қазақ: «көп неге жасы, қалайған шеге жасы жабысқан кене жасы» деген ғой. Ал, өздерінен бір нәрсені басқа біреу сұрай қалса, білсін-білмесін тартыпбай: «мен, мен айттым» деседі. Осы кезеңде бала, білуге құштар, істеуге әзір, ойына құмар болады. Уақыттың қалай өтіп кеткенін де білмей қалады. Егер сол кезеңдегі баланың еңбегін төлеу қажет болса, есептей алсаңыз, ең көп «іс тындырған адам» сол бала болар еді. Сөйлей берген, істей берген, ақыры шаршап-шалдығып отырған орынды ұйқыға кеткен. Сондықтан осы жастағы бала қимылын, күйбеңдеген әже еңбегіне балап, «қарт әже жасы» дейтіндер бар. Сөбилік жастың орта кезеңінде, оларға (бірнешеуі қатар тұрғанда) қандай бір сұрақ қойсаңыз, оның жауабын айтуды бір-біріне сілтеп, «сен айтшы, сен айтшы» деп сылтауырағуға бейім тұрады, бағырдағы «мен, мен» дейтін қызбалық қалып қояды. Ал, сөбиліктің соңғы кезеңінде «мен де», «сен де» доғарылып, «ол айтадыға» көшеді. (Үшінші бала қатарларында болмаса да айтылады.) «Үш жақ» жасындағы балалардың бір ерекшелігі осы болмақ. Қазақ қауымының қай кезеңінің алып қарсаңыз да, еңбектің көбін балалар еңсерген. Олардың тіршілік те алар орынды, әулеттегі қолғабысы орасан зор болған. Қазақ атам: «баланың ісі білінбес, тайдың мінісі білінбес» деген ғой. Әсіресе бақташылар мен бағбандардың, балықшылар мен диқандар үшін балалардың көмегі шексіз еді. Әрі өмірге дайындау, осы еңбекке жас еспірімді тікелей қатыстыру жолымен жүргізілетін. Сондықтан, баланың жасына сай, игертуге тиісті еңбек дағдысын уақытты ұтымды пайдаланып үлгерту ата-ана үшін қасиетті борыш, әрі парыз болған. Ал, ата-әже және әке-шеше үшін бала жасы оның еңбекке араласуына сай төмендегідей аталатын. *Ермегім, алаңшыым, қолжымы, қолғанатым, серігім, сүйенішім, асыраушыым. Қолғанат бала бастаған шақта олардың жасы атқаратын міндетімен аталатын. Қозы жас, қой жас, жылық жас, патша жас, аңдушы; қаушы; сұққар; атқосымы, көрікші; соғушы; құрттар; өскекші.* Жыл бойында атқарылатын еңбек науқаны, балаларға олардың жасына сай *еңбек мейрамы (әулет мектебі)* сыйлаған-ды. Төл аяқтандыру, қыркын, төл пішу, шөп шабу, егін ору, соғымы сою сияқты еңбек науқандары бітісімен, қазақтар, салттық мейрам жасап, оны әулет мектебіне айналырған. Мысалы: сірге жинар, төстік қаптар, соғым бас, көргенгүп жасау, пішен той, сабан той т.б. Қазақ ұғымында ең қызық, ең бақытты, ең жақсы дәурен сүретін жас-30-ға дейінгі жас. Алайда оның бір мүшел кезеңі балалық бал дәуренге тиесілі. Бірінші мүшелдің алғашқы бес жылы уайымсыз, риясыз өмір кешетін, құл шашатын, ойын қуатын, жерден таяқ жеп, мазақтамалар мен санамақтарға тілі өзек келіп, бал тілімен басқаларды мәз ететін жас. «Зыр жүгіріп дедектеп, күлді ерікшілер сөйлетіп, Балалық кезде ешкімнен, Именбедік көред деп, Жалаң аяқ жалаң бұт, Тілі төтті бөбек деп...» *Бұрбай Қабалов* (1848-1911) Ал, *Тұрмығанбет Ізмірзуов* (1882-1936) былай сипаттайды: «Атаның әуелінде белінде еттің, Екінші ана қарны теңінде еттің, Тоғыз ай, тоғыз сағат, тоғыз күндей, Қадірлеп құдыретімен шегінде еттің, Бұрыннан қамқоршылық қылып бізге, Ананы ақ сүт беріп желіндеттің. Алты айда отбасына отырғызып, Жан-жаққа құл шашатын төгінді еттің. Жүргізіп жыл толған соң апыл-тапыл, Бойымды бұрынғыдан жеңілдеттің. Сөйлетіп екі жаста оны-мұны, Тірліктің тілін түрлі көбінде еттің! *Мәделі Жүсіпқожаұлы* (1816-1888) : «Ал, еңді тыңда келдік бір жасына, Қосылып балалардың игесіне. Бір күні ә, дегенше екі келді, Аяқта ал, шама жоқ бір басуға. Торғайдай ұшып қонған үште келді, Сөйлеткен қызық-қызық тілді ашуға. Бір күні төрелердей төртін келді, Құл шашып шарқ ұртынан үй қасына. Бір күні бөйге көрдей бесің келді, Ойнадық балалармен қыр басында, - деп үш жаста-торғай, төрт жаста-төре, бесте бөйгекер сынды балалардың жас ерекшелігін деп басып айтқан. Жалпысынан алғанда, адамның жас ерекшелігі туралы пікір білдірмеген қазақ ақын жырау, би пішен сал-сері, ойшыл-ғұлама болған емес. Балдырған бал-бөбектер кімге де ермек, әсіресе, ата-әже үшін тіпті орны бөлек. Сондықтан қазақтар: «Өз баланды өскенше асырайсың, немеренді өлгенше асырайсың» деумен қатар, немерені *бауырға басым, қолына*

аламын құрып қалыптастырған. Шөберенің өзің «ата баласы, осы шаңырақтың кенжесі» деседі. Қарашаңырақты сол «кенжелер» басып қалатын-ды. Бұл өмір қажетінен туындаған құрып болғандықтан салтқа айналған. Қарттарға қолшұбын беріп, майла-шұйла шаруаға көмектесіп тұратын, әрі оларға ермек, алданыш болатын, көзі өткір, ойы ұшқыр, қозғалысы ширақ жас қажет. Әжесі: *Ботам, қайдасың? Көзі құрғыр көрмейді, мына иені сабақтап жібер! Ой айналады, сабартадың ба? Жарығым менің, сен менің жөзімсің зой!* Атасы: *Құлтымы қайдасың? Тез құрғыр тұрғызбайды. Демеп тұрғызып жібер, таағымды алым берші!* Ой, расмет. *Айналайым, атасының сүйеніші емес пе?* Осылай кезі келгенде бір-біріне демеу болу үшін, ата-әже немере-шөберені бауырына салып, шаңырағына не болатын ұрпағын тәрбиелеп дайындаған. Қазақта отау иесін, шаңырақ иесін дайындау тым терең ойластырып, зор мән беріліп, жүзеге асырылатын үрдіс. Егер шаңырақ иесі дұрыс таңдалып, онды дайындаған болса, қартайған шағында қарттар шалқып отырып балаларының бақытына бөленіп, қызығына батып, жасы келгенде бақпа армансыз, уайым-қайғысыз аттанатын болған. Қазақ үшін «бар игілікті жасап-жасап, кәдімгі адам болып өлгеннен» артық бақыт болмаған. Қазақбайдың інісі Зерделіге берген жауабын тыңдап көрелік. *Зерделі: - Несиеңіз тие ме? - деп, сұрағанда, Қазарбай қарт: - Жасымда несием, қартайғанда несием екен. Үй тігіп, қымыз салырып отырғаным сонның арқасы-депті. Бұл сұрақ пен жауаптың табиғи мәнісі мынау екен. Несиең тие ме дегені-балаларың күте ме, жасыңда сіз аларды бағыт-қазыт өсіріп өдіңіз, енді сол өңбегіңізді өтей ме дегені екен. Қария: - Дұрыс тәрбиелен, жақсы өсірген бала немере қартайғанда бақыт екен. Балаларымының қызығым көріп отырмын-дегені екен зой!* Міне, қазақтың «балаларының қызығын көр» деген ақ тілегі осылай орындалатын.

Шаруа отбасында тәрбие үлгі-өнеге көрсету іс- әрекеті, әулет пен тайшаның, рудың шынайы өмір әрекеттерінен айырмашылығы аз еді. Тәрбие құралдарының аясы атам заманнан қалыптасқан шаруа отбасының қатынастар жүйесіне, еңбек қымылдарының ауқымында жүзеге асырылатын. Өнегелер міндетті түрде өмір белестерінде өріліп, тәрбие еңбек қымылдарының ауқымында жүзеге асырылатын. Мәселен бала қозы жасында қозы бағып, бұзау қайыруға тиісті болған. Тезек теріп, шөмшек отын дайындау да, осы жастағылар үлесіне тиген. Мал сауып, төл бөлу, қозы көгендеп, құлын тарту қозы жасындағы балалардың басты еңбегі еді. Қазақ ұлы онға толысымен қозы жасына келді деп есептейді. Қазақ ұрғымында, азамат қалыптасу негізі 3-13 жаста қаланады. Қозы жасындағы бала онбеске толысымен отау иесі делініп, қозы бағудан қой бағуға ауысады. Ол жәй ғана солай ауыстыра салу емес, үлкен оқу, мұқият баулудың нәтижесі. Қозы бағу оңай болма-ғанымен, қой бағу тіптен қиын. Бұл жастағылар, ата кәсібін-маман иемденуі қажет. Сондықтан, он бес пен жиырма бес арасын қой жасы деген. *Он бес пен жиырма бес тің арасын қой жасы* деуі-бір қора қойды ит-құсқа жем қылмай, жоғалтпай бағу, жауын-шашында боранда аман сақтау, азаннан қас қарайғанша жалықпай жанында болу, жалғыз жүру осы жастағы адамдардың ғана қолынан келеді. Бұл қой жасынан егі тірілер, шыныққандар, сенімділер ғана өтіп, жылқы жасына ауысады. Қашан да болмасын, жиырма бес жас- белдің бекіп, бұғанасы қатайып, өсіп жетілген, тебиннің күшейген кемел шағы. Ат құлағы көрінбейтін боранда, түзірігі ақсүңгі түспейтін қандардың сары шұнақ аязында, тұмсығына оқтаудай мұз қатқан, кірпігіне ақсүңгі қырау тұрған атпен жүріп үйір-үйір жылқыға не болу, күртік қарды бетуардан ойып тігілген қоста жатып, жылқы отарлағу, ұтылап тосатын, ұтып артыңнан қалмайтын қалың қасқырға шалдырмай, екі күннің бірінде тебиіп келетін сақадай сай жауға алдырмай жылқы бағатын, *жиырма бес пен қырық жас* арасындағы жігіттер ғана. Жылқы жасындағы қазақ ата кәсіптің ең маңдайлысы-жылқыны мамандығына қол жеткізуі тиіс. Бірер дарындылары, осы жаста *амбегілік* өнерін игерген. Қырық пен алпыс арасын *мәмиа жасы* деудің өзіндік мәні бар. Қырықты қазақтар еспеттеп, қынынан суырылған қылышқа теңейді. Себебі, осы жастағы өнер иелері ерге жүзіп баршаға танымал болады, таланттылар атағы әйгіленіп, халық алдында көзге түседі, шешендері биік жасап, бағалана бастайды, көсемдері көзге түсіп, хан, сұлтандық болып, ел басқарады. Алпыстан асқан соң *тайғамбар жасы* басталады. Бұл шығмыс мұсылмандарына ортақ жас.

Осы жастағы қазақтардың шыңдығында құлшылық жасау іс-әрекеті кемелденіп, нағыз мұсылмандық жолында қалтқысыз еңбек етеді. Аллаһ таалаға жақындау негігі шын пейілмен, адал көңілмен жүріледі. Ал, жетпіс пен сексен арасы-қазына жасы. Қазақтар бұл жасты әр қырынан қарап, тым құлшыртып айтатыны да бар. Мысалы, *ауылзәй, дана-зәй, ауылман, бітегір ерлама жас*. Тоқсаннан асқандарын, қазақтар, «бала жасын дағдылары, қмайымы жасындағандар» деп төңей айтады. Бұл теңеудің де орны бар. Ол жастағылардан аланың да, майымылдың да мінезін, қиылып-әрекетін аңғаруға болады. Кей өлкеде-абыз жас дейді. Қазақта *мұшел жас* ерекше жиі қолданылу және оны есептеу үшін *жыл қайыру* амалы енгізілген. Көптеген халық жылды мұшелмен есептейді. Он екі жыл уақыт *мұшел* деп аталады. Мұшелдегі жылдар он екі түрлі жануардың атымен аталады. Бұлардың алтауы-үй жануары, алтауы тұз тағысы. Осы кезде, кәзіргі жыл санау мен ескі жыл айыруды кестелеп пайдалану жиі қолданылууда. Мұшелдегі жылдардың ретін еске сақтаудың оңай әдісі бар. Ол үшін мына бір шұмақ тақпақты жаттау керек.

Түйе сеніп бойына,

Қалған ұрып жылдардан,

Жатпа қарап, мойыма,

Тайма именіп ділмардан./С. Мұқанов/

Осы шұмақтағы әрбір сөз жыл санауда қолданылып жүрген жануарлар атының алғашқы әрпінен басталады. Түйе-ташқан, сеніп-сиыр, бойына-барыс, қалған-қоян, ұрып-ұту, жылдардан-жылан, жатпа-жылқы, қарап-қой, мойыма-мешін, тайма-тауық, именіп-ит, ділмардан-доңыз. Бірінші мұшел-13 жас (балалық шақ, азамат қалыптасудың ірге тасы қаланады. Қазақ атамыз, сөбилік, балалық шақтан соң жастық шақты атайды. Ол-онбестен жиырма бес жасқа дейін. Екінші мұшел-25 жас (Ұлтжандылықтың ұшқыны қоздайды). Үзбалалықтан өтіп, (бойжеткен, қалыңдық атанудан өтіп жар болған жас) жігіттік жетілу, азаматтық нығазу, ада мгершілік толысу жасы. Қазақтың берінің шаттықпен еске алатын қайрат-күштің талап жігердің алаулау жасы. Всею шақ жиырма бес пен отыз үш жасқа дейін. Кемелдену шақ-отыз үш жастан, жетпіс төрт жасқа дейін. Үшінші мұшел-37 жас. Алды-артына көз тастап, ой жүгіртетін, ақыл тоқтатқан, азамат атанған, «орда бұзуға да»- қайрат-күші жеткілікті, нағыз жас қазақ. Төртінші мұшел-49 жас. Елағасы болуға жараған, өнердің асқарына шыққан, орта жастағы толысқан қазақ. Бесінші мұшел-61 жас. Дәулет ырысы молайған, адамдық барлық қасиет толық қалыптасқан, ақып-ойы кемелденген, «алпысқа келгеннен ақыл сұра» деуге тұрарлық асып қазына жасы. Алла пайғамбар жасы тұр. Дән -дәулет, ырыс-береке, мал-мүлкі молайған, тамыры тереңге кетіп, бұтағы төрт құбылаға тең тараған ата қазақ. Алтыншы мұшел-73 жас. Үрім бұтағының келешегіне үнемі көңіл бөліп, қайғы уайым ойлайтын, күш қуатына шек келтіре бастаған, қарттық жасы таянған, ақсақал қазақ. Жетінші мұшел-85 жас. Қарттық жас. Қазақ дұрыс қартай білген. Бұл жаста қазақ ақ енді киімдерді тұтынатын, қол-ағын, үсті -басын мұнтазадай таза ұстайтын, бала-шағасы жас баладан мөпелеп, асырап-ақтап, күтіп-бағатын ақуыс балапан жас. Қосағымен қоса қартайған нағыз бақыттылар жасы. Өткен шақта, қазақтардың орта жасы осы 75 жас сияқты. Себебі, қазақ азаматы үш ат қартайтуы тиіс екен. Нағыз сайгүлік 25 жасайды десек он жазымат ат мінген қазақ осы жетпіс беске келуге тиіс. Қазақтар арасында, ат қана емес, ер азаматқа әйел қартайтуы тиіс деген ұғым бар. Осыны еске алып есептесек де 75 қазақтың орта жасы болған. Көрілік жетпіс төрт жастан басталады. Қарттар-тарих, қазына, ел қазығы. «Есік алды төбе болса, ерттеп қойған атпен тең. Ақылды қартың болса, жазып қойған қатпен тең». «Ақылды қария-ағып жатқан дария», «Қариясы бар үй-құты бар үй» екені ақиқат. Аталарымыз: «Жас кезімде бейнет бер, қартайғанда дәулет бер» деп тілей. жүріп, қарттық келмей қоймай-тын табиғи құбылыс екендігін түсінген. *Асыл қарттарымыз-ұлы байтерек болса, біз сонның бұршы-гіміз. Қымырды жөнге қисықты тезге салған, осы қарттардың жолымен талай ұрпақ тәрбиені алып, өнер-білімнің жолын тарқатып, шыңдатып жетілді, тасты тесіп өскен шынардай заңғар да, айбынды қазақтар- бабалар сымығы, асылдар тұяғы.* Халық өз ұрпағына қайырымдылықты ес біле бастағаннан уйретіп тиісті талапқозы, дағдыландыру арқылы, оны құтқар

ыстық салтына, адамгершілік дәстүріне енгізе білген. Адам өміріндегі ең ізгі істердің бірі-қарттарға қамқорлық көрсету болмақ. Отбасындағы үлкеннің кішіге көрсеткен қамқорлығы, кішінің үлкенге көрсеткен ізеті, бір-бірімен үйлесіп, баланың ата-анаға, әке-шешеге, өз кезегінде, оның бала-шағасына мейір-шапағаты ұласып, ер азаматтың еліне қызмет ету қайырмдылығының қайнар көзіне айналады. Абызақсақалды, шежіре кеуделі анасы бар шапыраққа бас сұқсаң, ашулы кітап, шашулы қазынаға тап боласың. Мұндай отбасылар саны азайғанмен, Алпаика тәубе, жұрнағы үзіле қоймаған, жалғасы жапырақ жайып келеді. Ал, 100-120 жасқа келген қазақтар бұрын да болған, кезір де бар. Сегізінші, тоғызыншы, оныншы мүшелер 97, 109, 121 жасқа сәйкес келеді. Олар адамның ұрпақ сүзе, немере шебересінің қызығын көру, бақытқа кенелу жас, абыз жас. Абыз жасына жеткен кез-келген қазақ – адамтанушы. Ол жасты келешекте кім болатынын жазбай танып, батасын бере алатын болған. Қазақ танымында әр жылдың құт берекесі, игілік несібесі бар. Тышқан жылы-тірлікті жыл. Құштарлықты-бірлікті біл. Сияр жылы-еңбекті жыл. Сыйлы жыл боп еңбек бұл жыл. Барыс жылы сәтті құтты. Баи егер сәттілікті. Қоян жылы құт қонады. Кейде малға жұт болады. Ұлу жылы өрекетті. Ұлғайталы берекетті. Жылан жылы құрғақ болар, жылға дымы құрғап қалар. Жылқы жылы-мархаббатты. Жырғап өгер ер талапты. Қой жылы мол өнім болар, қораларың төлге толар. Мешің жылы бақ жарасым. Мереймен іс атқарасың. Тауық жылы – арманды жыл. Тауыш істі шаруанды біл. Ит жылы тым мазасыздау. Игермесең азасың-ау! Доңыз жылы-байсалдылық. Дос табады жайсаң құлық. Аталарыңыз жыл қайыруды ауыша өте жылдам жүргізетін. Олар жасын сұрағанға: жылы не екенін ғана айтатын. Басқаның туған жылын анықтағанда қай жылғы екенін білсе жеткілікті болатын, қалғанын өзі есептеп алатын. Қазақ адамтанушылары жұлдыздама ашып, балалардың бейімділігін, икемін анықтап, оның келе-шегіне болжам жасайтын. «Жұлдыздама» атты адамтану қазақ ілімі ұлт өкілінің өсіп жетілу, ығыайп кемелдену, жан дүниесінің өзгешелігін, мінез бітісінің ерекшелігін тамаша талдап, этнопсихологиялық мәселелерді әжептәуір шешкен. Осы күндері қарттарымыз жыл қайыру үшін, әрқайсысының қолында қол телефон болғандықтан, өздері жасап алған кестені көбірек керектенуде. Аталған жыл цифрін он екіге көбейті де, қалдығына қарап қандай жыл екенін біле қояды. Мысалы: 2016:12=168 қалдық 0-мешің, қалдық-1-тауық, 2-болса ит, 3-болса доңыз, 4- болса тышқан, 5-болса сияр, 6-болса барыс, 7-қоян, 8-болса ұлу, 9-болса жылан, 10-болса жылқы, 11-болса қой. Бүгінгі қарттарымыз, бүкіл қалық болып, ел болып дінімізге бет бұрғандықтан күн тізбегін Хижра жылы бойынша есептеуге де жаттығып алды. Тіпті ауыз ашу, сөре ішу, намаз уақытын да болжай алатын, дәл білетін дәрежеге жете қабілет болған. Бұл істе, мұсылман мәдениетін тарату, қолдау орталықтарының көмегі шексіз. Біздің заманымыздың 622 жылы арабша бірінші жыл болып есептеледі. Бұл жыл яғни 622 жылы шілденың 16 жұлдызында қараған түні Мұхаммед (с.с.) Меккеден Мәдине қаласына көшті. Хижра күнтізбесі осы күннен басталады. Хижра (хижрат) араб сөзі, туған жерінен көшу, елінен ауу деген мағынаны білдіреді. Хижра мен Григориі күнтізбе аралығындағы айырмашылығы мына амалмен есептеледі. Мысалы хижраға - 1434 жыл, біздің 2013. Ал, біздің 2014 жыл хижраға 1435, 2015 жыл-1436, 2016-1437. Есептеу амалы: 1437-ні 33-ке бөл. 1437:33=43 бүтін 28 қалдық 1437 ден 43 -ні шегер. 1437-43=1394, оған 622-і қос. 1394+622=2016 шығады. Григорианша 2015 жыл хижраға неменші жыл? 2015 тен 622-ні шегер. 2015-622. =1393. Айырымы 32-ге бөл. 1393:32=43(17)оны 1393-ке қос 1393+43=1436. Демек 2015 жыл хижраға 1436 жыл екен. «Адам өмірі» деген деген ертегіге зер салсақ, жаратушы адамға 30 жас беріп, былай деген екен: «Сен адам, жаралғандар ортасында тұр-сипатың артық. Басқа мақұлықтар бәрі сенен төмен болып, сенің өмірінде болады, олардың баршасына сен үкім қыларсың. Саған сөйлеуге сөз, ойлауға ақыл бердім. Телсең темір үзетін күш-қуатың бар, жұмыс жасарлық аяқ-қолың бар. Жарық дүниенің патшасы өзің боларсың! Алайда, адам азыр қанып, алмай кеткен басқа жануарлардан жас қосып алған екен. Мәселен, есектің жиырма жасын, иттің 20 жылын, маймылдың 30 жасын жалынып сұрап алған адам 100 жасайтын болған. Адам 30-50 жас аралығында есектей ауыр жұмыс жасап көп мекнатпен

Тышқан	1924	1936	1948	1960	1972	1984	1996	2008	2020	2032	2044	2056	2068	2080
Сияр	1925	1937	1949	1961	1973	1985	1997	2009	2021	2033	2045	2057	2069	2081
Барыс	1926	1938	1950	1962	1974	1986	1998	2010	2022	2034	2046	2058	2070	2082
Қоян	1927	1939	1951	1963	1975	1987	1999	2011	2023	2035	2047	2059	2071	2083
Ұлу	1928	1940	1952	1964	1976	1988	2000	2012	2024	2036	2048	2060	2072	2084
Жылан	1929	1941	1953	1965	1977	1989	2001	2013	2025	2037	2049	2061	2073	2085
Жылқы	1930	1942	1954	1966	1978	1990	2002	2014	2026	2038	2050	2062	2074	2086
Қой	1931	1943	1955	1967	1979	1991	2003	2015	2027	2039	2051	2063	2075	2087
Мешің	1932	1944	1956	1968	1980	1992	2004	2016	2028	2040	2052	2064	2076	2088
Тауық	1933	1945	1957	1969	1981	1993	2005	2017	2029	2041	2053	2065	2077	2089
Ит	1934	1946	1958	1970	1982	1994	2006	2018	2030	2042	2054	2066	2078	2090
Доңыз	1935	1947	1959	1971	1983	1995	2007	2019	2031	2043	2055	2067	2079	2091

ғұмыр кешеді.50-70 жасқа дейін адам,өзінің үй маңындағы оны-сұныларын қарап күзетуге,бас-көз болуға құмар. Кейде не болса соны кәдік көргіш келеді.Сол кезде кім болса соған айқайлап,сүйекке таласудан таймайды.Бұл адамның иттен алған жасы болмақ,70-тен асқан соң адам аз-аздап ақылнан айрылады.Бала төзімді болады.Ол уақытта Белі Бүкрейіп, денесі иіліп те кетеді.Балаларға әңгіме,ойын болады,бұл маймыл жасы екен. Адамның жас ерекшелігі мен оның сипаттамалары туралы ұғымдар тым мол.Бір ақын қыз: «5 күшік, 10 ит,20 бөрі,30 арыстан, 40 қабылан,50 өгіз,60 арқан,70 тұсау,80 шідер,90 торғай, 100 жұмыртқа» деп адамның жас ерекшелігін,күш-қуатын жасырып жұмбақтаған.Сонда қарсылас ақын: «5 жаста адам мысалы күшік мінезді,10-да иттей,20-да бөрідей,30-да арыстандай,40-та қабыланды,50-де күші мол өгіздей,60-та аттай арқандалады,70-те оның үстіне тұсауланады,80-де арқан,тұсау үстіне шідер салынады.90-да торғайдай халі болады,100-де шертіп қалсаң жарылатын жұмыртқадай қауқары қалады» деп шешкен.

Шалақын(1748-1819) толғауларында нәресте,бөбек, сәби, бозбала жан дүниесінің қалыптасу, даму ерекшеліктері хақында да салмақты ой түйіндері кездеседі

Үш-төртте талап еттім асық жинап,
Жүгірдім жалаң аяқ жанды кинап.
Бір жаста ,екі жаста бесіктемін,
Бес жаста тәңір берген нәсіптемін.
Алты жаста қайыңның тозындаймын,
Он жаста сүт емген қозыдаймын,

Он бесте жарға ойнаған лақтаймын,-деген өлең жолдарынан бала сана-сезімінің даму дәрежесі,ішкі сыртқы әсердің оған ықпалы жалпы түрде болса да аңғарылып тұр. *Шернияз Жарылғасұлы(1807-1867)* жігіттік кезеңді былай сипаттаған:«*Шабатұғын қылыштай жылтыр өткен 25,орда бұзған 35,қынсыз қылыш 45,емнен шоқтар 55*»Адамның жас ерекшелігі туралы Әңгілі Жетес билің сөзін мағыналы тұжырым деуге тұрарлық. «*Оңға келдім ойнадым, қызғымна тоймадым.Жырымға жеттім-болмадым,онда да балақтық қоймадым.Есейе келе жақсы сөзге сүйсіндім, жалаң сөзге күйіндім,барымды бойға киіндім,сұлу-қыз келіншектерге шүйілдім,жарларымға түйілдім. Отызға келдім-аттайы қызыл түлкі болдым;қыран бүркітке алдыр-мадым,құмай тазыға шалдырмадым,қатар құрбының көңілін қат-дырмадым.Қырыққа келдім арғымақтай аңқылдадым,тау тасын-дай саңқылдадым,ақ алмастай жарқылдадым,құз қыранындай шаңқылдадым ,барымды жоқ деп сарқылмадым.Елуге келдім биік қырға шықтым,арғы жағымның алыс-жақынын байқамадым, дө-үлетімді шайқамадым.Алтысқа келдім-атты тарау жолға түс-тім; қайсысымың алыс-жақынын білмедім.Жетпіске келдім жөң-ілгенімді білдім, бала мен келінге билігімді бердім, айтқанымна көндім,айдауына жүрдім.Сексенге келдім-оң жағым от,сол жағым су ,алдым жар,артым құз қалай қозғалсам да тірлік деп біле алма-дым,-деген екен.* Осы және басқа дәйектерді ескерсек,әрбір он жасты адам ғұмырының бір бөлесіне балаған,қазақ адамтанушыларының сипаттамаларының негізгі мазмұны бір екенін аңғаруға болады.Олар ортақ ойды, өртүрлі теңеу, көркемдік әдіспен құлпыртып ұсынған.Адамзатқа ортақ,оның жандүниесін,ерекшелігін танып білетін әдіс-тәсілдердің,қағида-ережелердің бар екені белгілі. Ал,қазақ халқында оған қоса тарихи-жағарафиялық ерекшелігіне және тіршілік тынымсына сай келетін ережелер мен қағидалар, амал-тәсілдер бар екендігі айқын.Қазақ адамтанушылары-қауым ортасында сыншы (сынның дейді кей аймақтарда) деген атпен белгілі.Жалпы қазақ қауымында адам сыншысы,ат сыншысы,құс сыншысы,түс сыншысы(түс жорығыштар),жұлдыздамашы, жауырыншы, құмалақшы,санақшы,оташы,бақсы-бөлгер,төуіп-көрішкел,көзбайлаушы, емші-домшы,сәуегей,әулие сияқты ерекше дарынды адамдар аз да болса болған еді, бар еді.Адамтану қазақ ілімін өмірге келтіріп,өсіріп дамытқан осылар еді.Бұл асыл мұра қордалана келе қомақты білім қорына айналған.Оларды жинақтап теріп, бірі-біріне үйретіп ұқтыратын,айла-амалдары да болған. Мысалы,түрік заманында,

көзіргі Саян-түркілерінде сақталған аңызға қарағанда екі жұма ғана оқытатын «бақсылар мектебі» болған.Д.Банзаров,Ш.Уәлиханов,Ә.Дибәев еңбектерінде,қазақ бақсыларын көзімен көріп,өнеріне тамсанған Г.Н.Потанин, П.П.Семенов-Тяньшанский сипаттамаларына сүйенсек,бақсы-таланты адамдардың ұзақ уақыт оқып жаттууы нәтижесінде игеріп меңгеретін,тып жүрделі мамандық,асқақ өнер, тұқым қуалайтын,оқып үйренуден төрі тоқып дағдылануы басым болған.Жарағушыдан арнайы жіберілген, аруақ аян беріп,жын қонғандар игеретін ерекше өнер,арнайы кәсіп. Ш.Уәлихановтың суреттеуінше,«...бақсы тылсым дарыған білгіш,оның ой-санасы өзгелерден ерекше тұрады,өзі ақын,өзі музыкант,өзі болашақты болжайды, әрі дәрігер болады. Қазақ арасында әрбір кісі бақсы бола бермейді.Бірақ,үш атасынан жалғасқан бақсылар қазақ рулары арасында аз да болса болған.Қ.Жұбанов:«Ноғайларда бақсы музыкант,көркемөнерші мағынасында қолданылатын белгілеген.Түркімендерде бақсы аталатын музыкант жәй өнерші, жәй музыкант қана болып қоймайды.Осы күнгі түркімендер музыкантты, «бақшы» дейді.Осы күнгі сібір елдерінің көпшілігі-алтай, ойрат елінде музыканы көрінген кісі ұстамайды,ол елдерде музыкант тек шамандар ғана болады. Қария сөз айтушысы, тарихи оқиғаларды жырлап беретін жыраулар оларда тұқым қуалап отырады.Бірден-бірге үйрену, белгілі школа болу, профессионализм күштірек. «*Қ.Жұбанов. Шығ., А.,1970 19-б*»-деп белгілеген.Тәңірімен,аталар рухымен «тілдесе» білетіні адамның жан күйін өзіне болжайтыны бағындырып,шешен толғайтыны,болашақты оларды ел басқарушылар алдында қадірлі көрсеткен.Сондай ұлы бақсылардың бірі-керейлердің (урианкай) атақты жырауы Төбе тәңірі (шын аты Көкше тәңірі) Шыңғыс ханға кеңесші болған. Атақты бақсы жасырын сырды айыра білетін керемет иесі саналған,өзін «Мен тәңірінің өзімен тілдесемін, көкке шығып жүремін» деп дәріптеген.«Бақсы» болушыларды арнайы орындарда, яғни мектептерде дайындайтын болған деген тарихи деректер кездеседі.Бақсылық шәкірттерге, дәулерші бақсы өнерін жетік меңгерген ғұлама бақсылар сабақ беретін болған.Оған кейбір деректердегі: «Кезінде күллі көшпенділер әулетінің бақсыларын дайындайтын орыны, яғни оқу орыны-мекені Байқал (Байқал) көлі маңайында, Амар (Жайсаң Тынық) өзені жағасындағы ну орман ортасында болғаны жайлы да жазба деректер баршылық.Бұл бақсыларды арнайы қажетті аламдар деп көрушіліктен туындаған қажеттілік болмақ. Орта ғасырдағы күллі көшпенділерге аты әйгілі Көкеші бақсыны осы мектептің түлегі деген де болжам айтылады» (Биқұмар Кемелашұлы). Ол Шыңғыс ханның ордасында отырып, «сен дүние жүзін билейсің» деп сәуегейлік жасаған делінеді. Төбетәңірі қыстың суық айларында көтеріліп, Керулен өзенінің мұзына жап-жалаңаш жатқанда оның денесінің жылуына мұз еріп, буы бүрқырап аспанға көтеріліп жататын болған. Ханның өзіне қарсы келіп айтатынын айтып салатын, арыңды, тура. бақсы болыпты Бір соғыста ол, жайдың көк тасын өз әскерінің төбесіне түсіргендіктен,хан оны өлімге бұйырады. Төбе тәңірімен қатар шыққан ұлы бақсының бірі Есей Бұқа Оқтай заманына дейін жасайды. Бұл ұлысқа тәрбие беруші-өзі ғалым, өзі ұстаз, жырау. XIII ғасырдың отызыншы жылдары ол әбден қартайып,әржерге күймеге отырып барып жүрді.Оның туып өскен жері осы күнгі Алақалдың тәңірегі. (Ә.Мәргелан . *Ежелгі жыр аңыздар,А., 1985 . 212-б.*) Бақсылар өз кереметтерінде өз қарнын өзі жарған. Басып жатқан албастысын қуып, қобызының үні арқалы босана алмай жатқан әйелдерді аман босандырған. Болжамдарды дәл айтқан. Қобызын тарта отырып, қылышын аузына кіргізген, қып-қызыл боп отта қызған темірді жалаған, қызыл шоқтың үстінде жалаңаяқ жүретіндер де болған. Сондай-ақ бақсылар өздеріне ғайыптан келетін алып күш иесі екенін жұртқа таныту үшін үлкен ағаштарды, темірді бармағымен, қолымен иген әрі сындырған.Жұдырығымен гасып ұрып күл-талқанын шығарған. Қобызда ойнап отырып немесе кітабы бойынша дұға оқығанда киіз үйді тік көтерген.Өздері киіз үй төбесіне жәй ағаштың көмегімен шығып кеткен.Неше түрлі ғаламат үн, апапат жарқыл шығарып үй ішінде ойнақ салғанда, жұрт арасында осындай жойқын сижырлық күш иелерінен ескену де пайда болған.Әйтсе де бақсылар халықтың ғаламат ғажайып өнер көрсететін ең құрметті адамы болды.

Бақы адамдар үшін табиғаттың тылсым күшін пайдаланып, ауыр сырқатына дауа іздеген сенімді дәрігері ері құтқарушысы болды. Бұл ғылым дамымаған кезде халық денсаулығының сақшысы болған бақсылардың халқына көмегі еді. Төңірге табынушылардың сәуегейі, бақсылардың пірі Қорқыт ата болды. Қорқыт ата бақсылық өнерінің атасы ері негізін қалаушы да. Өз заманында Қорқыт ата басына төнген қауіптен қорықпады. Ол өлмейтін, мәңгі жасайтын өмірді іздеп, өлімнен қашумен болды. Бұл бір адамдарға адасу тән болған, қоғамды надандық жайпаған жаһилет заманында Құдай заңына қарсы шығудың көрінісі іспетті еді. Ешкімнің де батылы бармас, көзсіз қайсарлықтың Қорқыт ата бойынан табылуы оның шыншылмен-ақ табиғаттың тылсым сиқырлы күшіне сенгендігі ме деген ойға қаласың. Қорқыт ата өзінің қобыздың үнін зарлата, мұндата, жер бетін тебіренге және адамдарды артынан ертіп жылата жүріп, өмірін өте ауыр тағдырмен өткізді. Ол уайыссыз, ұрыссыз, қайғысыз, тыныш, еркін өмірді іздеді. Соны аңсап жержабанды шарлады. Ол өлімді бір зұлымдықтың басы деп түсінді. Қысқасы, Қорқыт ата адамдарға өз қолынан мәңгілік өмір сыяп алмаса да артына, дертке дауа іздеп адамның тыла бойын шығарлатын зарлы күйі мен қобзын қалдырды. Осы мұрасын пайдаланған бақсылар ауру алдында Қорқыт күйін қобзы арқылы тартып, көмекші "рухтары" арқылы дертке дауа іздеді. Бақсылар емшілікпен қатар, балгерлікпен де шұғылданған. Олардың келешекті болжайтынына, адамның тағдырын шешіп, оның ойын сезіп тұратынына, өткен өмірін де ашық айтып бере алатынына, табиғи құбылыстар тулыра алатынына, жын-шайтандарды қуатынына халықтың белгілі бір бөліктері бұрын да, кейін де сенді. Оған негіз де жоқ емес еді. Адамның өз табиғатындағы ғылым ашпаған жұмбақтар әлі толып жатыр. V ғасырдағы ғұн патшасы Еділдің айналасында көптеген данқты бақсылар болған. Олар әрбір күрделі оқиғаларды күні бұрын болжап, патшаға жеткізіп отырады екен. 451 жылғы Каталаян шайқасының тағдырын Бақсылар құмалақ ашып, бірнеше күн бұрын айтып берген. Болжам дәл келген. Бақсылық тұрқы қуалайды, ол адал, жаны таза, иманды адамдарға қонады, өз жолын дұрыс ұстай алмаса "қасиеті тазды" немесе "бақсылық бұлып" кемтар болып қалуы да мүмкін. Шынайы бақсылардың алдамшы, көзбояушы емес, психикалық жаратылысы ерекше жандар екендігі ғылыми тұрғыда дәлелденген. Адамға бақсылық қонғаннан кейін тазалық сақтап, бойына қонған жандармен көмекші рухтарын үнемі риза қылып, «ренжітпеуі» талап етіледі. Олай істемеген жағдайда ол адамды «жын бұлып», ауруға душар етеді. Негүрлімі күшті бақсының жандары да көп ері әлеуетті деп саналады. Ел ішінде жауырыншы, тамыршы, есепші, алақан-саусаққа қараушы секілді бал ашушылар кездеседі. Осыған қарамастан қарапайым жұрт көбінесе құмалақшы көмегіне жүгінеді. Қысқасы, қырық бір құмалаққа сенетіндер саны аз емес. Бұл көріпкелдік түрі тек бізге тән емес көрінеді. Құмалақ салу ісімен Орта Азия мен Кавказ, Үндістан мен Иран, Тибет пен Корея, Жапония мен Америкада болғандығын тарих беттерінен жақсы білеміз. (Қазіргі таңда оған елімізде мән беріліп келеді. Дегенмен, кейбір жағдайда оны тек пайда табудың көзіне айналдырып алғандар аз емес.) Қысқасы, құмалақшы деген ұғымның пайда болғанына қаншама ғасырлардың жүзі болды. Ол ерекше қабілеттің бірі болғандықтан халқымыз бен бірге жасасып, келеді. Ғалымдар бал ашуды негізінен астронамикалық және астрологиялық деген екі үлкен топқа бөліп қарастырады. Бал ашу іштей түр-түрге бөлінеді. Атап айтқанда, геомантия жердегі өзгеріс әрекетті, қиып-қозғалыстарды бақылайды. Ал, хиромантия-алақан, саусақтарына қарап, болашақты болжайды деген ұғым бар. Сондай-ақ, арифмантия-нақты есепті болжам жасайды. Он сегіз мың ғаламды толық танып, біле алмай келеміз. Адамның ақыл-ойы қанша жерден дамып кетті десек те, аспан әлемінің қыр-сырына қанығу қолымыздан келер емес. Зенгір көкте өзирге зерттеміз жетпей жүрген жайлар баршылық. Балкім, ғылым мен технология қарыштап дамыған бір заманда бәрінің кілті табылып қалар.

Қазақ халқында осы айтылған, балгерлік, көріпкелдік, адамтанушылық талпыныстың бәрі болған. Оның бір түрі бір дәуірде өршелене дамып кетсе, бір дәуірде құлдырап келіп жойылып та кеткен. Қазақ халқының даналығы табиғаттанудағы, адамтанудағы, өнер

табудағы, ағартушылықты жетілдірудегі ойшылдықтан, талпыныстан құралды, тірлік пен рухқа сүйеншілік сенімде жалғасын тапты. Қазақ адамтану ілімінің кейбір өзгешеліктерін атайық. Бірінші, Тәңтану мен жантану арасындағы айырмашылық тым айқын емес, ауырудың негізгі белгілерін танып біту жорамалға жақын. Емдеу амалы дәрілік негізден гөрі жансезімдік әсерді басымдықпен тандаған. Алайда, табиғи ем дәрілерді өздері жасап, ері табиғаттан тікелей алып керектенгендіктен өте тиімді болған.

Екінші, Адамтануда, әсіресе, ұландар мен бүлдіршіндердің келешегін, олардың ықшам-ыңғайын, бейім-бағытын, жан-жақты бақылап, ұзақ сынау, терең талдау негізінде толық анықтай алған. Үшіншіден, Қазақтың адамтану ілімі табиғаттанумен астарласып жатады. Анығырақ айтқанда малтану қазақ білімі күнделікті тіршілік жағдайында үнемі айқындалып отыратындықтан, жүйрік-жорға сайгүліктерді айырып білгіштер, қыран-құс алғыр тазыларды сынаушылар, емдік дәрілік шөп өсімдіктерді танушылар, аң-құс, жан-жануарлардың ағзалары мен мүшелерінің, коректік-тарамдық артықшылығын, емдік қасиетін танығыштардың жинақтаған білімі-адамтанығыштарға, емшілерге үнемі көмек болып отырған. Төртіншіден, Қазақтың сал-серілері, би-шешендері, абыз-қариялары-өздері шынайы адамтанушылар болумен қатар, билік-қасымдерінде, еңбек-шығармаларында іс-әрекеттерінде бақсы-балгер, көріпкел-диуана, емші-сынақшылардың адамтану жөніндегі білімдерін өте орынды пайдаланып отырған. Бесінші, Адамтану қазақ ілімі ежелгі іріктеліп, бір жүйеге келтіріліп, толық танылып, қажет етуші адамдарға қолғабыс боларлық көмегі тиерлік дәрежеге жетпей отыр. Ғылыми айналымға толық түсу үшін байсалды зерттеулерді қажет ететіні түсінікті. Бұлай жасаудың өзі көпжақты қиындықтар мен бөгеттің, әлсіздіктер мен пермененсіздіктің, шылауынан шыға қою оңай болмас. Біз осы кітапшаны жазуда, аздап –көпті пайымдау жасауда, алға қойған негізгі мақсатымыз: адамтану қазақ іліміндегі жас ұрпақтың өмірлік жолын, мінез бітісін, жас ерекшелігін, икем-ыңғайын, тума-талантын бақайлау, бейімділігін пайымдаудағы ұлттық тәсілдер мен мінез-құлық, әдеп әдеттерін игертудегі сана-сезімдік бағдарларын бағамдау болып табылады. Ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсариннің 1879 жылы Орынбордан шыққан, «Қазақ хрестоматиясы» атты оқулығында «Қазақ халқы азбаған, табиғи таза халық. Оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сия алмайды: ой-пікірі еркін; оның келешегі үшін оған тек сана-сезім жағынан жалпы білім мен пайдалы өнерді үйрену керек болып отыр» деп жазған. «Бұрынғы уақытта деп жазды Ж. Аймауытов пен М. Әуезов «Қазақтың өзгеше мінездері» деген мақаласында: қазақ елі ұйымшыл, ері жауынгер, биі әділ, намысқор, адамы ірі, бітімді, қайратты, сауықшыл ел болған екен. Досымен достасып, жаумен жауласуға табанды, қайғыра да, қуана да білетін халық екен»-дейді. Ал, М. Қашғари, өзінің сөздігінде: "Түркілер көрікті, өндері ұнамды, жүздері мейірімді, әдепті, үлкендерді құрметтей білетін кішіпейіл, уәделеріне берік тұратын мәрт және сол сияқты көптеген жақсы қасиеттерге не болған ашық-жарқын жандар"-деп белгілеген. Арабтың атақты жазушысы әл-Жаһиз *«Түркілер-жаттақтарды, жатықуды, жылытыр сөзді, оңасыздық, -сатындықты, өтірік айтуды, сенген адамдарына төкелерлік көрсету мен жамандық жасауды, арам ойларды білмейді»* деген. Поляк журналисты А. Янушкевич: *« Қазақтардың ақыл-ой қабілетінің зорлығына барған сайын менің көзім жетуде. Сөздері қандай жеңіл! Әрқайсысы айтатын деген ісін түсіндіруге де, қарсыласының дәлеліне тойтарыс беруге де шебер, тіпті, балаларының ақыл-есі де тез жетіледі»*-деп жазды. Осы қасиеттер ген арқылы бүгінгі қазақ халқының бойына беріліп отырғандығы сөзсіз. Тектен дарыған қазынамызды төрбиелеп, келер ұрпаққа қалдыра алсақ игі. Адамзат тарихында ғылыми ойдың үздіксіз даму барысында адамның өзін танымақтық жөніндегі ілімінің алғашқы қадамы көне грек философиясынан басталса да, оны өз заманында ғылыми жүйеге түсіріп, қалыптастырған Фараби еңбегі ерекше. Анығырақ айтқанда, адамтану қазақ ілімінің түп-тамыры өте тереңде, ері тым тұғырлы да, негізді. Айтталық, Фараби бабабымыз: «Адамның кемелдігі неде?» деген сұраққа жауап іздейді. «Балық су үшін жаралған, құс ұшу үшін, ал, адам бақыт үшін жаралған» дейді. « Бақытқа қалай қол жеткізуге болады?» деген сұраққа

«Білім мен мінез- құлық арқылы» дейді. « Ол білімнің мәні қандай? Бақытқа апаратын мінез- құлық қандай?» деген сұраққа «білімдік мінез-құлық, рухани білім» дейді. «Оған қалай қол жеткізуге болады?» деген сұраққа « Оған: ізденіс, тәрбиелеу өнері және оқу арқылы жетуге болады.» деп түйіндейді. Ол: «Біз жақсы мінез-құлық пен ақыл-парасатқа не болған кезде солардың арқасында міндетті түрде бақытқа жетеміз...Бұл екеуі бар кезде біздің өзіміз және іс-әрекеттеріміз үстем де кемел болады, осылардың арқасында біз шын мәнінде қастерлі, қайырымды, инабатты боламыз"-деп ашық көрсеткен. Олай болса, адамтану қазақ ілімінің ғылыми негізін салып, тұжырымдарын пайымдау, сол арқылы тәрбиелеу амал-тәсілдерін дұрыс тандап алу қазақ педагогикасында ертеден тиянақталған байырғы әдіс-айла еді. Оны елеп-екшеп, замандық талап тілек, мүдде-мұратқа икемдеп игілікке жарату бүгінгі ұрпақ өсіріп тәрбие жүргізуші барлық адамдардың оларға қол ұшын беріп, көмек көрсететін мамандар мен зиялы қауымның басты міндеті болып отыр.

Ә.: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі– Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. Б.Қалиев.. 2014 адамтану

зат. ғыл. Адамның мінез-құлқын, психологиясын зерттейтін ғылым. – Бұлар сендерге а д а м т а н у сабағын үйретіп, өмірдің тереңіне бойлатады, оқындар, айналайындар (М. Айыпбетов, Құмөбек., 1932). – Кейде, Баеке, бәріміз де а д а м т а н у жөнінде қателесе береміз. Меніңше, Дүйсеновты әлі де жөнге салуға болады (Жалын, 1974, 2, 55).

Ә.: Психология ғылымының көз келген мәселесі адамның жан дүниесінің сырымен, қоғам мен әлеуметтік өмірдің сан алуан салаларымен тығыз байланысты. Бұл табиғи заңдылық болашақ ұрпақтың да өмір жолы мен тағдырының әрқилы қырларымен өзара ұштасты. Соңғы жылдарда адамның жан дүниесімен сырласып, оның психологиясын зерттеуде психологтар мен социолог мамандар, ұстаздар мен басқару қызметіндегі жетекшілерге жете зер салып көңіл аударып отырған маңызды мәселенің бірі-адамдар арасындағы қарым-қатынас жасап, олардың өзара тілдесе білулерінің құпия сыры және оның кілті неде? деген мәселенің шешімін табу қазіргі өмір талабы. Осындай мәселенің байыбын барлап оның себеп-салдарын анықтау, тиімді жолын табу, әлеуметтік өмірде адамның мінез-құлқының қалыпты дамуын қамтамасыз ете алмау, оған зиянды әсер етері даусыз. Мұндай жәйт қоғам өмірінің шиеленіскен дағдарысты жағдайында қазіргі заман адамдарына ғана емес, болашақ ұрпақтың бойында да жағымсыз мінез-қылықтардың туындауына теріс ықпал етуі мүмкін. Қазіргі кезде сондай-жағымсыз қылықтар адамдар арасындағы қарым-қатынаста да жиі байқалып отыр. Қарым-қатынас жасау адамға ғана төн табиғи қасиет. Және ол адамның тіршілік бейнесі мен мәдени өмірінде, тұрмыс салтында күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыратын тұрақты шарт. Ойын мен оқу және еңбек адам әрекетінің негізі етуі мүмкін. Қарым-қатынас арқылы дамып жетіліп жүзеге асады. Адамдар өзара тілдесіп өмір сүруге бейімделуі организм тіршілігі үшін су мен ауа, күн шұғыласы сияқты табиғи қажеттілігімен бірдей. («Кәзіргі психология және оның адамтану ғылымдары жүйесіндегі алатын орны»-мақаладан үзінді. Stud. kz)

Бірінші тарау. Қазақтың адамтанудағы ұстанымдары

1.15 Адамтану қазақи үлгілер

Қазақ адамтанушылары - қауым ортасында сыныш (сынақшы дейді кей айғақтарда) деген атпен белгілі. Қазақ қауымында адам сыншысы, ат сыншысы, құс сыншысы, түс сыншысы (түс жорығыштар), құрлықдамашы, жауырыншы, құралақшы, санақшы, бақсы-балгер, теуіп-көріпкеп, көзбайлаушы, емші-домшы, сәуегей, әулие сияқты ерекше дарынды адамдар аз да болса бар еді. Адамтану қазақ білімін өмірге келтіріп, өсіріп дамытқан осылар еді. Олар қордалана келе қомақты білім қорына айналған. Алайда бұл білім қоры сараланып, жіктеліп, реттеліп, жүйеленіп, қажетті адамдарға ұсынылудың орнына, өгейленіп, шеттетіліп, менсінбей қамқорсыздың күнін кешуде

Қазақ атамыз, адамтанудың жолын, оны игерудің бағыт-бағдарын, амал -тәсілін әжептәуір айқын көрсеткен. Ерлерін бесіктен танытын қазақ атамыз: «Болар бала боғынан белгілі» дей отырып, «Бұқа болар бұзау, биттейінен белгілі, бағыр болар бала, титтейінен белгілі», «Бері аулайтын жігіт, берігінен белгілі, жау алатын жігіт, серігінен белгілі», нақтылы ден қойып, мұқият зерделесең, ерді көбенең ішінен тани аласың деп ұқтырған. «Арғымақ аттың құйрығы, ері жібек, ері қыл, ері жігіттің белгісі ері мырза, ері құл», «Арғымақ аттың белгісі аз оттар да, көп жуар, асыл ердің белгісі, аз сөйлер де көп тындар», «Ат ерінді келер, ер мұрынды келер» деп адамтанудың ерекшелігін адамның сырт белгісімен ұштастыра көрсетсе, «Атты тісіне қарап тани, жігітті ісіне қарап таны», «Жігітті бір де майданда таны, бір де бейғамда таны», деп адамды әрекет іс-қимыл үстінде толық тануға мүлкіндік бар екенін ескертеді. Атам қазақ, «Жау жеңетін жігітті жарғағынан таныды, дау жеңетін жігітті талабынан таныды» деген қағиданы басшылық етіп, адамды бала кезінен танып білуді ұсынған. «Болар бала бесігінде бұлқылады», «Бесіктегі баланы бек боларын мен білем», «Адам танымаған мұраттан қалар, сөз танымаған ғибраттан қалар», адам тануды тек нобаймен ғана емес, дәлдікпен, белгілілігімен анықтауды ұсынады. Ғызыды әдебіне қарат, ұды әдетіне қарат таны емес, әліктегіш еректемі сөйлеуінен байқарсың, әліктегіш әйелді көйлегінен байқарсың, жүзден жырдык шықпай ма? Шіркін, айыра білер жан болса, келешегін бақалай алып, талантын тани біліп, жетелсе, бағыт-бағдар берсе, өспейтін жас, дамымайтын өнер, бейімшілік болмас. Әйелді табағынан байқа, баланы талабынан байқа, адамның мінесін сөйлегенде тани алмасаң билегенде танысын, адамның арынағына қарап, ниетін ұғуға, ниетіне қарап, қасиетін ұғуға болады, мейірім жән жолауаршығы, мейірімді бардың, қайырымы бар, өзгеден айырымы бар, зейіні бардың, беріне бейімі бар екенін анық аңғартқан. Адамтану тек аңғарпаздық, зерделей білер қарапайым сезгіштік пен таныспаздықты талап етеді. Кісі болар баланың кісісінен белгілі, адамға деген жарқын қатынас, дүниеге деген ұқынтылық, жинақылық, бала мінезіндегі бозалық ниетандары оның келешекке қандай адам болатынына жоба болары айдап атық. Саусағы ұзын биші болар, құлағы үлкен күйші болар. Атам қазақ адамның бет-әпшеі, сөз ламінің өзі, егер оқи алсаң-нағыз кітап демеді ме?! Қазақ адамтанушылары, адамды жан-жақты қарап, оның жан-дүниесіне терең үңіліп, тек өзін ғана емес, оның туған -туыстарын да мұқият қадағалап барып қорытынды жасайтын еді. Жігітті жігіт болмағы нағашынан, тегіне тартпас ұл болмас, болаттың сынығы да болат, анасына қарап қызын ал. Себебі, дүниенің құлпы да адам, кілті де адам екені белгілі. Кісі болар баланың, кісіменен ісі бар, кісі болмас баланың, кісіменен несі бар. Адам болар баланың етек- жөні кен болар, адам болатын бала алпысқа қарайды. Қатарынан озатын ұл биікте жүреді, өз атанып тозатын ұл ыықта жүреді. Міне, мұның бері адамтанудың қарапайым ережелері. Қазақ адамтану үрпінде адамның жас ерекшелігіне сәй танып білу өте орынды айтылған. «Болар адам, он бесінде бас болар, болмас адам, отыз бесінде жас болар, адам болар жігіттің ақмыл артық болар, ісінде төртіп болар, алпыстағы шалағай алты жастағы баладай, адам болатын жігіт әуелі өз напсісін билейді, сонан соң ауылын билейді. Отызда орда бұзбаған, қырында қыр аса алмайды. Қабағынан жай біліп, жанарынан сырған ұқсаң, көге ұрып тұратын белгілер мен сындарды, сезіліп тұратын сырларды ұға білсең, оқи білсең адамдарды аңдамай танысын. Қазақ адамтанушылары адамдардың алақан, табан, бет-бедерлерін, құлақ күн қара, саусақ тұяқтарының тамырлары мен олардың ең-түсі, дене пішімі, ауқаттану амалы, жатыс-тұрыс парыз, қас, кірпік, ерін, шаш, сұрқы, туған ай-күн, амал-құрлық сәйкестігі, шыққан тегі, кіндік шешесі, сөттіліктері мен киеліліктері, ұстанған таныс-сенімдерін толығымен қарастырып барып, қортынды жасайтын еді. Олардан басқа құралақ тарту, жауырын жағу, омыртқа оқу, жұлдырама ашу, асық иіру, түс жору, түс шашу, жан – жануар қылықтарын ырымлау арқылы жорамал жасау әдістерін де пайдаланған. Бала сынау әулет мектебінің ежелгі дәстүрі. «Бала Абайдың ұтылмад, зерекеміне қамты риза бол, шын сүйген Барлас бір оңашада жөй ғана тақпақтап, Шырағым, ержестерсің. Ер жетсең, сіре, не етерсің? Алысқа шырқап кетерсің, Шындасаң, шыңға жетерсің,-деп еді. Барлас

білгір-тәуір, сыншы әулиелерге ертіп апарып, көлемшегіне болжам жасататын болған. Балаларды бұл жасында атақты адамдарға апарып аузына түкіретін. Ұста, зергер, құрбегі, атбегі қатарлы өнерлі адамдарға апарып шәкірт болдыратын. Бейімділігі мен ептілігін байқап көріп, алғашқы қадамын бақылап, бетін ашатын, талпыныстағы тұсауын қиятын Екінші. Бұл жастағылардың негізгі ерекшеліктерінің бірі құрбы-құрдастарымен, ересектермен қарым-қатынаста болып, көпті сұрап біліп, әңгіме кеңес құрып, үлгі өнеге көріп, ертегі аңыз қатарлы тамаша тәлім-дәріс тыңдауды қалайтындықтан қазақтың «Кісілік кеңес» аталатын сабағын үнемі оқып үйренетін болған. Биізы әдеп, жібек мінез игерудің бастамасы осы жаста қаланатындықтан, оларға машықтану, жаттығу жасау ата-әже, әке-шеше жанында «қосшысындай» еріп жүріп игеретін. Осындай бір жаттығуды Бауыржан атамыз былай өрнектейді: «...Кіші үйдің төрінде бір топ ауыл ақсақалдары қымыз ішіп отыр. Әкем дастарқан шетінде қымыз құйып отыр. Ол мені қымдап шақырды да құлағым: «Аталарыма сәлем беруді ұмытпа дегеніміз қайда?» - деп сыбырлады. Мен үйден шыға жөнелдім. Сыртта біраз тұрдым да, нық басып үйге кірдім. Көпшілікке қол қусырып тұрап: «Ассалау-мағалайаум аталар!» - деп ер сөзді қалап-қалап айттым. Бұған, әрине, бәрі күлісіп жатыр. Әкем басымнан сипап: «Жарайсың, балам, әдепті бала сүйтеді!» - деді.

Үшінші. Осы жастағы бұлдыршілер, *бітім мен үлгі өнегені әдеп пен мінезді негізінде ойын арқылы игереді*. Ойын ойып, өн салмай өсетін бала болмас. Бала ішегін сүйретіп жүріп те ойындай дейді ата-бабамыз. Осыны айтқан қазағым бала жасының осы кезеңің «ойын баласы» атауының үлкен мәні бар. Шынығында өмір дегеніміз үлкен ойын. Осы үлкен ойынға дайындалу бала ойынынан басталады. Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, аса көрнекті жазушы М.Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір көшкен ұзақ жылдарында өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуанытып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», - деп тегінен тегін айтпаса керек. М.Жұмабаев: «Баланың қиялы, өсіресе, ойында жарыққа шығады. Ойын балаға қадімгідей бір жұмыс. Ойнағанда бала жанындағы есерлермен пайдаланалы. Айналасындағы тұрмыста нені көрсе соны істейді. Мысалы, қазақ баласы біреуі ат болып қанады, біреуі құрық салады. Шыршыларды тізіп-тізіп көш жасайды. Балшықтан мал жасайды, құыршақтан қыз жасап танымстырады, күйеу келтіреді, құда түсіреді» - деп қазақ балалар ойынының мазмұнын асықаша тұжырымдаған. Бала айналадағының бәрін, ойын арқылы қабылдайды, сол арқылы тәрбиеленіп, ләззаттанады, өнерге үйренеді. А.С.Макаренко: «Ойын балалар өмірінде өте маңызды зор нәрсе, үлкендердің қайраткерлігі, жұмысы, қызметі қандай маңызды болса, балалардың ойыны да сондай маңызды». Ойында бала қандай болса, өскен кезде жұмыста да, көбінесе, сондай болады. В.А.Сухомлинский: «Ойынсыз ақыл - ойдың қалыпты дамуы да жоқ және болуы да мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай ашылған терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірмен ұштасып, өзін қоршаған дүние туралы түсінік алады. Ойын дегеніміз ұшқын, білімге құмарлық пен еліктеудің маздап жанар оты» - деп ойынның зор маңызын бірдей түйіндеген. Осы жағдайларды бүгінгі күн деңгейімен шендестірсек, бірнеше кемшіліктің орын алып отырғанын байқаймыз. 1. Баланың бейім бағдары, қабілеті - қарым, дарын-тума таланты танып оның көзін ашу өте төменгі деңгейде тұр. Осының кесірінен табиғатында жоқ талантты қолдан жасайтын, ата-аналар көбейіп, мамандық таңдау, кәсіп немдәнде жастар үлкен қиыншылыққа кезігуде. Ал, озық ойлы елдерде бала қалыптағы кезеңнің өзінде, баланың дыбыс ажырату, тыңдау қабілеті, көріп сезу және көзбе-қалау, пайымдау деңгейіне, дене бітімі бұлшық еттердің орналасу, сергіту қуатына т.б., алғашқы сараптама жасап, тау істері қолға алынады. Осы негізде балаға барлығын үйретіп ұқтыру емес, оған қажеттісін пайдаланысын ғана оқытып үйретуге, мамандықты терең игеруге бағыт-бағдар жасалып отыр. 2. Биізы әдеп, жібек мінез дағды машығы осы жастан басталатынын біле тұра, жас жеткіншектерге рухани білім беріп жатырмыз деген желеумен олардың толық мәнін түсіне алмайтын жалаң ұғымдарды «оқытып» жұмыс. III. А.Монашвили: «Балаларды қазіргі мектеп қанағаттандырмайды. Балалар бізден жанды білім күтеді, ал біз болсақ оларға жансыз білім берудеміз. Жанды білім - бийікке самғайтын қанаттар. Жансыз білім - аяқтағы кісендер. Ал - біз, үлкендер не істейміз: біртұтас білімді ұсақ бөлшектерге бөлеміз, оларды ұзыннан-ұзақ нөмірленген жаттығулар, мысалдар, тапсырмалар, параграфтар тізбесіне айналдырамыз және де оларды орындап, жаттауға мәжбүрлейміз.» - деп түсінікті-түсініксіз көп біліммен баланы тұрмысалаудың қажетсізін ашып көрсеткен. Жасөспірім, жасжеткіншек шағында игерілмеген әдеп, мінез. М.О.Әуезов айтқан: «Үлкен алдында жас қарызы, ата алдында бала қарызы - әдеп пен сый» - деген міндетін атқара алмай қалған. Әдепсіздерді әдейі дайындағандай, көргенсіздер тым көбейіп кеткен. Тәрбиелеуді тәрбие туралы білім берумен ауыстырып алдық.

Бала жасының бүгінгі дәуірдегі жіктелуін қарастырылық. Қазіргі педагогика және психология

ғылымдары балалар мен жеткіншектердің дамуындағы биологиялық фактордың рөлін айрықша көрсетеді. 1. Жаңа туған бала (туған сәттен бір-екі айға дейін); 2. Нерестелік шақ (бір-екі айдан бір жылға дейін); 3. Ерте сөйлік шақ (бір жастан үш жасқа дейін); 4. Мектепке дейінгі балалық шақ (төрт жастан 7 жасқа дейін); 5. Бастауыш мектеп жасы (7 жастан 11, 12 жасқа дейін); 6. Жеткіншек шақ (11, 12 жастан, 14, 15 жасқа дейін); 7. Жасөспірім шақ (14, 5 жарым жастан, 17 жасқа дейін); Тәрбие мен оқыту осы жас сатыларына сәйкес жүргізілуі керек. Өйткені, адам жасының табиғи негізі-жас сатылары немесе биологиялық жетілу сатылары. Өрбір жас шағы психикалық дамуың ерекше сапалы кезеңі болып табылады және бала дамуының осы кезеңдегі жеке басының өзіндік құрылымының жиналғанын құрастыратын көптеген өзгерістермен сипатталады. (Адамтану қазақ іліміндегі жас жіктелуі бүгінгі педагогика мен психология топтауының арасында сондай ұлықаулар айырмашылық жоқ екені көрініп тұр. Енді, жас кезеңдерінің сипаттамаларына көз жүгіртіп көрелік.) (Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. -СПб., 2000.) - Мектепке дейінгі балалық шақта, жас баланың 4 пен 7 жасының аралығындағы өзіне тән ерекшеліктері, оның айналасындағы болып жатқан құбылыстарды жіті аңғарып, көргені мен сезінгендерін үйренеді. Оқытулық алғашқы сатысында олардың өмірлік тәжірибелері молай түседі. Бірлесіп оқу, жалпы оқу зордасын қаттай жазып ала қойтын зеректігін ала бөтен ескерген және Қозғалыс үстінде жетіле дамыған балалардың денесі мен салмағы да бір қалыпты мөлшерді сақтап өсіп отырады. 4-5 жасар балалардың салыстырмалы ойлай алатын қабілеттері ерекшелене түседі. Санамақтарды ажөптөуір игеріп, аз және көп сандарды, айды, күн, жыл мезгілдерін айыра алатын қалге жетеді. Бұл жастағылардың ойыны, әрбір әрекеттері мазмұнына айналып, белгілі бір мақсаттарды орындауға ұлытысы жасайды. Бұл жастағы балалар топ-топ болып, өзара бірігіп ойнағанды жақсы көреді. Балабақшаларының өмірге қанат қақтырар жеткіншектері - 6 жастан мектепке баруы-негізінен биологиялық және физиологиялық заңдылықтарды басшылыққа алудан деп түсінген жөн. Дендері сзу боп дүниеге келген балалар, қашан да зерек ұғым-талдығымен ерекшеленеді. Олар айналасындағы құбылыстарды тез байқап қабылдауға да бейімді. Жете түсінген құбылыстарын өмір бойы ұмытпайтындықтары да белгілі. Төменгі сынып оқушысын дамыту және тәрбиелеудің ерекшелігі. Бастауыш мектеп жасындағы баланың психологиялық ерекшеліктері баланың бұрынғы дамуында жинақталып, оны өз кезегімен дамуыңдық келесі сатысына көшуге дайындап отырады. Бастауыш мектеп мұғалімі сынып оқушыларының ерекшеліктерін зерттей отырып, сол ерекшеліктерді мектепке дейінгі шағында қалыптастырған ерекшеліктерден бөлек алып қарай алмайды. Мектептегі оқыту оның бүкіл өміріне түбегейлі, сапалы өзгерістер енгізеді. Алаңсыз балалықшақ аяқталып, баланың өмірінде іс-әрекеттің жаңа түрі-оқу енеді. Оқу міндетті іс болып табылғандықтан, ол баладан белгілі бір жауапкершілікпен еңбек етуді талап етеді. Мектепке бару баланың қоғамдағы және отбасындағы жағдайын өзгертіп, оған бірқатар жаңа міндеттер жүктейді. Осының бәрі баланың қоғамдағы жағдайын өзгертіп, бұл өзгерісті ол біртіндеп сезінеді. Төменгі сынып оқушылары біртіндеп оқу ісіне, мектептің сая-салалы өміріне бауыр басып, өздерінің түсініктерін кеңейтіп, сөздік қорын молайтып, оқуға, жазуға, санауға оқыту өте маңызды іскерлік, атап айтсақ, өз ойын ауызна, жазбаша түрде беруге үйретеді. Бұл жастағы балалармен тәрбие жұмысын дұрыс ұйымдастыру үшін мына ерекшелікті ескеру керек: сөз бен істің сәйкесті болуын талап ету, жөнісіз кінәлаудан жеркену сезімінің болуы, үлкен адамдардың тапсырмаларын шешу, мінез-құлықтың жаңа ережелері мен нормаларын игеру балалар арасында қарым-қатынастардың қалыптасуына жағдай туғызады. Төменгі сынып оқушыларының ойлауын дамытуда екі негізгі саты байқалады. Бірінші сатыда ойлау әрекеті мектеп жасына дейінгі баланың ойлауын еске түсіреді. Екінші сатыда оқушылар заттар мен жағдайларды сыртқы белгісі бойынша бағалайды. Есейе келе ойлау сипаттары өзгереді. Оқушылар білуге әуесқой болғандықтан, олардың табиғат құбылыстары, адамдардың өмірі туралы сұрақтары көбейеді. Шығармашылық ойындар баланың ақыл-ойын дамытады. Сезімдік көңіл-күйінің көтеріңкілігі - олардың маңызды бір ерекшелігі. Оқушылар ересек адамдармен, өзінің құрдастарымен қарым-қатынаста болғанды жақсы көреді. Бұл жастағы балалардың негізгі іс-әрекеті - оқу. Бастауыш сынып оқушылары ұзақ уақыт бір қалыпты отыра алмайтындықтан, сабақта жазу мен оқуды алмастырып, сергіту сәттерін өткізіп, сыныптың ауасын тазартып, үзіліс кезінде мектеп ауласында ойындар ұйымдастыру керек. Мұғалім оқыту процесін жеке бөлшектерге бөліп, оқушыларға жеңіл тапсырмалар беріп, оларды бірте-бірте күрделендіріп отырады. Оқыту процесі зейін мәдениетін тәрбиелеуге бағытталуы керек. Оқуға және қоғамдық жұмыстарға байланысты талаптарды жүзіелі қойып, оның орындалуын бақылау, өздік жұмыстарды орындату, іс-әрекетті түрлендіру, ойындарды қолдану, балалардың еңбегін жеңілдетіп, балаға тапсырма орындаудың қажет екендігін түсіндіру арқылы, мұғалім оқушының оқуға деген жауап-

кершілігін тәрбиелейді. Бала форма, бояу, дыбыс арқылы ойлайды, сондықтан көрнекілік әдістері мен ойындарды жиі қолдану пайдалы. Олар арманшыл-қиялшыл, ұйымшыл, сенімді серік іздеу, өз мүмкіндіктерін асыра бағалау, түрлі спорт ойындарына ықпалы болу. Осы ерекшеліктерді оқу тәрбие жұмысында сынып жетекшілері, мұғалімдер, ата-аналар ескеруі қажет. Адамгершілік тәрбиесінде баланың көңілшілігін, сенімшілігін, еліктеуге бейімділігін пайдаланып, қабілетін мойындауға үйретуге болады. Мұғалімнің оқушымен қарым-қатынасы, жағдайы ізгі қатынасқа көшуі, баланың өзін тағуына көмектесуі адамгершілік сезімін тәрбиелейді. Ерекше көңіл аударатын мәселе-баланың мінез-құлқының көпшіл де көп пейілді болуы. Ұзақ уақыттық дене еңбегіне, күш түсетін жұмыстарға әлі қабілетсіз болатындығын ескеру керек. Төменгі сыныпта өзіне-өзі қызмет етудің әдеттері мен дағдылары қалыптаспай. Үлкендердің еңбегін құрметтейді, алам өміріндегі еңбектің рөлін түсініп, дене еңбегіне даяр болады, дүние туралы ұғымдар қоры, қажетті іс-әрекет икемділігі дамиды. Мектептің ең негізгі міндеті-балаға білім атуының әліптесін үйретумен қоса, оның өміріндегі өз орынын табуына көмектесу. Жеке тұлғаны қалыптастыруда ең бастысы-ақыл-ой, адамгершілік, еңбек, эстетикалық, дене тәрбиесін өзара байланысты кешенді жүргізу.

Жеткіншек балаларды дамыту және тәрбиелеу ерекшелігі. (Қарақовский В.А. О подростках. М.: Педагогика, 1970.) Жеткіншек шақ: Жеткіншектің кезеңнің шектері шамамен орта мектептің V-VIII сыныбына сәйкес келеді де, 11-12 жасқа дейінгі аралықты қамтиды. Жеткіншектің кезеңнің баланың дамуындағы ерекше орын оның «өтпелі», «өтбұрыс», «қиын», «сыналатын» кезең деген атауларында бейнеленген. Бұл-ең тынымсыз, ең қиын, ең қызба жас. Жеткіншектің жеке басы дамуының аса маңызды факторы -оның өзінің ауқымды әлеуметтік белсенділігі, ол белгілі бір үлгілер мен игіліктерді игеруге, үлкендермен, жолдастарымен қарым-қатынас орнатуға бағытталады. Жеткіншектің кезеңнің маңыздылығы адамның жеке басының моральдық, әлеуметтік негіздерін қолданып, қалыптасуының жалпы бағытының белгіленуі. Олар көп ойнап, көп жүгіреді, алысып-жұдысып тентектіктер жасайды, әлі де бала бола жүріп, елеусіз есейеді. Жеткіншектің жеке басындағы басты және құрлымы өзі туралы «өңді бала емеспін, ересекпін»-деген түсінікті пайдаланып, өзіне жұрттың осылай деп қарауын тілейді. Жыныстық толысу тез жүреді— қыздарда -11-13 жас, -ер балаларда -13-15 жас. Қаңқа сүйегі мен бұлшық етінің жадел жетілуіне байланысты моторлық ашпараттың қайта құрылуы мінез-құлқының өзгеруіне әкеліп соғады, сондықтан дене тәрбиесін дұрыс ұйымдастыру керек. Жеткіншектер білімді, әділ, мейірімді, сабақтағы жұмысты ұйымдастыра білетін мұғалімдерді бағалайды. Жеткіншектің шақ- болашақ туралы балалық армандардың орнына өзінің мүмкіндіктері мен өмір жағдайларын ескере отырып, ол туралы ойлану басталғанын, үнемі қаперде ұстауымыз қажет. Санының дамуы баланың өз бетімен тәуелсіз талаптануын тудырады. Олар отбасында, мектепте еңбекке араласпай, күнделікті өмірді бақылайды, ой-өрісі кеңиді. Бұл жастағы бала өз икеміз-іс-әрекетін жүзеге асыруға ұмтылатын кезең, намысқор келеді, үлкендер бақылауын өкімшілік шараларды ұнатпайды. Үлкендерді өзбырлық жасайды деп ойлайды. Кейде түсініспеушілік осындайдан да туады. Үлкендерге байланып олардың мінезінен шындықты байқауға тырысуы үлкендер мен балалар арасында түсініспеушілік туғызады. Үлкендердің ойланбай асығыс шешім қабылдауы балаға зиян келтіруі мүмкін. Бұл жастағы балалар өнегелі адамдардың істерімен масаттанады. Осы тұрғыдан баланың мінезін тәрбиелеу, ықпалсыз мен қабілетін дамыту, мұқтаждары мен тілектерін қамтамасыз ету дұрыс педагогикалық ойларға негізделуі керек. Жеткіншектер қоғамға пайдалы істерге ықпалы, ұжымшыл, жолдастық, достық сезімге бай, кітап оқуға, кинофильмдерге көруге ынталы, спортты ұнатады. Әдебиет жеткіншекке азаматтардың қарым-қатынасының мәнін, сезімдерін ашып, өз сенімдерінің дұрыстығына жауап іздеуге үйретеді. Сөз өуені-адам сезімінің өміршісі, толқу үстіндегі адамға түсінікті, сондықтан сөзге баса көңіл бөлу жеткіншектің тәрбиесіне көмектеседі. Жеткіншектермен жұмыстағы негізгі педагогикалық идеял -баланың *іс-әрекетіне жетістікке жетуіне жағдай жасау*. Баламен жеке жұмыс жүргізу, әдептілік сақтап, педагогикалық шындықты, ұстамдылық көрсету жеткіншектің қалыптасуына тікелей ықпал етеді. Дұрыс тамақтаным, таза ауада жиі болу, көп қозғалу (ойын, дене жаттығулары, спортпен айналысу) дене тәрбиесіне көмектеседі. Бұл жұмыс сабақтың басындағы және соңындағы қан тамырының соғысын тексерумен толықтырылады, жеткіншектер жиі тыныс алатындықтан, тыныс алуын басқаруын үйрету керек. Жеке гигиена, ұйқы, тамақ, демалыс, белсенді еңбек іс-әрекетіне жағдай жасайды. Шамадан тыс жұмыс жалпы дамуын тежейді. Дене тәрбиесі арқылы жүрек қан жүйесін жаттықтыру, дене жаттығулары, спорт, дене еңбегі үшін дәрігерлік және педагогикалық бақылау өте пайдалы. Дене тәрбиесі және спортпен айналысу зейіннің дамуына әсер етіп оның көлемін көбейтеді, зейіннің бір нәрседен екіншіге бөлінуіне әсер етеді. Тәрбиешінің

міндеті-еңбек, спорт іс-әрекетін, жеткіншектің ерік-жігер, сапаларын қалыптастыру. Мұғалімдер, тәрбиешілер, ата-аналар мақсатқа жетуіндегі сенімшілігін тәрбиелеп, жетістігін атап көрсетіп, дауіп-қатерден сақтандырып, дер кезінде көмекке келіп, жеткіншекті өз кемшіліктерінің себептерін түсіндіруге үйретеді. Жеткіншектердің қалыптасуында жолдастарының қоғамдық пікірі үлкен рөл атқарады. Мораль мәселелерін талдау және адамгершілік тасырыбындағы пікір сайыстардың әсерінен өмірдің мәні, өз болашағы, мамандығы туралы, өз беделі туралы ойланатындықтан, мұғалім бұл мәселелерді шешуге пәрменді түрде көмектесіп, күнделікті іс-қылқтардың адамгершілік мәнін ашуға көмектеседі. Ересек адамдар бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөліп, әр баламен ойланып жұмыс істеу керек. Сөнге сәйкес клингені, музыка тыңдағаны үшін баланы сөгу дұрыс емес. Жеткіншектермен өзара әрекеттің негізгі тәсілдері: онымен бірге іс-қылқтарды оқиғаларды талдау, баға берісу, өзін-өзі талдауға, өз мінез-құлқын басқаруға үйрету. Міне, осы кезеңде жеткіншектермен жасалатын тәрбие жұмысында кемшіліктер айқын көріне бастайды. Соңғы кездері жеткіншектер тәртібінің төмендегенін байқауға болады: а) ата-анамен келіспеушілік жағдайда болу; ә) мектептегі қиындық пен сәтсіздік; б) тәртібі қиын құрбы-достарымен байланыс орнату. Отбасындағы жақсы қарым-қатынасты жоғалту, мектептегі сәтсіздік, келеңсіз топтағы құрбыларымен жақындық әр түрлі жолдарға итермелейді. Отбасы, мектеп, құрбы-құрдастар тобы-барлық жеткіншектердің нағыз табиғи ортасы, ең маңызды қоғамдық факторы. Демек, баланың мінез- құлқының қалыптасуына отбасы ерекше әсер ететіндіктен оның көп қырлы, жан-жақты болуы отбасына байланысты. Педагогикалық, әлеуметтік жағнан жіберілетін әлсіздік, оқу жүйесіндегі сәтсіздік-ауытқышталы мінез-құлқтың қайнар көзі. Жеткіншектің мінез-құлқындағы ауытқулар көбіне туа пайда болмайды, олар отбасындағы және мектептегі дұрыс тәрбие бермеуден пайда болады. Осы аталып көрсетілген ауытқу девиантты мінез-құлқ деп аталады. Девиантты мінез-құлқты жеткіншекке қолданылатын тәрбиелік профилактикалық іс-шаралар-тұлғаға әсер ету, әлеуметтік педагогикалық түзету іс-шаралары, кері әсерлі ортаны сауықтыру. Девиантты мінез-құлқтың бір түріне қылмыстың әрекетке апаратын агрессивті мінез-құлқ (төбелес, тіл тигізу) жатады. Жеткіншектің мінез-құлқындағы агрессивтілік адамдарды азу сезімінің жоқтығынан «ауяндық» бағытқа бейімделу нәтижесінде өзін қоршаған ортаға зиянын тигізеді. Бұл жағдай тұлға аралық, топ аралық қиындық өршіліп кетуі мүмкін. Жеткіншектің мінез-құлқындағы агрессивтілік ішкіміне, нашарлықпен тікелей байланысты. Кейде жеткіншектер ішкіміне ішкен кезде өзінің еңбегін (бұзақылық, төбелес, сөтті аяқталған оқиғаларын) атап өтеді. Жеткіншектің тәртібі агрессивті күйде болса, олар «қиын» балалар қатарына жатады. Кейбір мектеп мұғалімдерінің қиын балалармен жұмысы сынып алдында жүйке жұқаратын еңгіме, жасалау, т.б. түрінде жүзеге асады. Әдетте, бұл әрекеттің барлығы оң нәтиже бермейді, керісінше қиын жеткіншектердің мұғалімге, мектепке кектенуі күшейіп, қарсы келуіне әкеледі. Мұғалімдер қиын жеткіншектермен тіл төбасы алса, олар өзіне көңіл мен қолдау көрсеткенді қажетсініп тұратындықтан, тәрбиеші осы кезде көмек қолын созу керек. Өрі көмек қолын да соза алады. Жасөспірімнің тағы бір ерекшеліктері эмоционалдық тұрақсыздық. Ұлдардың эмоционалдық тұрақсыздықтың шартытау шегі 11-12 жасқа, ал қыздар 13-15 жасқа келеді. Өріне үлкен жасөспірім шақ кезінде баланың көңіл күйі, психологиялық реакциясы тұрақтайды, сонда да кей жағдайда тұрақсыздық көрінеді. Осы кезде жасөспірім өз-өзін тауға, өзін тәрбиелеуге, өмірді танып білуге, өзінің өмірлік компетенциясын жоғарлатуға дайын. Сондықтан мектеп тарапынан психолог, мұғалім және тәрбие жетекшісі өртүрлі бағдарламалар құрастырып, жасөспіріммен түрлі жұмыстарды қарастыра алады. Ал ата-аналар жасөспірім өміріне ерекше көңіл аударуы қажет-ақ. Өйткені көбінесе жасөспірім стресс жағдайда, көңіл күйінің тез өзгеруіне байланысты және ашу -ыза басым болуы-ете дауітпті. Ата-ана қарым қатынасты құрбылардың қарым қатынасына ауыстырады. Осы кезде үйден кетіп қалу, қанғыбастық, мектепке келмеу, оқудан қашу, өтірік айту, агрессивтілік тәртіп жиі кездеседі. Осының барлығы жасөспірімнің іштей ізденуіне, физиологиялық және психологиялық қалыптасуының өзгерістеріне байланысты. Міне осы кезде ата-аналар суниттілік дертке байланысты аса сақ болып, балаларынан көп көңіл бөлуі қажет. Суниттің себептері 1. Отбасынан; 2. Достарынан; 3. Түнілуден. Бала жасының өз ерекшелігі бар. Мысалы, жасөспірім шақтың өзіндік ерекшелігі- бұл ең ұзақ және баланың физиологиялық өзгерістерге ұшырайтын кезең. Жасөспірім шақ-қыздар арасында 10-12 жасқа 15-16 жасқа, ал ұлдар арасында 12-14 жасқа 17-18 жасқа дейін жалғасынатындықтан балалардың бейімділігін және қабілетін, мінез-құлқы мен темпераментін мұғалім-тәрбиеші, ата-ана үнемі еске алып, олардың дұрыс дамуына, қалыптасуына жүйелі түрде ықпал етуі қажет. Баланың тез дамуына байланысты бүкіл ағзаның органдары және құрамдары физиологиялық және психологиялық өзгерістерге тап болады. Жасөспірімнің өз автономиясына күрес ашып, яғни, «мен үлкенім» деп өзімен санасқанды қалайды. Өз құқықтарын айтып, ата-ананың бақылауынан

шығуға қажет етуі және де осы кезеңде өзіндік-жеке қарым-қатынас негізгі қажеттілікке айналады. Қойылатын талаптардың көбі қарсылық реакциясына әкеледі, өйткені жасөспірім өзін үлкенім деп сезінгенмен, қиындықтардан қашады, өзбетімен кедергілерді сәтті жеңіп шығуға шамасы жетпей қалатын кез болады. Нақтылы қолдау, айтулы ақыл-кеңес, үлгілі өнеге дәл сол сәтте өте қажет. Осы шақ та қазақтың «Кісілік қенес» аталатын сабағының маңызы өте зор. Оны үнемі еткізіп тұру олармен аке-шеше ретінде, ата-аже ретінде, нағашы-бөле ретінде жан тартып кенесу таптырмайтын тәрбие сағаты болады. Жасөспірім шақ (15-17 жас) Жасөспірімдік кезеңнің көптеген теориялары бар. Жасөспірімдік шақ бала мен ересектік шақтың аралығы, баланың ересектерге тәуелділігімен сипатталады, ересектер баланың өмірлік іс-әрекетін мазмұны мен бағытын белгілейді. Жасөспірімдік шақтың аса маңызды міндеттері-мамандық таңдау, еңбек пен қоғамдық-саяси қызметке даярлану, өмірге өзіндік бағыт алу. Өзара байланысты бұл міндеттердің жүзеге асырылуы белгілі бір уақытты талап етеді. Адамның жалпы ақыл-ой қабілеті 15-16 жасқа қарай қалыптасып болады. Сондықтан оның бала кездегі шашпан өсуі байқалмайды, алайда ол одан әрі жетіле береді. Жасөспірімдік шақ-жеке адамның толысуы мен қалыптасуының аяқталатын кезеңі. Жыныстық толысуға байланысты өз ағзасы мен сырт келбетіндегі үлкен өзгерістер, өмірлік іс-әрекеттің күрделенуі байқалады. Сондықтан жасөспірімдік шақ ымырасыз келеді. Жасөспірімге өзін көрсетуге ұмтылу, өзін жан-жақты ашуға құштарлық тән. Олар өз мамандығын таңдап алуға тырысады. Мамандыққа ықпалсыздықты бірте-бірте қалыптасуы түрлі іс-әрекеттеріне жауапкершілігін арттырады. Оларға іс-әрекетті өз бетінше орындауға мүмкіндік беріп, дұрыс бақылау мен педагогикалық басшылық жасау керек. Бұл кезеңде сезім, достық қарым-қатынастар дамиды. Мысалы: ғашықтық, өзара сенім, қайырымдылық, бірін-бірі сыйлау, көмек көрсету, іс-әрекет-терін бірігіп орындау, жолдасының кемшілігін айтып, жоюға көмектесу. Бұл күндегі жастардың мінезінде түрлі өзгерістер пайда болады. Мысалы, қыздар өздерінің сыртқы кибісіне, дене қимылына көңіл бөледі. Ер балалар әдемі киініп жүруді ұнатады. Біздің мақсатымыз, адамтану қазақ ілімі мен бүгінгі педагогикадағы баладану баспалдақтарын салыстыра отырып бірінде бар артықшылық арқылы, екіншісіндегі кемсікті айрып, жана жағдайда толықтыру болғандықтан мынандай қортынды жасаймыз Бірінші. Адамтану қазақ ілімінде баланың даму, өсу ер кезеңіне мақият бақылау жасап, өзгерістерді жіті қадағалап, күтіп бағу, тәрбиелеп жетілдіру тәсілін үнемі өзгертіп, жаңалаған. Оларға сол өзгеріс пен дамуға сай ат беріп, неденуге тиісті машық дағдыны игерді ме, жоқ падегенге қорытынды жасаған. Екінші. Көзігірі - педагогика мен психологияда жас жеткіншектер мен жасөспірімдердің жеке бас ерекшеліктерін айқындау, онымен санау жағдаяттары жақсы қарастырылып, терең талданған. Міне осыларды бүгінгі таңда өзара ұштастырып үйлесімді пайдалану қажет. Баланы өмір сүруге үйрететін сол өмірдің өзі. Өмір мектебі-дегеніміз осы. *Егер баланы үнемі сығана алса, ол жек көруді үйренеді. *Егер бала араздық ортасында өссе, ол агрессивті үйренеді. *Егер де баланы мұқатса, ол тұйық болады. *Егер де бала жазғыру жағдайында өссе, кіне сезімімен өмір сүруге үйренеді. *Егер де бала шымдамдылық ортасында өссе, ол басқаларды қабылдауға үйренеді. *Егер баланы жиі көгермелесе, ол өзіне сенуге үйренеді. *Егер баланы жиі мақтаса, ол қайырымды болуға үйренеді. *Егер бала адальдықта өмір сүрсе, әділ болуға үйренеді. *Егер бала әлемге деген сенімде өмір сүрсе, ол адамдарға сенуге үйренеді. *Егер бала аялаумен өссе, ол әлемде сүйіспеншілікке бөленеді. Адам құдіреттілігіне ой жете бермейтін, саналылығының, даналығының, қабілеттілігінің шегі, теңі мен тегісі жоқ киеліде қасиетті, аса күрделі жаратылыс. Әлемдік кеңістікте жасалмаз тіршілік иесі-адамзат, биоәлеуметтік шеңберде жеке тұрға. Сөйтіп, пайымды, болжамды. Амалы мен тәсілі мын сан. Бүгінгісін ертең қанағат тұтпайтын талғампаз, ізденімпаз, талапты, қажетін таңдай білетін, жоғын таба білетін кеменгер.

1.3.5 Тектану амалы

«Жемі атасын білген ұл, Жемі жұрттың қанын жер. Өзін сана білген ұл, Құлағы мен жазын жер». (Асан қайы) Қазақ ер нәрсенің "арғы тегін", "шыққан тегін" білуге үлкен мән берген-ді. Көшпелі үшін тұтас нәрсе-құлдретті күш, кәсірлі құбылыс, құпиялы тылсым дүние, өсерлі де әдемі әлем. Осыдан арты текке деген-Тәңірге, Ұмайға, Жер-Суға табынушылық (культтық өмір сүру), олардың арақатынасына ритуалдық (құрыптық) ресім-салттар қалыптасты. Көшпелі жер кезіп, ел кезіп жүріп, бұрынғымен бүгінгінің бөгде мен жаңаның көрімен жастың көргенмен ойдағының арақатынасын білуге тәнт болған. Неге? Өйткені ол дүниені тұтас қабылдаған. Өмірге тұра жолды іздеген. Адам болмысында оның жан дүниесі мен рухының ықпалын жоғары қойған. Адамның қабілет-қасиетін жетілдіруді ашық арна ретінде қарастырған. Аруақ пен адам рухын тіршіліктің мәңгі, лаулап тұрған қос қайнар көзіндей қабылдаған. Содан қазақ табығатпен ер түрлі үндестікке болды. Осыдан "қазақтың ата-тегінің болмыс шындығына тікелей жақын болуы-олардың

бақылайтын, қабылданатын, дүниеге сезімдік тұрғыдан жақын болуы, бұл болмыспен тамырластығы уақытты, кеңістікті, адамның ішкі дүниесі, тіршілік етудің басқа да жақтарын, болмыс мәнін, ар-ождан бастауларын түсінудімен өз көрінісін тапты. Мұның бөрінің нақты өмірде нақты түп тамыры бар, осыдан келіп басқа ешбір дүние түсінігімен шатыстыруға болмайтын дүниенің ұлттық образы, дүниетанымы пайда болады". (Т. Әбжанов, Ә. Нысанбаев) Ал, тектанудың пайда болуына, көне замандағы тайпа, топ, ата-өз ішінен тұрмыс құрып, оның соны олардың ұрпақтарының ортасында неше түрлі ауыру-сырқау, кем-кетік жандардың дүниеге келуі, тіптен кейбіреулерінің мүлдем құрып кетуге жетуі басты себеп болған. Тек-адамның түп нәсілін, арғы атасын білдіретін тарихи ұғым. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «текті» сөзіне келесідей анықтамалар берілген: «1) шыққан тегі бір, тұқымдас, тектес; 2) тегі, шыққан жері жақсы. Текті жер-үлгілі, өнегелі ел, ауыл». Демек, қазақ тектің физиологиялық тұрғы жолғаудан бөлек, адам ұрпағының сапалық белгілерін айқындайтын индикатор екендігін аңғаруға болады. Ежелден, ата-бабаларымыз тектіліктің деңгейлерін тұжым мен қан тектілігі, азаматтың өз басының тектілігі, халықтың тектілігі деп ажыратқан. Міне, дала философиясының қайнар көзі! Ұланбайтақ жерде туған көшпелі қазақ текті халық-мінезі кең, көреген, сезгіш, естігіш. Қазақ жұрты, тектану амалын тереңдетіп, жетілдіріп күні бүгінге дейін дұрыс пайдаланып келеді. Бұл құбылыс үш жағдаймен көрініс береді. Бірінші. Қазақтар *«Адамның күні адаммен»* деген қарапайым қағиданы тіршілікте шынайы басшылық еткен *«Сүйек сүйкені, жезжам жүзесін, мыс дөмелсін»* күн көретіндіктен адамдар бірін-бірі жағсынбай, бірін-бірі арқа сүйеп, өмір сүруге қажет екенін ұлы дала табиғаты, ауа-райы, өмір салты қазақтың сүйегіне сүйіріп ұқтырған екен. Сондықтан да, туыстық-қандастық жүйені тарата білу, саралай алу, тарақын талдау атам қазақ үшін өмір талабы болған. Осы негізде *«үзет мектебінде оқыттыламын негізгі іянің бірі-«Шежіре-тарих»* еді. Бұл пәннің негізгі мақсаты, ата-бабасының кім екенін, олардың кімдермен достасып, кімдермен жарласып, кімдермен қатар көрші тұрып, қандай қатынас жасап, байланыста болғанын жас ұрпаққа ұрғыру еді. Өткен өмір-бөрі сабақ. Ұрпақ үшін тарих пен ата-баба шежіресі өте маңызды оқу. *«Жемі атасын білмеген жетімдіктің белгісі»* дейтін қазақ туыстық барлық бағытын тәптіштеп түсіндіретін. Төрт құбыласын тең көрген қазақ жастарға, өз жұртын, нағашы жұртын, жиеңдерін, өз ұрпақтарын толық білдіру үшін тамаша әдіс ойлап тапқан. Мысалы, *адамның төс сүйегінен бастап, санағанда қол-ұшына дейін 7 бұяқ болады.* Осы жеті бұяқты ер атаға сөйкестіріп: *шық бұяғы - ақа; шықмақ бұяғы - ата; білезік бұяғын - баба; алақан бұяғы - ұлы ата; саусақ бұяғы - ұлы баба (әліқата); саусақ орта бұяғын - аата (құлпанат), саусақ ұшы бұяғын - өз баба (жуақат) кімдер баланың, оны төрт жаққа таратып айтатын болған. Осы күнгі аға бұяғын жас бұяғын деу содан ұласқан.* А татек атулары:

*Әке, ата, баба, ұлы ата, ұлы баба, өз ата, өз баба;

*Әке, ата, баба, ұлы ата, әліқата, құланат, жуақат, жезжам;

*Әке; ата; баба; ұлы ата; ұлы баба; тек ата, (тектің); түп ата (тұқиян) (Кей этнографтар баланы атаға жатқызып жазып жүр. Ол-жаңсақтық.) Бұл *атамен атақтары, ер әлхөде сол бөлектеу болуы мүлкін. Қазақта, ататегіміз бес саусағымыдай жақсы білеміз, олар алақанымызда жазулы тұр деген мақтаным сезімді білдіретін сөз тіркесі бар. Себебі ататектің көпшілігі алақан аумағында орналасқан. Ал жемі атадан асқан соң, ағайынның да жезжам болады, қыз алысып, қыз берісуге рұқсат деген түсінік бар. Алайда, рұлас қазақтар құда болған емес. Зарзаттар атағы: "Бала, немере, шөбере, шөпшек, немене, туақат, жүрежат, жұрағат. Бұл ұрым бұрмақ, ұрпақ-жұрағат атақтары қазақтың барлық әлхөсінде бірдей кездеседі. Қазақ өзін маң жасалмаған да, ұрпақ жұрағатының ұрым бұрмағын маң жасайды дейді. Түп-тұқиянына дейін жатқа білетін қазақ атамыз, тегін таратқанда, олар кімдер болғанын ғана айтпаған. Әкесі ұлына кеудесін нұсқап, бұл-сөм, оң қолың-өз жұртың, сол қолың- нағашы жұртың, сондықтан, ер бұяғына бір ата сөйкес келеді, баяндай бер дейтін. Баласына ата-бабасын айттып қана қоймай, олар қайда қоныстанғанын, неңдей өнері, данқы, атағы болғанын, дәулеті қалай болғанын, тіпті, немен шұғылданып, руына несімен қадірлі болғанын айттып беретін және қайтарып айтқызатын. Бұлардың шағырағы қазір қайда, кімдер басып отыр, алардан тараған ұл мен қыздар кімдер, олардың алдында-сенің міндетің, борышың қандай?» - дегенді де айтатынды. Әке айтқандарын, бала жадында жаныпмай сақтау үшін ағайындар үш атамен аумағында талданып, Мұнда біресе мұғандар-бір еке балалары, немере ағайындар (бір атамың балалары); жамалайындар (үш атадан қосылғандар, -баба -балалары); қалыс-ағайындар (өз ата, өз баба балалары). Осыларды толық тоқын үйренген ұл мен қыз-жеті рудың қамын жейтін дәлге жеткен. Рулар шежіресі жинақталып, қорытындыла келе тайпа, қалық тарихы да жазылған. Мұндай тарих-шежірелердің қолжазба түрінде сақталғандары мен қоса тасқа басылған, матаға жазылған, ағашқа ойылған, көнге шабылған түрлері де бар. Туысқандық мәйірім, «Туысы*

шешеден бастау алады. Адамгершілік, азаматтық, қайраткерлік, қолбасшылық, зиялылық, діншілдік, әділеттілік те адам бойына текпен дарыса керек-ті. Ал кейбір дана аналар Жан енін жалыр да танып білген. Мысалы, Тоқықтың анасы Айпара былай деп танымаздық танытқан. Шынажыр балақ, шбартең Бірғызбайым, Тоқласқалды, торайғыр Кетібағым, Әрі де кетпес, бері де кетпес Толайым, Сіре де бірғас Торғайым... деген сөздерін осы күнгі ұрпақтары үнемі танырдай еске алып отырады, - екен Анасының осы айтқанындай, төрт ұлмыан тараған ұрпақтарының сипаттары тура келетін көрінеді. Осы тектес мысал, қыпшақ аңасының айтқанынан да байқалады. Анай шешей Қыпшақтың зайыбы болыпты. Қыпшақтың - Бұлт, Торы, Ұзын, Көпделен, Қарабалық, Қоңыр деген алты баласы болған екен. Анай шешей: «1) Бұлтың бітті бойыма, ұрлық кірді ойыма; 2) Торы бітті бойыма, билік кірді ойыма; 3) Ұзын бітті бойыма, ерлік кірді ойыма; 4) Көпделен бітті бойыма, сауда кірді ойыма; 5) Қарабалық бітті бойыма, байлық кірді ойыма; 6) Қоңыраң бітті бойыма, момандық кірді ойыма» - деп толғанады екен. Тектану тәрбиесі мен өнегесі осылай шаранадан шайқалып, танымдық бесігінде тербеліп, жүрекке рух болып қонақтауы, аңаның құрсағындағы шақтан басталатынын текті аналарымыз тым ерте аңарған. Сондықтан, осы кездері бастап, сыртай әсер етіп, ықпал жасау үшін сан түрлі амалдарды қолданған, әдіс тәсілдерді қолданған. Айталық, кіндікшеше дайындауға өте мән беріп, текті аналарды таңдауында үлкен мән бар. Себебі: «Шараның ақыл, ой, мінез-құлқы, өнері, дан-дәулеті, абырой данқы, ерік-жігері адамшылығы кіндікшешеге тартады» - деген өмірде дәлелденген қазақи адамтану заңдылығы бар. Жалпы, баланың келешегіне болжам жасауда, оны танып білуде, қазақ таным бойынша, кіндікшешенің өнері, білімі, мінез-құлқы, талапты, үлгі-өнегесі маңызды міндет атқарады. Мұның ғылыми негізі мынау: жарық дүниеге келген Жан енінің алғаш дидарласқан, оның денесіне қолы тиіп, кіндігін кесіп, түйген, амасы - *кіндікшешеш* - бойындағы қуат пен әлеуетін, жүректегі нұрлы жылуды шақалаққа беруші бұл әлемдегі алғашқы Адам. Нәресте ана жатырында болған шағында *онегесі маң аталармен жасар байланысын толық жасап, ата-тегінен алар барлық тұқым қуалауға тиісімі кенісіні* алып, жарық дүниеге шыға келгенде алғаш аялы алақанына салып, *жерден көтеріп адам адамы рқсамауы, маңымыз мүракін емес қой!!*)

Мұның бәрі қазақтың тектану амалын тереңдетіп, түсінігін ұлғайтып, адамтану іліміне жаңа сала пайда болуына әсерін тигізді. Сондай-ақ қазақтардың этникалық ерекшелігін танытатын ері оның қиын-қыстау кездерінде тегінен көз жаяып қалмауына және басқа халықтармен ассимиляцияға түсіп кетпеуіне сөбеші болған. Жеті ата мен ру шекаresін білу көшпелі қоғамда өмір сүрген қазақтар үшін өмірлік қажеттілік болды. Ал, халқымыз оның тәжірибесін ақылмен заманнан-ақ қолданып келеді. Тіпті, тұқым тектілігінің организмдік-биологиялық түбір-түйіні барын XIV-XV ғасырларда өмір сүрген ғұлама, шипагер Өтебойдақ Тілеуқабылұлы дәлелдеген. «Адам заты, тіршілігі, тоғалығы, мінесі бітістігі әуелде ата-анада жар-алмақ, одан туыпқан ұрпаққа жалғас-пақ... Алпаның адам затын жаратқандағы берген ең зор бағы, бақыты, дәулеті-тек қана мінес бітістік. Міне, бұл-тұғалық, мүшелік мінесіздік. Мінесіздікте, тұғалық тоғалық нл-қан. Мінесіздікте, тұғалық тоғалық ширама-арқу. Міне, бұл-ар-тұғалық бітістік, мінесіздік толықтық. Олайы, тұғалық бітісте кемістік болмаса, арқанда мүшелерінде сырқаттық зақым қалдырған зардап болмаса, науқастық бейнет тартпаса, одан артық бақ қалдыр болмақ. Сондықтан бұрынғылар: Ауыз дәулет-мінесіз бітіс. Көз дәулет-құлтылық іс. Көз, мадырн дәулет-мадлық толыс,- деп факциялық тұжырыммен түйіндеген» (Ө. Тілеуқабылұлы. Шипагерлік бағы. Алматы, 1996). Жеті атадан үш жүзге дейінгі біртұтас туысқаңдық білім бірнеше ғасырлар бойы «қазақ халқы-бір атаның баласы, бір тамырдан тараған» деген ұстанымды қалыптастырған. Жеті атасын тарата білу арқылы еркін көрші рулармен байланысын білген, сөйтіп бүкіл қазақтың біте қайнасқан туыстығына көз жеткіз-ген. Осылай, жеті аталық ұстаным қазақ халқының этнобиологиялық, этномадениет, жалпы рухани - тұтастығын тәбиги түрде қамтамасыз еткен. Жеті аталық ұстанымға негізделген, туыстық байланыс адамтану білімі, оның ұласспалы қоры әрбір қазақтың тегін білсем, танымсам деген ынтасын оятқан. Ата тегін, жүзін саралай білген қазақтың әр азаматы, ата-мекенінің кез келген шағалында өзін туысқандарының ортасында шалқыл жүрген алып бір отбасында ғана емес әулеттің еркін мүшесі ретінде сезінген. Нәтижесінде бір әулеттік ғана емес ұлттық біртұтас зерде қалыптасып, жер басып жүргендер ғана емес, бағы ата бабалар да тірілер санасында тірлігін жалғастырған. Халықтың мұндай зердесі әрбір қатардағы далалықтың тарихты айқын елестетіп, жан-жүрегімен сезінуіне сөбеші болған. Тектану амалы әрбір қазақтың, бүкіл халықтың құлағына күн сайын бабалары туралы тек жақсылықты құйып, рухани тектілікті дәріптей, ұлттық сенімін орнықтырған. Ата-бабалымыз - дың «Тектіден текті туады, тектілік тұқым қуады», - деген ұлағатты сөзі текке айтылмаса керекті. Сөйтіп, тектану ілімі қазақ халқының өткенінен болашаққа деген сенімін мың сан ұрпақтар-арқалы

сабақтастырып - отыратын тегі ретінде танылған. Жеті аталық ұстаным бабалар рухы алдында әрбір қазақ пен бүкіл халықтың іштей жауапкершілік сезімін оятқан. Осы ұстаным аясында қазақ өмірінің моральдық кодексі, салт-дәстүрі мен тыйым-жораларының негізі қаланған. Сөйтіп, туыстық қарым-қатынас қалыптартуы күнделікті моральдық санадан бірте-бірте заңдық мәртебеге ұласқан. Мұндай құқықтар мен міндеттер жүйесі бір тұтас әлеп дәлелінде көрініс тапқан. Әдепті бұзғандар қатал жазаланып, ең ақыры туған жерінен қуыпқан яғни гиперотбасынан аластатылған. Жеті ата ұстанымы барша халық бойында еш мәжбүрлеуісіз мейлінше тегеурінді рухани бірлік сезімін терең сіңірді. Ол - этникалық тұтастықтың қуатты арқауы, тейір қазығы болды.

1.4.5. Текті жанның көкірек көзін ашу

Тәуелсіз елді өркендетгі әлемге танытатын, дамыған елдер қатарында терезесін тең ететін күш - білімді ұрпақ. Білімді ұрпақ-егеменді елдің берік тірегі. Біз білімді ұрпақ, білімді тұтқа дегенде рухани жан-дүниесі бай, білімі мен біліктілігі жоғары, талап-талғамы терең, салауатты өмір салтын дұрыс қалыптастырған тұлғаны айтамыз. Мұндай тұлғаны қазақ КІСІ деп атаған. Қазіргі жаңа қоғамда тек білімді болу жеткіліксіз, сондықтан әрбір кісінің бойында адамгершілік, ізгілік, кішіпейілділік, қайырымдылық, отансүйгіштік және тағы басқа да қасиеттер болуы керек. Жалпы адам асыл қасиеттердің жиынтығын қазақтар имандылық деген жалғыз ауыз сөзге сиғызған. *Кісі қалыптастыру дегеніміз текті жанды имандылыққа баулу болмақ*. Себебі иман ұғымы қазақ үшін; а) ұсынап - діни түсінік ғана емес, ата-тектен ұлассқан наным-сенімдік рухани ұғым, ә) имандылық барлық діндер мен наным сенімге ортақ ұғым. Имандылық деген бір ғана сөздің бойына ар, ұят, ынаса, қанағат, төзімділік сынды барлық жақсы сапалар сыйып тұр. Имандылық барлық әлемдік діндерге тең қасиеттердің бірі. Оның түбірі иман, яғни ақиқатқа, шынайыққа жетелер сенім тірегі, бар бег-бейшенің, мінездің айнасы. Қазақтың жүзі жылы жанды жолықтырса, «бетінен иманы төгіліп тұрған адам» дейтіні сондықтан. Қазақ даласына ислам діні Ясауи бабамыз негізін қалаған түркілік сопылық ілімінің талдауы негізінде орнықпаны белгілі. Қазақ халқы имандылықты аса қадірлейді. Тіпті о дүниеге аттанарда да алғаш: «иманның жолдасын болсын» деген тілек айтылады. Қазақта кісіге берілетін ең жоғарғы баға «иманкүзді» деген аса қастерлі бір ауыз сөз бар. Осы бір ауыз сөзге төрбиенің барлық түрі сыйып кеткен. Сондықтан да, төрбиелеу қазақ ілімінің асыл өлегі-имандылық болып табылады.

Біз бұл жолы кісінің көкірек көзін ашып, көңілін тазартып, санасын нұрландыру сопылық тәжірибесіне қысқаша тоқталымақпыз. Сопылық философияда адам «ұлғаз-өсу» және жануарлық қуаттар арқылы физикалық әлеммен ортақ ерекшеліктерін сақтаса, ал «адамдық рухы» арқылы метафизикалық әлемнің ерекшеліктерін көрсетеді. Адамдағы көңілдің өз жауһар ретінде бірнеше «рухани қабаттардан» тұрады. Сопылық философияда оларды рет-ретімен «қалб», «рух», «сыр», «сырдың сыры», «құпия», «ішкі құпия» деп атайды. Бұл рухани кұмбездер-рухтың дәрежелері. Әрбір дәреже жеті немесе он сатыдан тұрады. Олар рухтық кемелденуіне сай «тәуба», «қылуғ» «пақырлық», «сәбар», «иман», «қанағат» - сияқты жеті түрлі сатыдан өтеді. Рухани төрбиден (сайрус-сулуқ - рух төрбиесіндегі даму жолдары мен әдістерін қамтитын сопылық психотехникалық әрі практикалық мектеп) өтпеген адам «көңіл көзі ашықпаған» деп есептеледі. Бұл ал-Фарабидың тілімен айтқанда, «*рух белсенді санаға көтерілмеген*» деген сөз. Ондай адам тек нәпсінің қажеттіліктері мен құлқының құлы болудан еріге бара алмайды. Адам бұл әлемге «көркем іс пен амал» шеңберінде сынақтан өту үшін жіберілген және жауапсыз жаратылыс емес, жауапкершілігі бар амалат тасушы болыс. Олай болса адамның әлемдегі уезінасы - өзінің діні бойынша «көркем іс-амалдар» атқару арқылы рухындағы сырлар мен «рухани кұмбездердің» құпиясын ашып, «кәмел адам» дәрежесіне жетіп, «тауқид» шынайығына ұласып, Ақиқатқа (Тәңірге) қауышу. Яғни, адам осы жолда бірнеше сатылардан өтуі керек. Ясауи бұларға «дарилар», «асулар» деп қарайды. Олардың біріншісі - *дін жолында көркем іс-амалдар атқару*; екіншісі - *рухыңды сырлы мен мәніне жеткі; үшіншісі-кәмел адам болу; төртіншісі - махид шынайығына жету; бесіншісі-Хауля қауышу*. Осы асулардан өту үшін әр түрлі психотехникалық-эмпириялық әдістер де қолданылған. Жалпы, сопылық дүниетанымыдағы адамның басты мақсатына жету жолында қолданған әдістемелік жүйесіне қысқаша «көмес бұрын өлу» деп анықтама беруге болады. Бұл жолды адам өз еркі және қалауымен таңдағандықтан, сопылар оған «ерікті өлім» деп те қарайды. Сопылық философиядағы «ерікті өлім» процесі «сайрус сулуқ» деп аталатын рух төрбиесіндегі даму жолдары мен әдістерін қамтитын сопылық психотехникалық мектептен өтеді. Осы мектептен өтпеген адам физикалық (суфли-ең төмен) әлем мен метафизикалық (ули-ең жоғарғы) әлем арасында қалып қояды. Жаратылыс тәбигаты жағынан адам жоғарыда айтылған екі әлемге де ортақ болғандықтан сопылық терминологияда адамды «көпір өлімі» деп те атайды. Сопылық тәжірибе адамға ішкі тазалық, рухани

тыныштық, бақыт сыйлайды. Ал ішкі тыныштық адамға үш түрлі пайда береді: біріншіден, адамның рухы мен сана әлемінде тепе-теңдік орнайды; екіншіден, адам өзін қоршаған сыртқы әлеммен үйлесімділікте болады; үшіншіден, Тәңірмен рухани тұтастықта болу арқылы адам кемелдікке (ақылдық дәрежесіне) жетеді. Өзін іштен арылттып, кемелдікке жеткен адам «қоғамға» оралады. Өзінің бойындағы танымдық-моральдық, кісілік құндылықтары арқылы қоғамдық дерттің лауазы болады. Осы жолдағы оның ең басты ұстанымы-үлгі болу, басқаларға өнәге көрсету. Сопылықтағы ұстаз бен шәкірт арасындағы байланысты, ондағы сұхбат-диалог және оқу-тәрбие әдісінің жүйелі түрін тарихаттан көруге болады. Бұл әдістің басты ерекшелігі – адамзатқа үлгі болу, яғни өзін жасап ұйрету және көрсету арқылы тәрбиелеу. Жалпы сопылық философияда адам – басқа ешқандай философиялық жүйелерде кездеспейтін дәрежеде жоғарғы мәнге, ерекше орынға ие болыпты. Бірақ бұл мән, көңілдің пәктігі мен газалығына қатысты. Егер адам жүрегі, көңілі кір болса, адам қайуаннан да төмен дәрежеге түседі. Сондықтан Ясауи философиясында көңілдің пәктігі ең басты шарт. Көңіл, рух, жүрек ұғымдары – барлық діндер мен мәдениеттерде адамның рухани қырны білдіретін негізгі куәт көзі. Жүректің философиялық, тарихи, мәдени, психологиялық қырларына жеке-жеке сан түрлі зерттеулер жүргізілгені белгілі. Түрік ойшылдарынан бастап, қазақ ғұламаларының бұл тұрасындағы педагогикалық-психологиялық тұжырым-ұстанымдары ғылыми түйіндері бір төбе. Жүрек дәстүрлі дүниетанымдардың көпшілігінде батырлық, күш пен тіршіліктің көзі, рухтың ұясы, орны ретінде қабылданған. Исламда барлық ғылым саласы жүрек, рух, мәңгіге қатысты. Көңіл ұғымы исламда орталық ұғым. Мысалы, келам иман мен имансыздық сияқты ақид (сенімдік доктрина) мәселелерінде тікелей жүректен қатысты түсіндірмелер жасайды. Фихх, ислам құқығы да ғибадаттардың драстығының шартын көңілге қатысты ниет пен ерік функционарынан іздейді. Ислам философиясы (Кинди, Фараби, Ибн Сина) өкілдері жүрек, рух, жан, сана (ақыл) туралы жеке-жеке рисала жазып, танымдық орталық ретінде таныған. Әйтсе де, ислам философиясы тарихында жүрек, рух, көңіл туралы сопылардан артық, жан-жақты, терең талдаулар жасаған ешкім жоқ. Өйткені, сопы, сопылықтың ең бірінші пайда болуының себебі "рухтың арылуы, көңілдің пәктелуі" болатын. Сопылық таным да басқа исламдық ғылым салалары сияқты көңілді «Құран» мен суна шеңберінде қарастырады. Жалпы сопылықта көңіл туралы үш түрлі көзқарас бар. Бұларды «бірінші, көңілдің (рух) мәні танымалды. Екінші, рухтың мәні танымал да, тілмен жеткізу мүмкін емес. Үшінші, көңілдің мәнін түсіндіруге болатын тезистері арқылы тұжырымдауға болады. Адам-екі түрлі тән мен жаннан тұратын болыпты. Тән қажеттілігі мен жан қажеттілігі арасында айырмашылық бар. Тән қажеттіліктері қанағаттандырылған соң талабы тоқтайды, ал жан қажеттіліктері қанағат тапқан сайын артады, шексіздікке ұмтылады. Бұл жерде жан деп көңілді айтып отырымыз. Көңіл-тән және рухани әлемнің орталығы. Дененің тіршілігі жанға қатысты, өйткені денедегі қанды жүргізіп, айналыса енгізуші күш -жан. Жан-сопымен қатар сезім қуаты мен қабілетінің орталығы, рухани болыпты. Бәкім Ясауи осы ерекшелігіне байланысты көңілді адам болмысының сұлтаны деген. Ой мен ойлау орталығы – ми, көңілден келген әсердің ақпалымен шабыттанып пікір, идея туындатады. Яғни, көңіл өзінің сезімдік қабілеті арқылы ми түтіп бүкіл мүшелерді меңгеріп, басқарып отырады. Абыржыған, ашуланған, қуанған адамның көңіл халдері адамның ойына, еркіне, ниетіне әсер етіп, оның іс-әрекетінде көрініс табады. Көңіл-руханилығы жағынан ақиқаттың көрінісі. Ақиқаттың көрінісі болуды оған Алла жүктеген. Дегенмен, мына дүние сынақ алаңы болғандықтан көңілді жатысуға, шарттануға мақбүрлеп, алдауына түсіре алады. Көңіл алданса, болуы тиіс біліктіктен көріне алмай да жатады. Бұл жағдайда көңіл (жүрек) несің бұл дүниеде, ақиретте бақытқа жеткізуші емес, керісінше сорға бағырады. Сондықтан көңілді (қалб) өзінің жаратылыс мақсатына сай бағыттап, бақылап, құдайлық мақсатпен үндестіру үшін оны дамыту, тәрбиелеу өте маңызды мәселе болып қала бермек. Өйткені, көңіл өте пәк, жас бала сияқты тез алданады, жұбаналы. Ясауидің көзқарасы бойынша, дүние-сынақ, көдергі асулар көп, ал нәпсі – шайтан адамға өз дегендерін оңай қабылдауға шебер. «...Нәпсім мені жолдан ұрып қор айлады. Теміртітіріп халайыққа зор айлады. Зікір айттырмай Шайтан бірле жар айлады». Ал көңілдің досы – ақыл. «Құранда» көңілдің дүние ләззаты мен құндылықтарына алданып, қор болмауы үшін ескертулер көп: "Ей, адамдар! Алланың уәдесі әлбетте хақ. Абайлаңыз, дүние тіршілігіне алданып қалмаңыз. Айлакер шайтан Алланың алдында сізді ұятқа қалдырмасын" (Фатыр 35/5). Ясауи көңілдің шайтанға алданбай Алланың құзырына ұямай баруы үшін көптеген қағида-ережелер ұсынады: «...Тіпге ал "Ла илаһа иллә-Аллаһы", Көңілге сап әр демде-"аһә" бол "Маснуға" ақылды болсаң көңіл берме. Шайтан лағын, өз жолына салады екен. Бұл жерде бірінші зікір –Алланы ұмытпау, ғапыл болмау, дүниеге көңіл бөлмеу ұстанымы ретінде шайтанның құрғынан алыс болудың шарты. Ол үшін де адам рухының жоғарғы сипалық газалық категориясы "қалб-и салым"

дәрежесіне жету қажет. Қалби салым болуды Құран аяттарында қалай түсіндірсе, Ясауи де өзінің «Көңілдің айнасында» оның жолдарын, есу сатыларын "дария", "кеме", "асу" сымволдары арқылы өте анық, түсінікті түрде айшықтаған. Адамдағы көңіл материалды, яғни көзге көрінетін, рухани, көзге көрінбейтін әлемдерді тұтастандырып, біріктіріп тұрады. Көңіл осы әкі әлемде "төретін" болуы үшін өзін дамытып, кемелдендіріп, шыңдап «өзін ашуға» тиіс. Себебі: «...Захир көзі ғафлетте, "Батин көзі" ашыла ешқандай "перде" қалмайды. "Жан көзі" — қайран болып, "иман нуры" арқылы көре бастайды. Сыр көзі-"ғана" мақамында "өздің өзі" (рухтың рухы) арқылы көреді...Көңіл көзі жарылмадан тағат қылса, Хақ дерғаһында қабыл болмайды". Ясауи үшін көңіл ішкі және сыртқы әлемнің орталығы болу үшін көзін ашу қажет. Сонда ғана жанның да, тәннің де амалдары оң болады. Міне, көңіл тән үшін де, жан үшін де өте маңызды рөл атқарады. Дегенмен, адамды адам еткен оның мәні, рухы болғандықтан, сопылық философияда көңілдің рухани ролі тәнге қатысты қырны қарағанда әлдеқайда жоғары тұрады. Сондықтан осы руханилығы жағынан өте нәзік сырлар мен құпияларды хикметтер арқылы адамның адалдығын, мән-мағынасын қамтамасыз ететін күш - көңіл. Алланың аманатын арқалайтын күш иман болса, соны ең алдымен бойға дарытатын ақыл, ой, тіл, сана емес, көңіл, жүрек. Бірақ, адамның болмыстық табиғаты бойынша, жақсылық пен жамандықтың, тақуа мен асылықтың, иман мен күпірліктің күрес алаңы да осы көңіл. Көңіл сондықтан өле-өлгенше бір қалыпты болу алмайды. Сондықтан ол үздіксіз бақылау, тізгіңдеу, тәрбиелеуге мақтқз. Көңіл – айна. Оған Алла да, періште де, шайтан да қарайды. Періште қарап кетсе, оған иман, ізгілік, игі амал, рухани халдер сыйлайды, ал шайтан қарап кетсе, күпірлік, күдік, күмән, жаман амал, шахуат, әуестік, менмендік қалайды. Көңіл өз айнасына қарауға тек періштеге ғана рұқсат беретін халге жетуге тырысуы шарт. Көңілді ондай халге жеткізу үшін сопылық негізгі әдіс – зікір, яғни, Алланың аты, саты, көмегі, қуатын шақыру. Сонда ғана көңіл зікірмен тыныштық, бақытқа кенеледі. Ал көңілдің тыныштығы иманның артуына, бақуіне мүмкіндік береді. Сонда ғана көңілдің керделері ашылып, көрінетін және көрінбейтін әлемдердің сырларын аша болады. Барлық сырларды бүтін жатқан әлем оқылуға дайын кітапқа айналады. Көңілдің өзі бір кітап. Кітап кітапты, яғни, әлемді оқиды. Міне, Алланың бірінші аяты "оқы!" дегендегі сырды осында жатыр. Бұл пайғамбарларға ғана берілген несіп болатын. Сопылар осы несіптен үміттенді, сондай болуға тырысады, пайғамбардың берекетіне, құтына ұмтылады. Ясауи көңілдің Аллаға, оның қалауына сай болуы үшін сау болуы керектігін, яғни, қалб-и салым болуы үшін де онда иман, теубе, мағрифатулақ, ғашықтық, тақуалық – қорқу, зікір, мойынсұну керектігін айтады. Иман-көңілдің (жүректің) сенуі мен қабылдауы, Хақты білуі және сезінуі. Иман-Ясауи көзқарасында тікелей көңілдің, жүректің ісі. Құранда "...Арабтар "иман келтірдік" деді. Сен айт: "Сіз әлі иман келтірмедікіз. Бірақ, біз сырғтай мұсылман (мойынсұнуға) болдық деңіз. Иман әлі жүрегіңізге ембеді". Негізінде иман-адам (сенуші субъект) мен Алла (сенетін объект) арасындағы байланыс. Бұл байланыстың негізінде сенімділік пен растау жатыр. Бұл растау көңіл мен амалдың бірдей, бірге расталуы, қалыптасуы. Адам мен Алла, яғни субъект пен объект арасында өзара бірін-бірі шақыру, үндеу бар. Алланың шақыруын аян, адамның Алланың шақыруына құлақ асуын "инаба" дейді. Ал адамның Алланы шақыруы зікір ету, ұлықтау, мінәжат ету, жалбарыну, дұға жасау, намаз оқу арқылы жүзеге асады. Иманды көңіл айналыс. Имансыз болса, көңіл тас жүрек, соқыр, ауру бола бастайды. Иман-көңілді белсенді қылатын куәт. Құранда иман аяттарды түсіну үшін көңілді жарықтандыратын нұр ретінде сипатталады: Исасуи бәбәмыз да, шарият сатысындағы иманға "иман-и бостан", тарихат иманына "иман-и гүл", хақиқат иманына "иман-и нұр", мағрифат иманына да "иман-и сыр" деп нақты дәрежелерін ажыратып көрсеткен. Хикметтерде: «...Бастағы көз ғафлетте, "жан көзі" ашыла, Ешқандай "перде" қалмайды. "Жан көзі"-қайран болып, "иман нуры" арқылы көре бастайды». Иманның қызметі көңілдің, рухтың аманлығын, қамтамасыз ету. Жүректе иман болмаса, төндегі ғибадаттың ешқандай құны жоқ. Ыбырай ағамыздың: "...Имансыз еткен жақсылықтың пайдасы жоқ. Мәселен, біреу намаз оқыса да, ол намаздың керектігіне көңілді драсталмаса, әлбетте, ол намаз болып табылмайды. Құдай тағала ешкімді жамандық жолға бұйырмайды, мынау жамандық, мынау жақсылық деп көрсетіп, адам баласына қай жолға түссе де ықтияр береді", - деп адамның жамандық, ақи жақсылық іс-әрекетін Алла тағала істетті дейтін насихатқа қарсы шығады. Мал -мүлкінен, дәулетінен иманның жоғары бағалыған қазақ «Ер жігіттің үш байлығы бар: бірінші-иманы, екінші-ырысаның тұрағы, үшінші-дәулетінің тұрағы» деп аталы сөз қалдырған.

Жүрегіңде иманы жоқ адам-бақылаусыз адам. «Күзетшісіз, ескерусіз иман тұрмайды» (Абай). Құдайдан қорықпаған, имансыз адамға сенім әртүрлі болмайды. Ал иманды адамның жүрегіңде ербір әрекетін қадағалап, бақылап тұратын ішкі сенім бар. М.Жұлыбаев өзінің "Педагогикасында" былай дейді: "Дини сенімі күшті адам Тәңірдің барлығына, құдіретіне сеніп, оның махаббатын алуға,

түзетуге, қызба адамды қалпына түсіруге, байсалды адамды ылығы да бір қалыпта ұстауға құдіреті әбден жетеді» деген тұжырымы халқымыздың тәжірибесінде музыкалық терапияның болғанына ғылыми негізі болғары хақ.

Халқымызда ауыз әдебиетінің ішінде ең көп тарағаны - өлең. Оның адам өміріндегі маңызы туралы ұлы Абай былай деген:

«Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кіреді денең,
Өмірдегі қызықтың бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы бос қақпай өлең-сөлең».

Бұл жерде ақын сөзінің өлеңге, өскелең өмірімізге тікелей қатысы бар. Ана әлді, бесік жыры, қыз ұзату, келін түсіру, мереке, салтанат кештері, ақыр соңында, адамның дүниеден қоштасуы – бәрі-бәрі көз алдыңыздан өтеді. Мұның бірі - қуанышты, бірі мұңды болып келгеніне қарамастан, бәрі адамның жүрек тебіренісі мен сезім-түйсіктерінің өзіндігімен байланысты. Бұларсыз адамның көкірек көзі ашылмайды, жан сарабы қуаттанып, қоршаған әлемді тани алмайды. Ал Қорқыт Ата өнерді игерсең, дәлірек айтқанда, күй өнерін меңгерсең - ажалдан да құтыласың, болмағанда құмыр жасыңды ұзарта аласың деп еснет қалдырған. Осыны есте тұтқан қазақым: «Рухтана шапқан қазақтан ажал да сөскенеді» - деген ғой! Ғараби бабалымыз, музыка құдыретін жете ұғынып, халқына оны игертудің амал-айласына қатысты теориялық және практикалық оқулығын жазып қалдырды. Алайда оның игілігін, европалықтар бізден бұрын көрді, бұл оқулық Европада ешбір өзгеріссіз алпыс жыл бойы қоректенілген екен. Білім арқылы көкірек көзін ашу қазақ тәрбиелеу ілімінде тым ертеден қалыптасып, оқу-ағартушылық философиясы арқылы ол даму жолын тауып, әсіресе ХХ ғасырда ерекше табыстарға қол жеткізді. Ислам өркениеті Ұлы Дала өлкесіне тарау арқылы ғылым-білім, мектеп-медресе қатарлы оқу-білім ошақтары өте баяу болса да, оның көне дамымаған түрлері келсе де, қазақ қоғамында жылжу болды, қазақтың көкірек көзін ашу амал-айласына сіңісе отырып, өз орнын тауып жатты.

1.5.5. Адам бойындағы асыл қасиеттер-кісілік құнары

Адамға қойылатын басты талап-асыл да ізгі адам қасиеттерді бойына сіңірген, ұлағатты азамат болып шығу. Өйткені адам-өзінің имандылығымен, қайырымдылығымен, адалдығымен және әділеттігімен ардақты. Оның біреуін жіпке тізіп көрелік: Иманды, Қайырымды... Бұлай санамалай берсең адам бойындағы асыл қасиеттер талай жүзге жетер. Ал, топтастырып зерделесең сегіздің арғы не бергі жағында екеіні аңғаруға болады. Сондықтан да қазақ атамыз жігіттерін «сегіз ақары болсын» деген ғой. Адам-Аллаһтың көркем түрде, ерекше махаббатпен жаратқан жаратылысы. Барлық әлемдердің Раббисы жаратқан мақұлықтарының ішінде адамға ғана ой-сана, ақыл берді. *Сөйтсеу қабілетіне не қыды»*. Аллаһ сендерді аналарыңның қарнынан еш нәрсе білмейтін түрде шығарды да сендерге есту, көру және ойлау қабілетін берді. *Әрине шүкіршілік етерсіңдер»* (Нахыл сүресі, 78-аят). Адам бойындағы барлық күшін қоршаған ортадан алыс-жақын дүниедең алатыны белгілі. Соны сезіну, тану, білу арқылы ұғады, білімін арттырады, ойын толықтырады. Бірақ құдыретті сананың сан қилы саяси, философиялық, ғылыми, көркем әдебиеттің, діни қорықандықтарының негізі-түрткісі, қайнар көзі сол объективті дүние, қоғамдық болмыс, өмірдегі түрлі іс-әрекет, шешілмеген, шешіліскен мәселелер. Рухани бастаулар мен жан әлемінің талпын дүниелері адам болмысына сөт сайын әсер етіп, мақал жасайтын осы заманда айқын сезілуде. Ал оларды бейнелеп, талпау керек. Ондай мәселелерсіз ой да шарықтамайды, дүние де толығырақ түсін-ілмейді, оны зерттеу де мүмкін емес. Ғылыми жаңалықтар, данышпандық тұжырымдар, ғажайып шығармалар, жан-дүниенді қозғайтын әңгітегі күйлер – осылардың бәрі ақыл-ойдың нәтижесі, сананың сан қилы құбылыстары.

Ақылдылық – бұл жан-жақты жетілген білімді, салмақты да байсалды қарапайым да кішіпейіл, аса ізетті адам қасиеті. «Ақылды адамға екі дүниеде жол ашық» деген Ж. Баласағұн. Қазақ мақал-мәтелдерінде де «Ақылды кісі азбайды», «Ақылды адам ақымақтан да бірдене үйренелі», «Ақылды айттырмай біледі» деп ерекше мән берген. Ақыл-адамды басқа тіршілік нәсілерінен ерекшелетін аса маңызды қасиет. Абай дана: «Үш-ақ нәрсе-адамның қасиеті: ыстық қайрат, жұрлы ақыл, жылы жүрек» десе «Адамның жақсы өмір сүруіне үш сапа негіз бола алады, олар барлығынан басым бола алатын адал-еңбек, мінсіз – ақыл, таза – жүрек. Бұл сапалар адамды дүниеге келген күннен бастап тәрбиелейді» - деген Ш. Құдайбердіұлы. Ежелгі ойшылдар еңбектерінде ақылдың екі деңгейі болатыны айтты. Ол - пайым және парасат. Пайым-ақылдың табиғи күші, ол әрбір адамға тән. Есі жұмыс әрбір адамның тіршілік дәдіптарын қай дәрежеде меңгергендігіне байланысты ойлау жүйесінің ең төменгі буыны. Парасат-ойдың мүлдем жаңа таным-білімдерді қорыта алатын шындықтың аса терең мәнін танып біле алатын жоғары жасампаздық қабілеті. Ақыл-ой дамуының ең жоғарғы

дәрежесі-даналық (өмірлік тәжірибеге сүйенетін терең ақыл). Даналық-адамзаттың сан ғасырлық таным процесі мен өмір тәжірибесі нәтижесінде жинақталған рухани ілім-білімді игеріп, оны ұрпақтан ұрпаққа ұлағатты ой-пікір, өнегелі түсінік, ізгілікті іс-әрекет түрінде жеткізе білетін адам қасиеті, тұлғанын тымді анализбен, адамдар өміріндегі күнделікті және ғылыми оқиғаны алдын-ала жобалауымен және бағалауымен байланысты интеллектуалдық дамуының ең жоғары деңгейі, табиғи интелектің (құраушы) бір жағы. Ол болып жатқан оқиғалар туралы ақпаратты өңдеу мен бейімделуге тікелей байланысты. Сонымен бірге даналық интеллектуалдық жетілудің ерекше жағдайы ретінде танылады. Даналық – ақылға кең, күрделі құбылыс, оған бір жақты, кесімді анықтама беру мүмкін емес. Ол, әдетте, нағандыққа қарсы мәнде де қолданылады. Даналық-адамгершілікті таңудағы, табуудағы, табыстырудағы құбылыс, қасиет, құрал. Даналықтың төні «талап, еңбек, терең ой, ар-намыс, ынсап, сабыр ғой», және-туралық пен әділетте, сезімді-рух, ыстық жүрек, ең-шырайда, тегі-ынсап пен рақаттану да, адалдық үшін күресте. Ақылмен ғана іс әрекет ететін болсаң-нәтижесі дұрыс болмайды, ал ақыл мен жүрек біріккенде -парасат пайда болады. Парасаттылық ақ пен қараны, жақсы мен жаманды ажыратуға мүмкіндік береді. Демек, көз келген нәрсені, құбылысты сабырмен, түсіністікпен қабылдап, сүйіспеншілікпен пайымдау жасасақ – жаман ойдан арылып, жаңыңыз жай табалы, күдіктен, мазасыздықтан, үрейден арыталай. Рух-деген адам бойындағы бір қуат. Ол қуат адам бойында кездесетін барлық жақсы қасиеттермен жасайтын барлық игі істерінің қайнар көзі. Рухтың мекені-адамның жүрегі. Жүрек жылуы, махаббат, ар-ұят, қайрат, мейірімділік, жақсылық, адамшылық осы жүректен туындайды. Рухтың табиғаты материалдық зат емес, оның табиғаты-әсіл нұр. Күн адамның рухы болса, күн сәулесі –ақыл. Себебі ақыл-рухтың құрамдас бөлігі. Адам бойындағы барлық жақсы қасиеттер рухтан туындайды, ал жаман қасиеттер нәпсінің көрінісі болып табылады. Адам денесі тұтас болғандықтан оның ішінде білік үшін үнемі осы екі қуаттың-«рух пен нәпсі» күресі жүріп жатады. Адамның ішінде болмайды аласы, Оларды бұзатын нәпсінің таласы (Шәкәрім.) Рухани бай адам-ең алдымен әділ, шыншыл, мейірімді, кеңірәнді, қанағатшыл, ақылды болады. Осындай қасиеттері бар адамда адамшылық мол кезігеді. Адамгершілік ұғымында да осы аталған қасиеттер мен бірге ауыштық сүйіспеншілік, жан аямай еңбек етушілік т.б көптеген сапалар кездеседі. **Мақсаткерлік** – бұл адамның өз мінез-құлпын көздеген мақсатына алаңсыз бағыштауы, мұны өзінің ұстанған бағыт-бағдарына танымы мен сеніміне, асыл арманына бағындыра алуы. «Мақсатсыз өмір сүрген адам нектен бейшара» депті орыс жазушысы И.С.Тургенев. «Адамдары алдына қойған мақсатымен бағалау керек» деген белгілі саяхатшы Минлұқо-Мақпай. Мақсаткер адам ылғи да жалындап жанады, бықсу дегенді білмейді, ол жеңілмеу үшін күреседі. Адам: ақиқатты түсіне алғандағана, жақсыға ұмтылғанда ғана, дұрыс әрекет жасағанда ғана, жүрегінің сүйіспеншілікке толығғанда ғана байсалдылыққа, мақсаттылыққа қол жеткізеді. Ал адамның жан дүниесі сүйіспеншілік болғанда ғана өзгеріске түседі. Сүйіспеншілік қорқынышты білмейді, сүйіспеншілік өзгерткен өш Сүйіспеншілік тілдің ұшында, ақылдың шыңында емес – ол *жүректің төрінде*. Сүйіспеншілік кешірімділер мен жаны жомарттармен бірге, өзіншілік ала берсең деп ойлап, жақсылықты тез ұмытып кететіндермен сыйспайды. **Сүйіспеншілік**-барлық руданилықтың тамыры, барлық шығарымшылық пен ізденістердің мәні, барлық талпыныстардың қилылықтан түсі, адамдаралғы шабыт көзі. Қиянат жасаму, яғни басқаларға зиян келтірмей өмір сүру-бұл сүйіспеншілік пен ынтымақтастық рухы, келіре білу, қайырымдылық, қоршаған орта мен өзгелерге қамқорлық, бауырмалдық және теңдік сезімі ұлттық сана, өзгелердің мәдениеті мен түрлі рухани дәстүрлеріне деген құрмет. Ұлттық рух-ұрпақ тәрбиесінің арқауы. Ұлттық рух дегеніміз-өз ұлтына деген ерекше сүйіспеншілік. Ол сүйіспеншілік қайлан пайда болады? Егер де ұлттың топырағында туып өссең, оның болмысын қаныңа, жаныңа, төніңе сіңірсең, тілін меңгерсең, тәрбиесін, мәдениетін, өлет-тұрпын білсең сүйіспеншілік пайда болады. Жалпы, Сүйіспеншілік атты адамның асыл қасиеті. Жасағаның сыйлаған нәзік сезімді, ерекше несібесі. Оның нышаны тілі шықпаған «жанды база» нәрседен де сезіліп тұрады. Сүйіспеншілікті Яссауи бабалымыз, Абай данамыз Аллаһты танудың жолы, оны «көрудің» ерекше көзі десе Шәкәрім атамыз «Әлемді танудың, саналы іс-әрекеттің басы деп көрсетеді. Данышпан Абайдың мына бір шумақ өлеңінде осы ойлар

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүйіп ол Алланы жаянған төтті.
Адамзаттың бәрін сүйі бауырым деп,
Және хақ жол осы деп әділетті.
Осы үш сүзө болады ИМАНИ ГҮЛ,
Иманың асылы үш деп сен таулық біл

Ойлан дағы, үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл,-деп бөрілген.

Хәкім Абай мұнда пенденің әуелі жаратқан иесі Алданы, сосын барша адамзатты және әділеттікті сүюді, яғни осы үш ұлы сүюдің жынтығын «ыманы гүл» деп атағанын көремсі. Шынығында, ыман ақиқаты осы үш махаббаттан тарайды десек, артық айтқандық емес.Төрбиелену қазақ ілімінде мынадай тұжырымдар бар: «Басына бақ жұтасып,құт қонатын қазақтың ұлы құлақты,қызы қылықты келеді.Себебі-қазақ, Алшадан сұрал, қалап алған ұрпағын олар қанша көп болса да, «Алла ыманаты», Төңір сыйы», - деп көріп,оларды-«*Сүйіспеншілік бесігіне бөлен,Махаббат жерісіне оран,Мейірім ұлымен ауыздандырым өсіреді*». Сондықтан қазақ баласына сүйіспеншілік,махаббат,мейірім, сыйайлық, ымаңдылық қатарлы асыл қасиеттер ана сүтімен беріліп,дамып жетіледі.Қазақ ұрпағын жетімсіретпейтін себебі осында.Жетім өскен ұрпақ атамыш бесікке бөленбей мейірімділік ұйызына жарығайды.«Мейірімділік,- деп жазды К.Бови,- мылқаулар сөйлей алатын, керекдер ести алатын жіт», - деген сөздеріне жүгінсек, ізгілік қазақтың қанында бар қасиет екендігіне көзіміз әбден жетед. Сүйіспеншілік аталатын нәзік сөзімен көптеген адамға сапалар туындап,*махаббат алақанында алаштың,жайсақ мінездер қалымасад*ы.Перзенттік борыш,ата-аналық махаббат,туысқандық мейірім,достық мейірім, ұртжандылық, отансүйгіштік,елқандылық,бауырмалдылық- осы асыл қасиеттің тарымдалып жетілуі,көгеріп көркеюі.Қайырымдылық-айналадағы адамдарға ізгілікті іс жасау. Қайырымдылық бар жерде қатыгездікке жол жоқ. Өзгелер үшін жасалған ізгілік адам жапын жұрпаңдырады,адамдық мәртебесін көтереді.*Қайырымдылық-халқымыздың ең ізгі қасиеттерінің бірі.* "Қазақтардың,- деп жазды, осы халықтың өмірін, тұрмыс-салтын алғаш зерттеушілердің бірі А.И.Левшин(1799-1879)- басқа Азия халықтарына қарағанда ...қайырымдылық, адамды аяу, қарттарға құрмет көрсету, баланы аялап, жанындай жақсы-көруі-айрықша қасиеті".Біздер - жұшұы жоқ үйден без, қайырымсыз жоқ биден без" деп, осынау қасиеттен жұрдай адамның жұртқа қадірі болмайтынын бірден кесіп айтатын халықпыз.Адам өміріндегі ең игі істің бірі-қаріп-қасірге, кедей-кешік, жарлы-жақыбайларға қамқорлық жасау. "Құран кәрімде"де қайырсадақа беру - ер адамның мұсылмандық парызы делінген. Қайырымдылық - кең мағыналы ұғым. Мәселен, отбасындағы үлкенің кішіге қамқорлығы, кішінің үлкенге ізеті, баланың ата-анаға, әке-шешенің бала-шағасына мейір-шапағаты, үл мен қыздың ер жеткен соң еліне қызмет етуі - қайырымдылықтың түрлі көріністері мен қайыр көздері.Халқымыз өз ұрпағына осы қастерді ес біліп, етек жаба бастаған кезден үйретіп, мұны тұрмыстық салтқа, адамгершілік дәстүрге айналдырып отырған. Халық "бір үйлі жансың, бір-біріңе меймансың", "бір-бірінді сыйласаң - жан сөйреді" -деп, қайырымдылық қасиетті ұрпағына мирас етіп, ерекше қадір тұтып, қастерлеп келгенін біздер еш уақытта естен шығармауымыз қажет.Сабырлық - адам бойына екі жолмен дариды, бірі туа біткені де, екіншісі адам өзін-өзі төрбиелену жолымен келеді. Мейірімділік пен ізгілік - егіз қозыдай осы екі қасиет басқаларға (әке-шеше, ағайын-туыс, танысқа көңіл бөлу) олардың сеніміне не болуды айналадағылармен өзара дұрыс қарым-қатынас жасау,адамға эмоциялық жағынан тиімді, кісінің шат-шалдыан тіршілігі үшін маңызды. Үйде де, түзде де кісіге ізгілік, ымаңдылық пен қара, оның қамын ойлау, оған мейірімділік пен мейірімділік білдіретін жанашырлық пен қамқорлық жасай білу кісіліктің, ұнамды мінездің көрінісі.Ұлтжандылық дегеніміз - өз ұлтын сүю және өз халқы үшін алабай еңбек ету, ұлттық мүддені қорғау, қайда жүрсе де өз ұлтының баласы екендігін ұмытпау, сонымен қатар басқа ұлттың өкілдеріне құрметпен қарап, өз халқының мүддесіне сай саяси, экономикалық, әлеуметтік-мадени мәселелерді шешуге атсалысу.Ал, отансүйгіштікті ұлтжандылықтан бөліп қарауға есте болмайды. Бұл екі ұғым бірін-бірі толықтырып отырады. Отансүйгіштік дегеніміз - өз жеріне, өз халқына деген сүйіспеншілік қана емес, сонымен қатар өз Отанын аням, жаным, жүрегім, өмірім, қаным деп қарап, өмірін қиюға даяр бола алу. Отансүйгіштік - ер заман ғұламалары адамның осынау қасиетін қастерлеп, сөздерінің нәбір дәмді ой түйіндерін арнаған.Мәселен, М.Әуезов: «Отан аням, Отаным сенен алр жаным жоқ,сенен іркеу күшім жоқ»десе, В.А Сухомлинский: «Отан - өз бесігің,өз үйің, өз бесігіңді ұмытпа көрме» дейді. «Ең зор ізгі ерліктерді Отанға деген сүйіспеншілік туғызған» дейді Ж.Ж. Руссо.*Борыш пен жауапкершілік - бұл адамның әке-шеше, ұй-шіш, тумал-туыстарына қатысты перзенттік парызынан туындайтын қасиет.Мұның негізінде өзін алпештеп, адам етіп өсіргендердің алдындағы жауапкершілігін бар санасымен терең аңғара алып тұсуы, сондай-ақ, осы арадағы өз парызы мен қарызын қалай ақтау жолын ойластыру жаталы. Борыш пен жауапкершілікті түсіне білуден адамның ымаңдылығы мен адамгершілігінің дәрежесі байқалады.Сондай-ақ,оның биік дәрежесі, ауып алдындағы,ру алдындағы, ұлт алдындағы,Отан алдындағы өз міндетін қалай орындап,қайтып сенім мен ұлыгін ақтау,жету сияқты өршіл талаптар жатады.Ар-ұят - халқымыз «адам - жаньның садағасы, жаным - арымын*

салағасы» деп арды жаннан да қымбат есептейді.Ұят-адамгершілікті сақтай білуің, ымаңдылықтың жотасы. Бұл жан толғаныстар арқылы бет-бейнеден, ынабатты іс-әрекеттерден байқалады. «Қазаннан қақпақ кетсе, игтен ұят кетеді» деп халық ұятсыздықтың негізі қанағатсыздық, ұрмық, мақтаншақтық, өтірік айту, адамгершілік қалпыты бұзу деп есептейді. Дана ойшыл Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында: «Адам болмысының мәні және әдебің ашатын ұғым ретінде ар-ұят алынады. Адамның адамгершілігін, оның тұлғасын ардақтайтын және көкке көтеретін ар мен ұят. Адам бойындағы ар-ұят сөзін оның ыбалығын, қайырымдылығын, бақытын, әділетті ұстанымын, парасат-пайымын, қанағатшыл құлқын асқақтатады. Ар-ұят-бұл адамның көркем мінезділігінің, төрбиелілігінің белгісі. Ар-ұят дегеніміз адам бойындағы кісілік пен кішіліктің ардылық пен сыйайлықтың негізі» делінген.

Адалдық пен шынышылдық - адал адам шынайы да, шынышыл адам. Адалдық сөздің таным мен сенімге ұштасуы,оның іс-әрекетке қайшы келмеуі. Адал да шынышыл, әділетті болу-еңбепден білім алуға, жалпы іс-әрекетке дұрыс көзбен қарау, ынабатты, тіршілікке тиянақты болу деген сөз.Адалдық пен шынышылдық бар жерде әділет, кішіпейілділік, қайырымдылық пен қарпайымдылық та еріп жүреді, бұлар кісінің атақ пен айбырына дақ түсірмейді.Достық - адамды асқақтатады, ол жан мен төннің гүлдене тұсуына көмектеседі.Оның маңызды белгісі - берік ері терең эмоциялық жақындық. Ол- адамның бір-біріне сөз жүйесінде де, іс жүзінде де адал және шынайы болу, өзара терең мүдделі, бір-біріне терең сенім, қайғы мен қыншылықта өзара терең мүдделік,бір-біріне терең сенім,қайғы мен қыншылықта өзара қол ұшын беру,өзара жауапкершілік пен қамқорлық. Жалқу, менмен, мәдениетсіз, самсарқау, салдыр салақ адамдар бір-бірімен дос болып көтермейді.Достыққа байланысты Шал ақын «Достық аспандағы жарық жұлдыз, теңіздегі гауһар тәсе» деп бейнелейді. Жұлдыз да, асыл тас та кіршіксіз мөлдір. Бұл екеуін ешкім де еш құдірет те қірлете алмайды. Достыққа кішкене сызат түсті дегенше, құдай ұрды дей бер. Егер шын дос табылса мал-басыңды соньң жолында құрбан ет. «Досыңның кішкене сыйын көптей көр, досыңа қанша көп берсең де азды көр» дейді сөз зергері Машһүр Жүсіп.Адам бойындағы асыл қасиеттер-кісіліктің туындап қалыптасуының құнары.Кісіні қалыптастыру үшін оның тамырын тереңге жайып,осы құнардан нәр алатындай дәрежеге жеткізу шарт.

1.68. Мінез байлығы-кісілік ырыс
Жеріміздің ұлаңғайыр кендігімен, мұндағы табиғат сұлулығының әсерінен ғасырлар бойы қалыптасқан дархан, жомарттық, адамға деген мейірімділік пен өнерпаздық, қазақ биосферасының өзіндік ерекшелігінен туындаған асқан қонақжайлылық, жойқын соғыс пен ауған-сүргінге ұшырау салдарынан тірліктеп жинаған рухани мұраны өсер ұрпаққа жеткізу ниетінен қалыптасқан балажандық, үнемі мал шаруашылығымен айналысудан қанымызға сіңген малжандылық, ешұазытта басқа жұрттың жеріне көз апармаған бейбітшілік саясат, өзі тиген дұшпанның қабырғасын қақыратқан көзсіз батырлық, «мың еліп, мың тірілген» көздердегі керемет шыдамдылық пен барға қанағатшылдық - біздің ұлттық мінезіміздің жоталы бітістері, халқымыздың ұлттық мақтанышы.

Белгілі бір ұлт өкілдеріне тән, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын мінез-құлық пен психологиялық қарекет ерекшеліктерін-ұлттық мінез дейміз. Мәселен, қазақтар өзінің «Бас пайдасын ғана» ойла-майды, онымен қатар ағайын-туыстарының, ел-жұртының да қамын ойлай жүреді. Бірінің басына қыяңдық, қайғы-қасірет түссе, оны барлығы бірлесе жұбатып, жәрдемдесіп, қайғысын көтереседі. Ал, егер бірінің басына қуаныш келсе, оны да бірге тойлап, қуанышын бөліседі. «Ағайын - бір өліде, бір тіріде» деп, бір-біріне мал-жаныммен, жағлы сөзімен қарайласа жүреді. Алда-жалда, қазақтың қандай да бір азаматы ағайын-туысына қарайтпспай, қарақын басының ғана қамымен оқшау-лаып кетсе, ондай адамды қазақ қоғамы қатты айыптайды. Қазақтың бұл мінезі:

Бай болсаң, халқыңа пайдаң тісің!
Батыр болсаң, жауыңа найзаң тісің!
Бай болып, халқыңа пайдаң тимесе,
Батыр болып, жауыңа найзаң тимесе,

Жұрттан ала бөген үйің қысін! - деп Төле бидің атынан айтылған шұмақ-тарынан-ақ анық аңғаруға болады. Өзінің ұзаққа созылған тарихындағы қалыптасу жолында қазақтар да өзге халықтар секілді қадір тұтуға жарайтын ұлттық психологиялық «кешендерді» бойына сіңіріп келді.Оның қатарында ұлттық мінездің көптеген нышандары-жауынгерлік мінез, кеңпейілділік,бауырмалдық, мейірімділік, жомарттық, қонақжайлылық, балажандық, сонымен қатар, батырларға тән ақхөңілдік пен аққаулық, тағы басқа да көптеген жағымды қасиеттер бар. Мінез-салалы өмір жүйесінде нәзік болмыспен қабаттас дарыған, адамның табиғиқалпы, сыр-сипат,

ис-әрекеті, өси-өзгерткіс әрекетшіліктерінің міндетін атқаруға және міндет қылып парқы, парасаттылығы мен бітім-қабілетін, өмірге жарасымдылығы мен қабілеттілігін анықтаушы, сондай-ақ бірін-бірі толықтырушы, жетілдіруші саналық категория. Пейілге бай болу үшін мінезге, жүрекке ізгілікке, мейірім мен таза ойға да бай болу қажет. Адам бойындағы асыл қасиеттердің өзегінде мінез, жүрек, мейірімділік пен таза ой жататыны сөзсіз. Адам баласының мінез-құлқы, тәрбие мен тәлім арқылы, тек білім мен ақылды ұштастыра білгенде ғана сіңетін, құдіретті, қасиеті мол адамшылық атуалының көрінісі. Мінездің мәні мен мағынасы кең ұғымды. Өмір ағылының барлық кездері мен кезеңдерінде адамның ой-толғауына, талғам-сезіміне, көңіл-күйіне, қам-қарекетіне тікелей қатысты және әсерлі, кісілік бейнесінің саралануына айналады. Бар болмысын, сезім серпінін, көзқарасын айна-қатасіз, қаз қалпында елестетер шәраһна Қзақ ұрпағында мінездің нышаны ата-тектен беріледі. Ата-тектен мінез нышандары берілетіндігін Фараби бабамыз: «адам жақсы мінез-құлыққа жетілгенге дейін оның өзінің табиғатына бімкен әлеуметке сай кәләмін мүмкіндіктерді іске асыру қажет» -десе. Абай атамыз: Бала екі түрлі мінезбен туады деп санап та көрсеткен. Джон Локк (1632-1704)-тың «...олардың тұрмысымақ боламын мінез-құлық қасиетін толық өзгертеміз деп есептемейміз керек» - деген ескертуі тағы бар. Мінез-құлықтың даму-жетілуі, өзгеріп көркеюі тәрбие, үлгі өнеге байланысты екенін қазақ ойшылдары тым ерте пайымдаған. Жібек мінез, биязы әдепке баулудың теориялық мәселелері әл-Фараби, Ыбырай, Абай, Шахерман, Жүсіпбек т.б. еңбектерінде кеңінен қолданыс тапқан.

Фараби бабамыз бірінші орынға шынайы бақытта жетуге келіп болатын мінез-құлық тәрбиесін қояды. Фараби мінез-құлық тәрбиесінің құрал, әдістерін белгілеуде Аристотельдің адамдағы барлық мінез-құлық, қасиеттерді туа біткен емес, жағатын, әдеттену машықтану нәтижесі деген қағиданы басшылыққа алып, ары қарай дамытып өкетеді. Ол адамда жақсы әдет-мінез қалыптастыруда ерік-қайратына көп мән береді, өйткені сезім мен рухани нәпсі мен парасат мақтаждықтары бір-біріне қарама-қарсы келгенде санамен шешу ерікке, өзін-өзі билеуге тіреледі. Мұндай жақсы ниет, оң істер бара-бара адамның дағдысына, жақсы қасиетіне айналып, ол тәрбиелі жақсы мінез-құлықты болып өседі. Бұл айтты-ғандар Фарабидің «Бақытқа жол сілтеуінде» былай дәйектеледі: «*Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші-бұл адамның қасиеттері болып табылады. Егер осы екеуі бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз әрекеттерімізден абзалдық пен кемелдікті табымыз және осы екеуінің арқасында біз ізгі мәлікті және қайырымды адам боламыз, біздің өмір бейнесіміз қайырымды, ал мінез-құлықты мақұлдай болады. Біз мінез-құлық сапаларымыз абзалы да, оңбағаны да жүре-тұра пайда болады дейміз. Адамда қалыптасқан мінез-құлық болмаса, онда ол жақсы немесе жаман мінез-құлыққа тап болғанда, қарама-қарсы мінез құлыққа өз еркімен көшіп кетуі мүмкін. Адамның белгілі бір мінез-құлыққа ие болуына немесе жақын жұмысудың арқасында бір мінез-құлықтан басқа бір мінез-құлыққа ауысуына себепші болатын нәрсе-әдет болады, ал әдет деп мен белгілі бір әрекеттің жиі-жиі және ұзақ уақыт қайталануын айтамын. Мінез-құлықтың қалыптасу жолдары өнерді үйрену жолдары сияқты. Мысалы, жазу өнеріне шебер жазғышқа төн әрекеттерді сол адамның орындап машықтануы арқылы жетеді. Басқа өнерлердің де калу жолы дәл осындай... Абзал әрекет жөнінде де істің жайы осылай сияқты ол адам жақсы мінез-құлыққа жетілгенге дейін оның өзінің табиғатына біткен әлеуметке сай келетін мүмкіндіктерді іске асыру қажет. Адамда белгілі бір мінез-құлық қалыптасуы үшін осыған сай келетін әдеттер берік орын алулары керек». Фараби мұндай басқа жүйелі түрде жағатын, машықтану, сендіру, еліктіру, үлгі көрсету т.б. тәрбие және өзін-өзі тәрбиелеу әдістерін қолдануды ұсынады. Практикалық дағды, шеберліктерді, жақсы мінез-құлықты дарытуда ол тәрбиеленушінің мінезін және басқа жағдайларды ескере отырып екі педагогикалық әдісті-құрмсақ және қатаң әдісті ұштастыруды көздейді.*

Фарабидің ілімі бойынша адамның рухани бет-пердесі, мінезі мен жүріс-тұрысы қоғамдық орта, тәрбие әсері, адамның еркі ауру сияқты көптеген объективтік және субъективтік себептердің әсерімен қалыптасалы, өзгереді. Фарабидің пікірінше, тәрбиеге көнбейтін, жөндеуге, түзетуге болмайтын жас болмайды. Тек ретін тауып үйретуден, баулудан жалықтау керек. «*Жаман құлық-ол жан ауруы. Бұл ауруды кетіру үшін төн ауруын есдеуші дәрігерге ұқсауымыз керек*»-дейді ғұлама. Фараби-«Бақытқа жету жолы» атты трактатында жастарды бітырлық, жомарттық, қайырымдылық, қанағаттылық, шешендік, т.б. қасиеттерді қалай тәрбиелеу жолын баяндайды. Ізгілендіру Фарабидің педагогикалық идеясының негізгі өзегі болған, ғұлама білім берудің ізгілендіру принципін негіздеулі қажет екендігін өз уақытында ғылыми тұрғыдан дағды оң пікірлерімен айқындап кеткен. Міне, бүгінгі таңда Фарабидің көрегендігі мен ғұламалығы дәлелденіп, мындағы жылдар өтсе де, жаңа білім беру парадигмасы ретінде ізгілендіру танылып отыр. Әл-Фарабидің педагогикалық ілімі бойынша тәрбие мен тәлім мәселелері өзара тығыз байланысты бір-бірін толықтыра жүргізілуі тиіс.

«Философияны үйрену үшін алдын-ала немі біту қажет?» деген еңбегінде ол ғылым мен философияны жетік меңгеру үшін бірінші алғы шарт етіп адамның жан тазалығын, ар тазалығын, әдеп-тәрбиелігін қояды. Әл-Фараби балаларды жүйелі оқытуға 7-8 жасынан беруге мұқабдан. Басқа ғылымдарда оқыл үйренуде ағлама ең әуелі тіл мен логиканы білім атуды ұсынады. Әл-Фараби ғылым, білімді қалай болса солай жазпай жүйесіз үйрене бермей, адамның ақыл-парасатына, мінез-құлқына әсер етіп, практикалық іс-әрекетіне пайдалы болатын жақтарына баса көңіл бөледі. Білімді ұсынады Әл-Фараби «Адам өз өмірінің қоғамы, сондықтан өз бағытын өзі жасауы керек. Ол не нәрсеге де ұқыптылықпен қарап, жиған-тергенін орынсыз шашпай, көз келген адамға сырғын ашпай, өзінің мақсат мүдделері жөнінде достарымен ғана бөлісіп отыруы керек. Осылай-ша өмір сүрген адамның ғана ар-оқпаны таза болады» деген. Әл-Фараби өлеңдерінің негізгі тақырағы өмірдің мән-мағынасы жайлы толғау, оқу мен білімді мадақтау, адамгер-шілікке шақыру. Адамгершілік тұрғысында дана бабамыздың: «Шын мағынасындағы білімділік-тағамша адамгершілік сият» деген ұлағатты пікірін мойындай отырып, жас ұрпақты білім нәріне қандыру да педагогикалық парыз екенін ұмыт-пағанапайыз абзал. «Ұстаз ескерер тағы бір жайт»-дейді Әл-Фараби, бұл шәкірттің мінез құқықтары жағамсыз мінезді, ұнамсыз қылықты болдыртпау, онда жақсы сияттардың қалыптасуына мүмкіндік беру. Педагогикалық пікірінде Фар-аби, әсіресе мінез тәрбиесіне ерекше көңіл бөледі. «Мінезділік бақытты болудың негізгі шарттарының бірі. Кейбір адамдар қолындағы бақыттың оң-оңай айырылып қалады, кейде бақытсыздыққа ұшырайды. Оны мұндай күйге түсіретін - өзінің нашар мінезі. Сондықтан, жаңы мен тәнін тәрбиелеуді бесіктен бастаған жөн» - дейді ғұлама бабамыз Әл-Фараби.

X-XI ғасырдың аса көрнекті ақыны, есімі күллі шығыс елдеріне мәшһүр болған данышпан-ойшыл энциклопедист-ғалым, белгілі қоғам қайраткері Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» дастанында ерекше мән беріп, зор шабытпен жазылған аса маңызды мәселелердің бірі - адамдардың бірін-бірі құрметтеуі, ізет көрсетуі, сыйласуы болып табылады. Атап айтқанда, мұнда жастардың қарттарға, қариялардың жастарға, ақылдардың өз қол астындағы қызмет-шілдеріне, жалшылардың өз қожаларына, балалардың өз әке-шешелеріне, ата-ананың өз пер-зенттеріне деген ізгі құрметі қандай болу керек деген сауалға жауап берілген. Жақсы мінез құлық, әдептілік, кішіпейілділік ең алдымен адамның тәлім-тәрбиесіне байланысты деп түйеді. Сондықтан жас нәресте өмірге келісімен-ақ оны тиісінше тәрбиелей бастау - әке-шеше-нің қасиеті борапшы екенін айтады. Ақын әсіресе жастарды еркіндікке, текаппар, құмыс кеуде болудан көбірек сақтандырады. Кішіпейілділік - үлкенге де, кішіге де, жарасатын қымбат қасиет: «Кісілік қымбат, кішілік қымбат. Ұлық болсаң кіші бол», - Ақын кісіні адамгершілік арнасынан шығарып, жұртқа әдепсіз, дөрекі, нанан егішкөсететін кейбір мінез-құлықтарға көркем сөзбен сиятталма берді. Мұндай жағамсыз мінездер: мал-мүлікке тоймайтын ашкәздік, сарандық, мейірімсіздік, ашушан-дық, т.б. деп көрсетеді. Әке-шешеден тәрбие көрген, әдепті жандар қашанда нәпсісін тия білетін, жомарт, бауырмал, сабырлы, инәбатты болып келетінін айтады. Ж. Баласағұн «Құтты білік» дастанында: «Адам болмысының мәні және әдебін ашатын ұғым ретінде ар-ұят алынады. Адамның адамгершілігін, оның тағамсын ардақтайтын және көкке көтеретін ар мән ұят. Адам бойындағы ар-ұят сезім оның ибалығын, қайырым-дылығын, бақытын, әділетті ұстанымын, парасат-лайымын, қанағатшып құлқын асқақтатады. Ар-ұят - бұл адамның көркем мінезділігінің, тәрбиелілігінің белгісі. Ар-ұят дегеніміз адам бойындағы кісілік пен кішіліктің арлығы пен сыйайлықтың негізі» - делінген.

Ұлы ойшыл Абай адамның өсіп, жетілуіндегі тәрбиенің рөліне ерекше тоқтала келе, өзінің он тоғызшы қара сөзінде «*Адам баласы жұа сала өсіп болмайды. Естің, көрің, ұстаң, тамың, өсіміңдердің айтықандарың өсімге сақман қана өсіміңер қатарында болады. Естіміз нәрсені өсімге сақтау, зыбрат ату аңа өсімі өнеді*», - деп ақыл-естің тәрбиенің жемісі арқылы жетілетінін ғылыми тұрғыда дәлелдеп береді. Абай «сүтпен біткен мінез сүйеніп бірге кетеді» дейтін теріс көзқарасты ашкерелеп, адам мінезі өмір барысында сабақ алып, өзін қоршаған әлеуметтік орта әсерінен өзгеріске өнеді, ол іс-әрекет арқылы көрінеді деген тұжырым жасайды. Адам мінезінің түрлерін адамгершілік, моральдық, иманды-лық тұрғыдан қарастырып, оларды жақсы және жаман деп жіктейді. Әдептілікті, сыйайлықты, құмарлықты, тәуел-сіздікті, беріктікті жақсы мінезге жатқыза, сенімдікті, арсыздықты, мақтаншақтықты, құлықты, жауыздықты т.б. жаман мінез деп есептейді.

«Егер есті кісінің қатарында болғын келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұрмысына бір, ең болмаса айында бір, өмірді қалай өткізгенің жайында өзіңнен өзін есеп а!» - дейді. Яғни адамның өзін-өзі тәрбиелеу мәселесінің маңызы мен мәніне ерекше тоқталды. Абай: «Адам баласы бір-бірінен ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрселермен озады ғой»

Әрине, осы топтық санамен бірге әркімнің жеке басының әлеуметтік және биосфералық факторларға орайлас жеке-дара, жас, жыныс ерекшеліктерінің де болатындығы еске алынды. Мәселен, көшпелі халық қыз баланы ерекше қадірлеп, қастерлеп, алғаштеді. Оны әдемілік пен әдептіліктің, сұлулық пен ішкеріліктің символы деп, ал мінезі жайсыз, әдепті жігітті «қыз мінезді жігіт» дейтін болды.

Мақсаткерлік – бұл адамның өз мінез-құлқын көздеген мақсатына алаңсыз бағыштауы, мұны өзінің ұстанған бағыт-бағдарына танымы мен сеніміне, асыл арманына бағындыра алуы. «Мақсатсыз өмір сүрген адам неікен бейшара» депті орыс жазушысы И.С.Тургенев. «Адамдарды алдына қойған мақсатымен бағалау керек» деген белгілі саяхатшы Миклудо-Маклай. Мақсаткер адам ылғи да жалынды жағалай, бықсу дегенді білмейді, ол жеңілмеушінің күреселі. Адам – ақиқатты түсіне алғанда ғана; – жақсыға ұмтылғанда ғана; – Дұрыс әрекет жасағанда ғана; – Жүрегін Сүйіспеншілікке толтырғанда ғана байсалдылыққа қол жеткізеді. Қазақ баласы ас ішіп, аяқ босатып, кеш батса ұйықтап, таң атса мал соңына түсіп салмақтап мақсатсыз ұрмыр көшкен емес. Ол әуелі ата-баба өсиетін орындады, материалдық және рухани ұлан асыр байлық жинады, адамшылықтың асыл қасиеттерін бойына сіңірді, Осы байлықтарын ұрпағына ұлағаттап игертті, аманаттап тапсырып отырды. Кең байтақ Отанын, туып өскен жерін жанқиярлықпен қорғап, арын, рухын басқаға тапталмай асқақтатып артына ұрпағына қалдырды. Осы батырлық, ерлік, жауынгерлік дәстүрі негізінде сан түрлі адам асыл қасиеттерді қалыптастырды.

Адалдық пен шыншылдық. Бұл екеуі бір-бірімен біте қайнасқан мінез бітістері. Адал адам – шыншыл да шыншыл адам. Адалдық – сөздің танымы мен сенімге ұштасуы оның іс әрекетке қайшы келмеуі. Шыншылдық адамның азаматтық борышына, ар-ұжданына қалтық – сылдығы. Адал да шыншыл әділетті болу – еңбек пен білім алуға қалпы іс әрекетке дұрыс көзбен қарау, инабатты тіршілікте тиянақты принципті бөлу деген сөз. Адалдық пен шыншылдық бар жерде әділет, кішіпейілділік, қайырымдылық та еріп жүреді, бұлар кісінің аты мен абыройына дақ түсірмейді.

Жасында ерке болып, ата-анасынан ишенбей, бейпілауыз сөйлейтін, қисынды-қисынсыз өтірікті беті шімірлікпен айта салатын адамның есейе келе тек өз басының ғана қамын ойлап, керек десе басқа түгіл, өз отбасын да алдайтын екі жүзді суайт адам болып кетуі ғажап емес.

Мұхаммед пайғамбар адалдық пен шыншылдық туралы хадистерінде былай деген: «Уа, адамдар! Төңірден қорқындар, риздық несібені адал жолмен табуға тапшыныңдар. Ешкім өз несібесі таусылғанша өмірден өтпейді. Ерте ме кеш пе өйтеуір бір өлімнің бары хақ. Сондықтан тіршілікте он жолда жүріп адалдыққа ұмтылыңдар, арамдықтан аулақ жүріңдер. «Шындықтан залам-зиян көресіңдер де өліп сөйлендер. Сонда береке табасыңдар. Пайда көріп тұрсаңдар да өтіріктен сақтаныңдар. Бөрібір өтіріктің құйрығы бір тұтам. Қауіп-қатер көрсендер де шындықты іздестіріңдер. Өйткені шындықта қутылу бар. Басың кессе де шындықты жақта. Абайдың бұл тұрғыдан айтқан нақыл сөздері жастардың рухани дүниесін тәрбиелеуде ерекше маңызы бар. "Адамшылықтың алды – махаббат, әділет, сезім". Абайда бұл үшеуі бірлікте, олар жеке-жеке күйінде жарамсыз. "Әділет ізгіліктің анасы", "Кімде әділет жоқ болса, оның ұяты да жоқ". Ал, ұят жоқ жерде, туыстық, бауырмалдықта, махаббатқа орын жоқ. Себебі – ұят жоқтық барша адамгершілік қарыздарлық нормаларына сенімді жоғалтады. "Кімнің ұяты жоқ болса, оның иманы жоқ". Адамды ұят келтіретін барша жеңіл істерден сырт ұстайтын, оған жібермейтін күш адамның бойындағы ұстамдылық. Бұл болмаса, ақыл қанша сөзінің тұрғанымен, адам баласы ұят келтіретін қылықтан құр болмайды. Өріпте, ұятты сезінуге ақыл керек, егер ақылдың көзін қайратсыздық, әділетсіздік, жігерсіздік, байлаусыздық бүркесе, ақылды кісінің де адамшылығы бұзылады. Сол үшін де Абай: "Адам баласының көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып, Ақылдылық, апарлық жүрекке жігер, қайрат байлаулықтың жоқтығынан алады", - дейді.

Түркі тілдес халықтардың орта ғасырдағы аса көріскіті ақыны, есімі ислам әлеміне машһүр болған ойшыл қайраткер Ахмет Яссауи "Диуани хикмет" (Даналық кітабы) атты өлеңдер жинағында әділдік жолына түсу, ақиқатты іздеп табу, адамның рухани өмірінің таза болуы сияқты құбылыстарды ислам дінінің шарттары арқылы түсіндіруге әрекет жасалды. Соның өзінде, ақын әлеуметтік қайшылықтар мен теңсіздіктерді сынап, халық мүддесін ескергісі келмеген төкәтпен жандарды өшкерелеп отырды. Халықты ізгі қасиеттерге, адамгершілікке үндеді:

Ғарип, пақыр жетімдерді қылған шадым,
Құлдық қылып, ғазиз жанды еткін құрбан.
Тағам тапсаң, шын көңілмен қутқын мейман,
Халықтан естіп бұл сөздерді, айтқын міне...
Пақыр жетімдерді әркім сүйер,
Риза болар ол пендеге пәруәрдігер.

Ей, бейқабар, болма күмен, сені асырар.
Хақ Мұстафадан естіп айттым маңы...
Дүние үшін қам жеме, дақтан өзгені деме.
Кісі малың сен жеме, сырғат көпірінде тұтар.
Әйелің, қарындас, ешбір болмас ол жолдас,
Әлек болып ғаріп бас, өмірің желдей өтер...
Алла жайың айта алмай, өліп кетсем,
Ессіз өмірім арманда өтер достарым...
Хақиқат дариясынан ішкен кісі,
Өзі маңлық, көңілі сынық көзі жасты...
Хақ қатарынан қорқып, жасын төкпегендер,
Тозақта жүз мың азап тартар достар...
Әділетсіз құлмы патша болғаны-ай,
Ордасына өткен қудым толғаны-ай.

Бірін бірі жиналысып қолпаштап, Су төгілмес жүр ғой бөрі жорғадай.»

Мейірімділік пен қайырымдылық. Кісілігі мол адам деп қиналғанда, басыңызға қызың жағдай туғанда қасыңыздан табыла білетін, өзгелерден өзін жоғары санамайтын, үлкенмен де, кішімен де жақсы қарым-қатынас жасай алатын адамды айтамыз. Адалдық жүрген жерде адамдық жүреді. Бұл тазалық белгісі. Тазалықтың екі жағы бар, бірі – тән тазалығы, *екіншісі – жан тазалығы. Тән тазалығын былай қойғанда, жан тазалық адам деп ешкімге жамандық ойламайтын бөтен ойы жоқ, ниеті ақ, пейілі кең, әр нәрсеге адалдықтың көзімен қарайтын, қиянатсыз адамды тамымыз.* Бұл тазалықтың ар жағында мінез, жүрек, мейірімділік пен таза ой жатқаны белгілі. Қарапайымдылық. Қарапайымдылықтың белгісі адамның өзін өзгелерден артық ұстамау, бәрін бірдей тең дәрежеде көру екені мәлім. Ол мінезге бай, жүрегі кең, мейірімді, таза ойлы адам. **Арлылық.** Ар-ұят адамның ең ізгі қасиеттерінің бірі. «Өлімнен ұят күшті» екенін терең түсінген адам қашан да өз ісіне жауап бере алады. *Намысым, ары бұл, ұятты жамды мінезді, жүректі, мейірімді, таза ойлы адам десеміз.* Имандылық дәстүрін қастерлей біліп, иманды адам болу-кісілік борыш. Иман қаміл адам мейірімді болады. Мейірімділік – адам бойындағы қасиетті сезім. Ата мейірімді, әке мейірімді, ана мейірімді, отбасындағы адамдардың бір-біріне деген мейір-шапағаты-әділеті әсем құбылыс, түйсікті баурап алатын түсінік, ұлағатты ұғым, адамгершіліктің асқар шыңы. Мейірім адамның мерейі үстем болу үшін, ол ойлаған жақсылық, әсерленген әдептілік, жақсы көрген адамдарының жан саулығы мен ден саулығы оны қуанышқа бөлеуі тиіс. Яссауи ғұлама: «Махаббат дәмін татпаған, жар сүйіп, қызығын көрмеген, үйін ойлап дүние таппаған, ойсыз-қамсыз шайтандыққа бой алдырғаннан иман қашады»-деген. Халқымыз ұрпағын мейірімділікке тәрбиелеп, қатыгездіктен қашып, қаталдықтан сақтандырып отырған. Еліміз ер-азаматтары мейірімді болса екен деген ниетпен Мейірман, Мейірман, Мейірбек деген аттармен атап, жастарды үнемі мейірімділікке баулыған. «Көпті жамандаған көмүсіз қалады» деп, халқымыз мейірімді болу – өз халқын сүзе, бірлікшіл болу екенін уағыздайды. Мейірімділік рәсімдері бата беру, байғазы беру, базарлық беру, көңіл сұрау, көңіл айту, жұбату т.б. жең-жоралғылар арқылы іске асырылады. Ал мейірімділіктің іс жүзінде бір көрінісі-қайырымдылық. Қайырымдылық-мүдделі, кіріптар, көмекке құштар адамдарға, табиғатқа, жан-жануарларға іс-жүзінде жақсылық жасау. Табиғатты қорғау, қайырымдылықтың қалыптасқан халықтық үрдісі, оны орындай білу-парыз. Адам өзінің қайырымдылық борыш-тарын терең сезініп, тебірене іс-қимыл жасауға міндетті. Қазақ халқының меймандостық дәстүріндегі имандылық әдебі-осының айғағы. Меймандостық- кісілікке, адамгершілікке сену, оған құрметпен қарау, кісілік тәрбиесінің көркем көрінісі, төлімді төжірібенің жемісі. XI ғасырда өмір сүрген ислам оқымыстысы Ж.Руиз: «Адамның болмысы-ішінде әр түрлі аңдар мекендейтін орманға ұқсас. Біздің бойымызда таза-лас, жаман-жақсы, имани-қайуани сияқты мыңдаған қасиеттер бар. Егер ішкі жан шаһарында қасқыр үстемдік ете бастаса, адамның қасқырға айналғаны. Жақсылықтар мен жамандықтар да жасырын жолдар-мен жүрекке келіп, құйылып тұрады. Сәт сайын адамның жүрегінде бір нәрсе бас көтереді. Сол себепті адам кейде жақсы сипатқа, кейде жаман сипатқа айналып отырады» – деген екен

Ар, намыс, ұят.Ерді намыс өлтірер, қоянды қамыс өлтірер.Ер жігітке өлімнен ұят күшті.Жігіттің құны жүз жылқы, ары мың жылқы. Ақылың болса арынды сақта:Ар-ұят керек әр уақытта.Ел намысы - ер намысы.Ер жігіт елінің ұлы, намысының құлы. Намыс-мінездің айыбы. Адам кие мен қасиетке шаң жуытпас, кір жұқтырмас қайсарлық. Абыройға дақ түсіртпес ежеттілік.Адам құды мен еркіндігінің оқсағары, берік бақаны, тапжылтмас тірегі. Шайпау, сумаң сөзге қаттым. Кісілік құндылықтардың сақтық қоры. Өмір мәнділігінің өзегі.Өктемдіктен араша. Жосықсыздыққа айбар, осалдыққа жігер. Адамгершілік соты, әрі айыптаушысы, әрі қорғаушысы.Серттің сөмсері. Арсыздық тарамын қиып түсер алдаспан. Бір жағынан күйкі тіршілікке қорлану, озбырлыққа күйіну. Ездікке, ынжымдыққа қынжылу.Жігерсіздікке, босбелбеулікке, іске алғысыз-дыққа ызалану.Астамшылыққа, қол сұғанақ-тығына, әулекілікке ашыну.Мансапқорлыққа, жағымпаздыққа, жалтақтыққа шміркену. Адамның еңсесін түсірер, абыр-ойын төгер, кісілігін кемітер жалалы әрекеттерге, қарау қылғанды кешірімсіздік.Мұхаммед пайғамбар: “Ер жігіттің үш намысы бар. Бірі – иманы, екіншісі-Отаны, үшіншісі – отбасы” деп ар-ожданнан руханияттылығын жоғары бағалаған? Өлімнен ұят күшті.Мал сақтама, ар сақта.Малына сүйенбе,арыңа сүйен.«Жақсы жігіт ақыл-ына жөндіріп іс қылар, жаман жігіт оңай істі қуш қылар» Опасызда ұят жоқ, Ұятсызда опа жоқ. (Ә. Науан)Маңайлама,ар-ұяттан безгенге,Мыңдап алғыс инабатты сезгенге.Пале-жала жолын ұят кеседі,Ұятсыздық - ердің емсіз кеселі. Атшық мінез, пәктік, ұят серік боп.Жарасалды қуанышқа көрік боп. Адал ар мен ақ көнілі де еленер - Екі жалған бақытына бөленер.Ұят-жаман ойдың жүгені. (Ж. Баласағұни)Көп сөзден ұял-тек отыр.(Ш. Сүлеймен)Ұят-сыз адам иттен де жаман.(С. Саран)Өлімнен ұят күшті.«Орхон жазу ескерткіші»)Арсыз-адамның қоры. Бар бөледен ұят сақтайды.Барлық жақсы істің байламы да ұятта.Бұл жалғанды бұзатын-арсыз адам.(Ж.Баласағұни)Ұяты бармен - ұрыс, Ұятсызбен - ұстаспа. (М. Қашқари) Адамның жеке басы дегеніміз-оның кісілігі.Ал, кісілік дегеніміз-адамның абыройы, беделі, дәрежесі. Бұның бөрінің ұйытқысы-әдептілік. Ендеше, адам өзінің өмір сүру салтын, құлпыр кешу жолын осы әдептілікке негіздеуі керек. Әдептілік адамның жеке құлқын жолға қояды, оны қоғамға пайдалы адам етіп шығарады.Бұл тұрғыдан алғанда адамдардыңқоғамдық өмірі осыған байланысты болып келеді. Яғни, қоғам жеке адамдардың жақсы болуын қалайды. Ал, адамды жақсы ететін-әдеп. Бізде «ар» сөзіне ғылыми тұрғыдан қандай анықтама беріледі? «Шәкәрім» энциклопедиясында А. Тоқсамбаева: «Ар – адамгершілік сана, этика-философиялық категория. Адамгер-шілік қазақ халқында адам бойындағы жақсы қасиеттердің жиын-тық мағынасын білдіретін ұғым - өлшем болса, Ар оның шығу тегі, бұлақ бастауы. Арды адам бойындағы жақсы қасиет-тердің өлшемі, адамгершілік санасы деуге негіз бар», - дейді.

*Намыс адамның жан бұниесі мен Отанының, отбасының, ұлтының, қоршаған орта мен қоғамының мәнін сезінуімен оянып, соның амандығы мен бүтіндігі үшін күресінен көрініс табады.*Адам өз бойындағы ең асыл құндылық иман, ар - ождан қазынасы екенін танып білгеннен кейін, оны қорғау, ұлғайту қазымен ғылым, білім іздеп еңбектенсе ол шынығандегі намысты талқаны күмәнсіз.«Ар, ұяттың анасы - әдептілік»және даналығы *Ұят, ар адам-ды әдепті, ізетті болуға жетелейді.* Адам кейде өзінің бір оқыс қылықтарына, тұрпайылық көрсеткеніне, дұрыс істемегеніне ұялады. Ұялудың өзі жақсы қасиет. Ал оны болдырмау одан да жақсы.Сымайылықтың қазақы бір таным, негізінен қыз-кейіншектерге тән иба, ибалық. Кейбіреулер ойлағандай, бет моншағы төгілген ұяңдық, жасық-тық, жалған ұяшпақтық емес, өзін де, өзгені де қадірлей білер көргенділік.Ерен ұстамдылық, иманжүзділік, жылы лебіздік, шарапатты түсіністік, келеңсіздікті жатырқау.Ұлттық таза құрыптылықтың, әдептіліктің және көркем мінезділіктің ерекше үйлесімділігі.Ұят, ұяттық-арлы мінез. Адамның ойына, бойына, болмысына лайықсыз, адамгершілікке жат, ар-ождан нормаларына сыйымсыз, әдеп тінін сөккен зымияндықтан бұрқанған, сыртқа телпей, ішкі жан-жүйе ұшынағын нзік сезімнің күйзелісі. Ұлы ойшыл Абай ұятқа екі түрлі мән берген. “Надандық ұят, -деген ғұлама,-жас баланың сөз айтуға ұялатыны сияқты ақылы қысқа, ерісі тар, ойы таз жанның ұялмайтын нәрсеге ұялуы. Шын ұят-абыройы, шариғатқа теріс,

ақылға сыйымсыз сөлекет қылықтан ұялу.Бұл тек есті адамға тән қасиет. Ал біріншісі өзі істеген қателен, нәпсіге еріп қылған қылығынан ұялу “Малым жанымының, жаным арымының садакасы” дейтін қазақтың Жасаған Ие құдіретіне сенімді, ата мекен, өмір жанның туған елін, жарық дүниеге әкеліп өсірген, қанаттандырған ұжым ту көтерер намысты халықтың атаулы ұранына менергендей. Абыз бабалардың: “Малсыз болсан да арсыз болма; ерлі болғанша арлы бол; арыңды жеме, барыңды же; ар жазасы бар жазадан ауыр; ер жігіт елінің ұлы, намысының құлы” деген өсиеті біздің заман адамдарына арналғандай. Тек маңызын түсіну абзал.Намыс бір сырлы, көп қырлы: жеке бастық намыс, құқықтық намыс, кәсіптік намыс, азаматтық намыс, ұлттық намыс. Аталуы әртүрлі болғанмен, бәрі адамдық қасиет пен мүдденің жыртысын жыртады, абырой мен беделді қорғайды. Бөрінің себебі мен нақтылы салдары, заңдамалығы мен рухтылығы бар.Намысты қорғау азаматтық парыз. Оны кіршіксіздендірмеу үшін арлана білу, арсыздықтан түңіліп жіркене білу шарт. Бір күні Ар, Ұят, Намыс үшеуі бас қосады. Олар өткен - кеткенді еңгіме етеді. *Еңгіме арасында үшеуі өздерінің өмірдегі пайдалары туралы айта бастайды. Мен адам бойына кішкентай бөбек күнінен әдептіліктің нәрін себемін,-деді Ұят.Ал мен болсам адам баласына өзінің гана емес, досының, туысының басқа адамдардың азаттық істеріне жауапкершілікті сезіндіремін - дейді Ар.Сонда Намыс тұрды: Мен болсам, адамға өзіңдосы, туысыменқоса бүкіл отбасы, сыныпты, мектебі, ауылы, тілті өлі үшін жауапкершілігін сезіндіремін, - дейді.Осылардың айтқанын сырттарынан бақылап, мыңдап тұрған Әдеп: О, достарым, мен сендердің сөздеріңе толық қосыламын, үшеуіңнің де өмірдегі пайдаларың - адамды әдепті ету. Өйткені ұятты, арлы, намысшыл адам - нағыз адам. Үшеуің де адам баласына ауадай қажетсіңдер, біріңді - бірің толықтырасыңдар. Сондықтан да мәңгілікке ажырамаспай туыс болыңдар деп бата берітті. Содан бері намыс - ағасы, ар - інісі, ұят - кіші інісі болып, бірге өмір сүреді екен. Сондықтан да «ұятты бар бала арлы бала болып, арлы бала намысшыл бала болып өседі» деген осыдан қалған екен.*

Қазақ халқының әдеп-қаппы көшпенділер мәдениетінің, салт-дәстүрінің уақыт ілгері жылжыған сайын кезеңімен өзгерген, әр дәуірде, әр қоғамдық құрылымда өмір елегінде екішөліп, талғамына сай сұрыпталып, ұлттық сипатын сақтай отырып жетілдірілген мінез-құлықтың ақ адал үлгісі.Әдеп - мінездің анасы. Дүниедегі игіліктің, имандылықтың бәршасы анадан, ана киесі мен қасиетінен бастау алып тарайтыны сыяқты, рухани мінез әдептен, әдептіліктен өрбиді.Әдептілік – ана сүтімен санаға сіңетін ұыз мінез. Адамның есі кіргеннен, жастайынан даритын, ешкімнің ақыл-кеңесіне зәрусіз, жамандықтан ада табиғи қасиет. Мәдениеттіліктің, зиялылықтың, сыйластықтың, қадірлестіліктің шаршы төрі. Ең алдымен туған халқына, ұстанған дініне, ұлттық діліне құрмет. Кісіліктің көркі, этикалық нұсқасы, әсемдік өрнегі, адамның асқақ абыройы.Кеңпейілділік.Жаны жомарт, ерқанан адамдарға тек қана жақсылық ойлайтын, қайырымды адамды жақсы көрмейтін кім бар? Кеңпейілді адам кем болмайды.Сараңдық оған тән емес. Ол бар кезде де, жоқ кезде де ерқанан сізбен бірге.Пейілге бай болу үшін мінезге, жүректегі ізгілікке, мейірім мен таза ойға да бай болу қажет. Түптің түбінде адам бойындағы осынау асыл қасиеттердің өзегінде мінез, жүрек, мейірімділік пен таза ой жағатыны сөзсіз. Ендеше, адамды арлы да қарапайым, адамгершілік пен кеңпейілділікке бай ететін осы қасиеттер екенін бәріміз де сеземіз,игерсек деп талпынамыз. Өйткені адам баласы қоғамда өзінің жақсы кісілік қасиетімен, адамдығымен, қайырымдылығымен ардақталады. Адам баласының мінез құлқы- тәрбие мен тәлім арқылы, тек білім мен ақылды ұптастыра білгенде ғана сіңетін, құдіретті, қасиеті мол адамшылық атаулының көрінісі болып табылады.

Пайғамбарымыз бек көп хадистерінде көркем мінезді (ахлақ) мадақтаған. Өзінің өмірінде күллі адамзатқа үлгі болған. Оның мына сөздері қазір де маңыздылығын сақтауда:“Шынында мен көркем мінезді төмамдау үшін жіберілдім”¹⁰⁰Сендердің иман бойыңша ең әдемілерің – мінез-құлық бойыңша ең әдемілерің” “Аллаһ Тағаланың ең сүйікті пенделері ахлақ жағынан ең әдемі пенделер” “Ей Аллаһым! Сенен денсаулық, есендік һәм

көркем ахлақты тілеймін!” “Шүбәсіз, Аллаһ Тағала жұрсақ мінезді, ақ жарқын кісіні жақсы көреді” “Ынсап – діннің жартысы-дүр!” “Ұят-иманнан-дүр. Адамдардан ұялмайтындар, Аллаһ Тағаладан да ұялмайды” “Даналықтың басы-Аллаһтан қорқу” “Үәдені орындау-иманның беріктігін көрсетеді” Адамдардың ең қайырлысы – адамдарға ең пайдалысы” Бір-біріне қайырлы, мейірімді, шапағатты бол, қол беріп амандасып жүріңдер, сонда көңілдегі түйткіл кетеді. Бір-біріне қайыр-садақа беріңдер, себебі ол сүйіспеншілікті оятады, жамандықтың алауына су боп құбылады. Мұсапірге қайыр берсеңіз ол – садақа боп есептелінеді, ал оны туған туысқа үлестірсеңіз ол әрі адамгершілік. Адамзаттың денелеріндегі барлық мүшелері қайырымдылық жасауға ұйғарылған; әрбір күн, таң атқаннан бастап екі адамның арасында қайырымдылық жасаудан басталады. Малды күтімге алу немесе оған жүк арту – адамның оларға жасалған қайырымдылығы; жылы сөз – қайырымды іс, ғибрат жасауын орына аттаған әрбір қадам қайырымдылық іс және жол үстінен ауыртпалық жасап зиянын тигізген әрбір затты алып тастау – ол да қайырымдылық іске жатады. Кімде де кім соқыр адамды 40 қадам жетектесе, ол міндетті түрде жұмаққа барады. Мен жетімнің кепілдігіне алған адаммен о дүниеде де біргемін. Досың зальым болсын, мұсапір болсын – бәрібір жәрдем беру керек. Мұсапірге көмектескен мақұл, зальымға неге жәрдем беруіміз керек деген сауал туады. Оған берілген жауап: Оны зальым болудан қайтарсаңыз, оған берген көмегіңіз сол болады. Алла Тағалаға отбасының ішіндегі ең сүйіктісі – жетімді асырап, жақсы тәрбие беріп отырған отбасы-дейді. Өлгеннен кейін өкінбейтін адам болмайды. Жақсы адамдар бұл дүниеде қайырлы істерді көбірек жасамғанына жаман адамдар райдан қайтып тәубеге келмегені үшін өкінеді. Қайыр-садақа, жәрдем-көмек беруді әуелі өзіңнен баста. Егер бір нәрсе өзіңнен артылып қалса, оны бала-шағаға бер, одан артылып жатса, туған- туыстарына бер, олардан да артылып жатса, басқаларға бер. Жүрегіңде тозаның түйірінің салмағындай төкәпарлық болған кісі, жаннатқа кірмейді. Ал бұзық мінез қатыгездік туралы айтатын болсақ, Адамды құдай жаратқанда бірдей етіп жаратты, оған бой, өн күш-қуат айла берді. Дүниенің жарығын, бақытты қызығын берді, кең дүниенің төрінде еркін өмір сүруді жазды. Бірақ адам баласының бәрі бірдей таза, адал ниетті бола алмайды. Біреуі өтірік айтты, біреуі ұрлық етеді, енді біреулері қан құмар алдаушы болады, нашақор болады. Олар “бұл ісімізді ешкімге де білгізбелік” деп есептейді. Одан емес, Аллаға оның барлығы да аян. Жақсылық пен жамандықтың таразыға түсер өлшемдер, әрбір жан иесінің жауап берер кезі болады. Ол – қиямет күні. Кісі өлтіру, әлсіздікке зорлық қылу, әйел адамдарды қорқыту, зорлықпен күш көрсету, біреуге өтірік куәлік беру, біреуге нашар көзімен, біреуге жақсы пығалымен қарамайтын әкімнің билігі, әділ қазылық жасамау, аңқау адамдарды алдау, өзбірлік жасау – мұның бәрі тыйым салынған харам істер екенін жан иесі білуге міндетті. Дінге жай құлшылық тұрғысынан қараушылық – дінді толық түсінбегендік, толық бағаламағандық болады. Әрине, құлшылықсыз дін болмайтыны рас, бірақ, құлшылық діннің негізгі ұстындарының бірі, бәрі емес. Аумалы-төкпелі заманда ғибадатын жалғастырғандар үлкен рухани ләззет алады, олардың Аллаһ Тағалаға деген сенімі, өз-өздеріне сенуге жетектейді. Құран Кәрімдегі “ғасыр” сүресі, сондай бір зобалаң замандағы адамдарды суреттейді: “Ғасырға (заманаға) ант болсын! Адам баласы, шынында, зиянда! Иман еткендер, салық (жақсы, қайырлы) ғамал (іс) істегендер, бір-біріне жақты үгіттегендер мен сабырды насихаттағандар ғана зиянда емес!” Демек, адам баласының бәрі зиянға ұшырайтын сондай ғасырда төмендегі 4 топтағылар ғана зияннан сақтанбақ:

Иман еткендер (сенімділер, мұминдер)
Жақсылық жасағандар
Хақты (туралықты) үгіттегендер
Сабырды үгіттегендер

Біздерге бұл тәрбиеге жету үшін Құран хадис ғылымы еңбектер ұлттық сананы оятатын тәрбиелік мәні бар нәрселерді пайдалануымыз керек. Ұрпақты Аллаға деген сенімінің беріктігін пайғамбарымызға деген шапағатын, ата-анаға деген құрметін ұстатса, білімге деген

ұртылысын өз жерінің тарихына деген махаббатын арттыра білу. Сонда ғана ондай адамнан мейір шапағат, адамгершілік, парасаттылықты, қайырымдылықты күтуге болады. Оған жеткізетін адамның иманды мінез-құлық тәрбиесі. Яғни көркем мінез. Алланың мінезі. Біз қазіргі таңдағы ұрпағымызға керекті имандылық тәрбие. Иmandылық тәрбие адамның өзі-өзі іштей да сыртай да көз жүгіртіп, толықтырып отыратын адам тәрбиесінің жоғарғы сатысы. Ғылым-білімнің жоғарғы сатысы деп қарасақ, имандылық – тәрбиенің жоғарғы сатысы деп қарауымыз керек. Ақылды серек, ойы таза адамдар ғана діннің қадірін білмек, терең ойламақ, таза иманды болмақ. Үйткені, иман дегеніміз сенім. Сенім-ғылым, білім болғанда ғана жасіл болады, бекиді. Ғылымсыз, білімсіз адамда қандай сенім болсын?! Ол неге сенгенін, не үшін сенгенін біле ала ма?! Міне, сондықтан, Исламият ойы, ұжданы сау адамдардың болғанын қалайды, соны бұйырады. Иманы берік, ойы тың адамдар тың ойлайды, харам нәрселерден, қыпшыстан, құлдыраушылықтан аулақ болады. Олар дүниедегі һәм ахиреттегі жауапкершіліктен қорқалы. Төмендегі хадистер осы мәселелерді анықтайды: “Шүбәсіз, Аллаһ Тағала жұрсақ мінезді, ақ жарқын кісіні жақсы көреді” “Мұсытман – тілінен һәм қолынан өзге мұсылмандар амандықта болатын адам” “Өзінің бауырына үш күннен артық кек сақтау мұсылманға халал болмайды” “Садақалардың ең абзалы-реңжіскен адамдарды татуластыру” “Бір пенде басқа бір пенденің айыбын жапса, Аллаһ Тағала да қиямет күні оның айыбын жасырады” “Егер біреудің жамандығынан оның көршілері толықтай амандықта болмаса, ол адамның иманы кәміл емес деген сөз” “Жақсылық жасаңдар! Күдіксіз, Аллаһ жақсылық жасаушыларды сүйеді!” “Аллаһ ысрапқорларды жақтыртпайды!” “Ынсап – діннің жартысы-дүр!” “Ұят-иманнан-дүр. Адамдардан ұялмайтындар, Аллаһ Тағаладан да ұялмайды” “Даналықтың басы- Аллаһтан қорқу” “Үәдені орындау-иманның беріктігін көрсетеді” “Шүһіншілендер, сескентпендер! Жеңілдегіңдер, жияндатпаңдар!” “Адамдардың ең қайырлысы – адамдарға ең пайдалысы” Жетілген мінез-құлық үш нәрсенің - жүректің, ақылдық және қолдың бірлігі мен келісімі. Бала өз жүрегін тыңдауға үйренсе, жүрегінің айтқанын істейтін болса, өмірден өз орнын табады. Мінез-құлық-әркімнің кейіпін көрсететін айнасы Мінез байлығы-кісілік ырысы.

1.7.8 Адамтану қазақ ілімі

Бұл өмірде адамдардың жан-дүниесін танып-білудің, әрқайсының сана-сезімінен санаса келіп, олардың жеке-дара өзгешеліктерін түсіне білудің маңызы айрықша. Ол әрине, өзара қарым-қатынас жасау, сыйласу барысында анықталатын қасиеттер. Тек есте болатын бір жағдай, жеке адамның әртүрлі ерекшеліктерінің дамып, қалыптасуы оның өзі өмір сүріп отырған ортасына, ондағы қоғамдық қатынастарға (экономикалық, саяси) тәуелді. Өмірдің бір орында тұрмайтыны белгілі. Адамның айналасындағы жағдайлар үнемі өзгеріп отыратындықтан, оның әртүрлі психикалық өзгешеліктері де біртіндеп өзгеріске түседі. Соған қарамастан, адамның сыртқы кескін-келбеті, жүріс-тұрысы, сөйлесу, сәлемдесу әдебі, ұйықтау, отыру мәнері арқылы-ақ оның қандай мінезді, ақыл-парасатының, ерік күшінің, белсенділігінің қаншалықты екенін аңғаруға болады, деп есептейді адам тану бойынша зерттеу жүргізушілер. Адамның жүзіне қарап отырып мінез-құлық білуге тырысу мәселесі біздің арғы ата-бабаларымызды да қатты толғандырған. Олар сол кезден-ақ адамның бет-әлпеті мен мінез-құлықның арасындағы ішкі байланысты іздей бастады. Соның нәтижесінде ерте заманда-ақ, біркөздегі Пифагор, Сократ, Гиппократ тәрізді атакты ғалымдар негізін салған физиономистика ғылымы өмірге келді. Орта ғасырға таман физиономистер бет-әлпетті жеке-жеке алып қарап, бет пішіні мен мінезін байланыстырды. Ал қазіргі физиономистика ғылымы болса, бет-әлпетті қарсы алдынан, қырынан және айрықша жеке ерекшеліктеріне қарай үш топқа бөліп зерттейді. Ғасырлар сынынан өтіп, толыға, зерделене түскен бұл ғылым әр дәуірдің өзіне тән ерекшелігіне қарамастан, өз болжамдарындағы дәлдігін, өткірлігін әлі жойған жоқ. Бұл ілімнің тұжырымдары алғаш көрген адам жөнінде дұрыс пікір қалыптастыруға әжептәуір жәрдемдеседі. Әрине, адамның мінез-құлығын бетіне қарап отырып біржолата жіктеп, нүктесін қойып тастауға болмайды. Физиономистика ғылымының мақсаты тек адамды тануға көмектесу. Оның дәл келетін де, келмейтін де

тұртары бар. Сондықтан, толық тану мақсатын да, родология, нумерология, генетика, астрология қатарлы көп салаға бөлініп жан-жақты зерттеу жүргізілуде. Ал, қазақ халқында бұл ғылымдардың барлығының тоғысқан арнасы ретінде аламантану дәлірегінде адам сыншысы деген атпен дамып, көзірде, балапану, тектану, қарттану, жұршылдама ашу қатарлы бағытпен қанат жайып келеді. Аламантану аты тым ортақ жалпы таным ретінде саналып жүр.

Адам баласы жаратылысынан бері көкейінде дамып таптырмай мазалап, өмірінің соңына дейін айықпас дерттей жабысқан бір сұрақпен арталысып келеді. Жаратылысының мәні мен мақсатын дәлдеп айқындай алмаған адамзат баласы осынау сауалдарының жауабын сонау ықпалым замандардан бері іздеу үстінде. Солардың қатарында далаларының данасы Шәкәрім де ой толғап, отыз жыл өмірін арнаған «Үш анық» еңбегінде күрмеуі шешілместей болған сұрақтардың жауабын ақып танытындай етіп дәлелді сөздерімен қадап танытқан. Ол атапмыш еңбегінде: «Тіршілік туралы адам арасында көптен бері айтылып келе жатқан екі түрлі жол бар. Бірі, дене өлсе де, жан жоғалмайды, өлгеннен соң да бұл тіршілікке, тіпті, ұқсамайтын бір түрлі өмір бар. Сондықтан жалғыз ғана дүние тіршілігінің қамын ойламай, сол соңғы өмірде жақсы болудың қамын қыту керек дейді. Мұны ақырет — өлгеннен соңғы өмір жолы дейді. Енді бірі, бұл әлемдегі барлық нәрсенің бері өлдігінен жаралып жатыр, оны былай қылайын деп жаратқан иесі жоқ, һәм өлген соң тірілетін жан жоқ дейді. Менің ойымша, осы екі жолдың қайсысы анық екенін табу ақылы сау адамға қатты міндет» [1. 7], — дей келе сөз соңында: «Адам атаулыны бір бауырдай қылып, екі өмірді де жақсылықпен өмір сүргізетін жалғыз жол осы мұсылман жолы сияқты.

Кейбір діншілдерді қорлыққа түсіріп жүрген шатақ дін мен жалғандық. Әйтпесе Жаратушыда білім бар, өлген соң да бір түрлі жан тіршілігі бар! Жанның екі өмірде де азығы: ұждан (совесть) деумен ешкім де еш нәрседен кемдік көрмейді. Тіпті, бұл жоғарылаудың ең зор жәрдемі. Үш анық дегенім міне осы...» [1. 34] — деп түйіндейді.

Өмірдегі ең қиын дүниелердің бірі — адам тану. Адам танудан қателесіп, қаншама рет санымызды соғып қалып жатамыз. Ал енді біріміз бір көргеннен-ақ адам тану қасиетіне неміс. Алғашқы қатарда болсаңыз, олқылығыңыздың орнын түзеуге асығамыз. Аламантануда, қарапайым, мағлұматтың өзі маңызды. 1. Тәжірибе. Адамдарды айыра алу үшін, ең алдымен жетілу, кемелдену керек. Яғни, бұл көре, жүре келетін, сіңетін қабілет. Тек қана жасқа байланысты емес, тәжірибемен де ұштасады. Адам табиғатына үңіле білу керек. Адам табиғатына үңіле алатын заманауи мамандарымыз да бар. Олардың қазақ адамын, кісіні тану амалы дәл келе алмай жататыны тағы бар. Алайда олардың ортасында да несиакты сұңғылалары бар, жасап алуға тиісті түзетулерін жасап, қазаққа төн тестілер мен диагностикасын құрғандар да кезігеді. 2. Ұқсастық. Адам баласы көбіне өзге адамды түсіну үшін бір жақты көзқарасқа жүгінеді. Өзімен салыстырады, өз ойларын ортаға салады. Бұл қателік. Ешбір адам бір-біріне ұқсамайды, әр адам — жеке тұлға. Сол себепті, өзіңізді оның орнына қоя біліңіз. Кім білсін, алдыңыздағы адам барлық асыл қасиеттердің иесі болар... Ал, қазақ адамтанушылары болса өзін өзге арқылы танып келген. Мысалы, ханын, әзінен бұрын қарашамшысы таныған. Өзінен бұрын отағасын немесе отанасын көршісі таныған. Ал, көзіргі шақта ұстазын, өзінен бұрын шәкірттері танып қояды. 3. Өзіңді тану. Өзгеден бұрын өзіңді таныңыз. Сіз қандайсыз? Қандай адамдардың қатарындасыз? Қандай адамдармен қарым-қатынас жасағыңыз келеді? Өзіңізді түсінбей жатып, өзгені қабылдау мүмкін емес нәрсе және үлкен қателіктерге апарып соқтырады. Өзіңізді тану тағы да онайға түспейді. Оған да, терең білім, орныққан тәжірибе, белгілі уақыт қажет. Осы заманда өзін-өзі танудың кезеңдері мен сатылары, жолдары мен жобалары жан-жақты анықталған. Оның өзінде мамандардың көмегі өте қажет. 4. Жеке қасиеттер. Тәжірибе-белік жұмыстар ашық мінезділердің адамдарды жақсы танытындығын көрсетеді. Адамның мінез байлығы тым терең болғандықтан оны жете тану үлкен білгірлікті, кең ауақтық білімділікті ері кең тынысты қырағылықты қажет етеді. Алпадан берген, ата-тектен ұласқан, немесе оқып-тоқып, ізденіп-талпынып тауып алған дарын, талант, тамаша қасиетсіз адамтанушы болу жоқ. 5. Тымдау. Аз сөйлеп, көп тыңдаңыз. Өзіңізді қызықтыратын сұрақтарды еркін қойып

отыруға қысылмаңыз. Және ұсақ-түйекке дейін сараптауды үйреніңіз. 6. Қиындық. Кімнің кім екені басқа іс түскенде ғана анықталады. Қарапайым күндері адамдардың бері жақсы, бері идеал. Ал нағыз өзін көрсету керек болғанда, жақыннам дегендеріңіздің бері қашып кетіп жатады. Әрине, солай екен деп, жаңа сынақтарды ойлап табудың керегі жоқ, тек аңғарымпаз болыңыз. 7. Шыншылдық. Қарым-қатынаста қарапайымдылығын жоғалтпайтын және әрдайым шындықты айтатын адамға қай кезде де сенім артуға болады. Дәл осындай адамдар саған бірінші болып қол ұшын соза алады. Ал сіз адамды дұрыс тани аласыз. Бұл өмірде адамдардың жан-дүниесін танып-білудің, әрқайсының сана-сезімімен санаса келіп, олардың жеке-дара өзгешеліктерін түсіне білудің маңызы айрықша. Ол әрине, өзара қарым-қатынас жасау, сыйласу барысында анықталатын қасиеттер. Тек есте болатын бір жағдай, жеке адамның әртүрлі ерекшеліктерінің дамып, қалыптасуы оның өзі өмір сүріп отырған ортасына, ондағы қоғамдық қатынастарға (экономикалық, саяси) тәуелді. Өмірдің бір орында тұрмайтыны белгілі. Адамның айналасындағы жағдайлар үнемі өзгеріп отыратындықтан, оның әртүрлі психикалық өзгешеліктері де біртіндеп өзгеріске түседі. Соған қарамастан, адамның сыртқы кескін-келбеті, жүріс-тұрысы, сөйлесу, сәлемдесу әдебі, ұйықтау, отыру мәнері арқылы-ақ оның қандай мінезді, ақыл-парасатының, ерік күшінің, белсенділігінің қаншалықты екенін аңғаруға болады, деп есептейді адамтану бойынша зерттеу жүргізушілер. Кімнің кім екенін кескін-келбетіне қарамай-ақ, ісінен де білуге болады. Бұл орайда біздің данагері қазақ былай дейді: Туыстың кім екенін, басына іс түсіп, жалалы болғанда білерсің. Бауырдың кім екенін, жаның күйзеліп, жаралы болғанда білерсің. Достың кім екенін, өмір өткелдерінен өтіп, саналы болғанда білерсің. Жолдасың кім екенін, басыңнан бақ тайғанда білерсің. Баланың кім екенін күш-қуатың кетіп, қартайғанда білерсің. Келіннің кім екенін, жағдайың кетіп, жантайғанда білерсің. Әйелдің кім екенін, шаңырағың шайқалғанда білерсің.

Адам тану — даналықтың қайнар көзі. Ағат айтқан бір сөзі, жаңсақ басқан бір қадамы, өтініш, тілегіңді кешпеуілдеуі — асығыс шешім қабылдауға, ол кісі туралы теріс пікірде болуға негіз емес. Өйткені, оның әртүрлі себебі бар болуы мүмкін. Ал адамдардың кейбірі сылтау, себеп айтпауға ұмалды, тіпті арланады да. Осы есіңізде болсын. Кінәсіз бола тұра ақталғысы келмейтіндер де, «менің ақтығыма сенеме, сенеді, сенбейді ме, өзі білсін», — дейтіндер де бар. Оның бері адам жанының күрделілігінен Жүсіп Баласағұн айтқан екен: «Кісі танымақ болсаң, ісіне қара», — деп. Адамның уәдесінде тұра білуі, өзгеге жақсылық жасауы, малға да, жанға да мейірімді болуы, жомарттығы, кеңпейілділігі, қарапайым, мәдениеттілігі, еңбекқорлығы оның қандай адам екенін айтқызыбай-ақ танытады, өскен ортасы мен алған тәлім-тәрбиесінен де мол мағлұмат береді. Ал мұның сыртында адамның киген киімі мен үйінің тазалығы, ұстаған құрал-жабдықтарының, кәлігінің жағдайы, қатысатын ойын-сауығы, әуес әдет-дәріптері де оның жан-дүниесінің айнасы. Бұл орайда біздің қазақ тағы да былай дейді: Жігіттің астындағы атын көріп, жетер жерін біл.

Атының ер-тұрманым көріп, жігіттің шыққан тегін біл.

Үстіндегі киген киімін көріп, кісілігін, жігіттігін біл.

Сөйлеген сөзін тыңдап, алған білімін, тәлім-тәрбиесін біл. Алайда біздің қазақ осылай деп отырып, ойын былайша да қорытады. Алтын табақтан ас ішкеннің керегі не, ішкен асының дәмі болмаса. Ұзақ құмыр кешкенің керегі не, құмырынның мәні болмаса. Еңсесі биік шаңырағының керегі не, астында сәні мен әні болмаса...

Абай атамыз жақсы адамның кім екенін отыз сегізінші сөзінде былайша талдап берген. Ол үшін, оның Хауас сәлім деген ой-тұжырымына назар аударайық. Хауас сәлім — араб сөзі, оның қазақша мағынасы *адамның өзіне тән болған дұрыс қасиеті, мінез-құлқы*. Бұл дұрыстыққа адам қалай жеткен дегенді Абай былайша түсіндірген. Адамның Хауас сәлім, яғни, жақсы адам атануы үшін, оған алты шарт қажет, олар: жақсы төн саулығы, жақсы туыс, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаз. Міне, жақсы адам болу үшін қажетті шарттар. Бұл — жақсылықтың өлшемдері. Ал енді, Шәкәрім қойған сауал, «Ең жақсы адам не етуге тиіс?» дегенге қалсақ, оған жауапты тартып Абайтың өзінен

табамыз. Абай айтады, жоғарыда айтылған қасиеттері болған соң, оның «амы адам болады», яғни, жақсы адам атанады. Бірақ ол қандай істерімен жақсы атанбақ, олар: «Алла тағаламы таныммақтық, өзін таныммақтық, дүниені таныммақтық...» (2-т., 190-б.). Жақсы адамның алдында үнемі осындай үш мәселе болмақ, солардың нәтижесінде оның адамдығы айқындалмақ, яғни, жақсы адам атанбақ.

Мамандардың айтуынша, қоғамдық орында сөз сөйлейтін болсаң, кәсіп таңдап, жұмыс іздесең, біреумен танысып, әңгімелесуге ниеттенсең, бастықтарыңнан еңбекқауынды өсіруді өтініп келсе, ең бірінші, бойынды түзе, кескін-келбетіне, киім-кешегіне көңіл бөл, айтатын сөзіңді алдын-ала дайындап ал, өзіңе-өзің сенімді бол. «Біздің қиын-қозғалысымыз өзіміздің жеңісімізді белгілеп келеді. Біз өзіміздің қиын-қозғалысымызды меңгеріп алуымыз керек», - деп жазушы Георгий Елпнот айтып кетпекші, адамның дене бітімі мен іс-әрекеті оның психологиялық бейнесін өзгертуге, тіршіліктегі жапа-машақатты кедергілерді жеңуіне көмектеседі. Қоғамдағы көз келген адамның іс-қимылына үнемі адамдар тарапынан баға беріліп немесе сынға алынып отырады. Оны бір сөзбен мораль десек те болады. Мораль дегеніміз салт, мінез-құлық, ереже. Кейде мораль ұғымын этика немесе әдептер жүйесі деп те атауға болады. Философияда этика ғылымы моральды зерттейді. Адам өз сенімі мен іс-қимылымен қоғамдағы моральмен үйлестіре білсе, онда оның адамшылық деңгейі туралы айтуға болады. Адамшылық-қайырымдылық, адалдық, шыншылдық, еңбексүйгіштік, тәртіптілік, ұжымшылдық, жеке басқа тән мінез-құлықтары реттеліп білетін сала мен қасиеттерді біріктіретін тұрлаулық сипат. Адамның іс-қимылдары белгілі ережеге бағынады. Егер ондай ережелер болмаса, көз келген адам қылығының жарымды немесе жарымсыз екенін анықтау қиын болар еді. Сондықтанда, ортақ сипаты бар ережелер адамгершілік қалыптары деп аталады. Қатып - көз келген жағдайда адам не істеу керек деген ереже немесе талап. Адамгершілік қалып адамды алдын ала ерескел әрекеттен сақтандырып немесе жақсы, ұнамды әрекетке бағыттау мүмкін. Қоғамдағы адамгершілік қалыптар адамның қоғамымен, ұжымымен, басқа адамдармен ара қатынасын анықтайды. Қалыптар қатынастарға топтастырылып (кәсіби, ұлттаралық, т.б.) адамгершілік принциптерге бағынады. Мәселен, әр ұлт өкілдерінің қарым-қатынасы белгілі принциптерге негізделеді. Мораль түсінігі жалпы барлық қарым-қатынастар жанынтығын қамтиды, оны барлық жағдайда, түрлі жердегі қарым-қатынастарда басшылыққа алады. Оларды адамгершілік ұғымдары деп атайды. Оған жақсылық, шындық, нарыз, намыс, қадыр-қасиет, бақыт ұғымдары жатады. Қоғам өмірдегі мораль талаптарын қабылдай отырып, адамгершілік идеал түсінігін қолданады, яғни адамгершіліктің үлгісі, оны үлкен-кішілер тегіс пайдалы, ойға қонымды, әдемі санайды. Белгілі бір әлеуметтік топқа қатысты адамдар, моральдық қалыптар, себептер, ұғымдар, идеалдарды қоғамдық адамгершілік сана формасы ретінде қабылдайды. Мораль қоғамдық сана формасы ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаның адамгершілік санасының да формасын бейнелейді, адамға рухани адамгершілік және өздік ерекшеліктері, өзіндіктері тән. Әр тұлғаның жеке басына тән сезімдері қоғамдық санамен жетіліп отырады. Әр адамның қабылдаған принциптері, қалыптары, идеалдары, ұғымдары сол адамның басқаларға, өзіне, еңбегіне, табиғатқа қатынасын білдіреді. Олай болса, адам деген қайдан шыққан, неқылған жан екендігін білудің сыртында, өзі өмір сүрген ортаға қалай үйлесіп тіршілік ету қажеттілігі туындайды. Осы негізде сәбилік шақтан балаға ағайын туыс, әулет мүшелерін тану қажеттілігі туады. Қазақтың алтыға дейін ауылынды, жетіге дейін жерінді таны дейтін себебі осы. Балалық шақтың сәбилік кезеңнің соңына келе немесе ортамен қарым-қатынас жасауының кеңейіп барысында дос іздеп, жолдасын табуға тиіс болады. Бұл турала Бауыржан ағамыз: «... адамның ең басты қасиетінің өзі-туған күнінен бастап жалғыздықпен күресіп, арпаласуы, ізденуі болмақ. Әйтпесе шын мәніндегі жалғыздық түпсіз қара түнек, шыншыл, ауыр жүк. Сондықтан, адам баласы тұра сала алмайтын жылыт, қасына адам жинайды, анасын іздейді. Дос іздейді. Махаббат іздейді. Қоғамнан өз орнын, тіршіліктің мақсатын іздейді. Өмірі үздіксіз ізденумен өтеді. Алайда табиғаттың өзі жаратқан

жалғыздығын түбірімен жоғалта алмайды. Бірақ оны жеңу, күресу-өмірдің мәні, адамның ұлылығы болмақ...» - деген. Ендеше адамтану білімі ең әуелі, жас өскінге керек. Оған өзін-өзі тануға, айналасын білуге, дос табуына, келе-келе сыңарып таңдап табысуға, одан асса, тіршілік жасауда, өмір сүруде, адамдар мен тіл табысып, үйлесімді тірлік етуде бұл білімнің маңызы зор-ақ. Қазақ қоғамында ұзақ жылдар бойында ол білімнің мол қоры жинақталса да, ол бір ізге түсіп, реттеліп, зерделенбей келе жатқаны екіншісі. Дос табу жолы қарапайым болғанымен, оның да қалтарыс бұлттарысы бар. Достық! Осы бір қасиетті сөзді әрдайым ілтипатпен айтамыз. Өйткені өмірдің мәні де, сені де ең алдымен шыннайы достыққа, сыйлас-тыққа. Адамның бір-бірімен достасуы өмірге нәр беріп, көңілге шаттық құятын аса мәнді құбылыс. Иә, достық - біздің туымыз, ұранымыз. Достық ел мен ел, халықтармен халық арасын байланыстыратын дәнекер. Достық адам мен адамды туыстыратын, адамның мейірін өсіретін, мәртебесін көтеретін, рухани дүниесін байытатын ұлы күш. Достасу дегеніміз - ең алдымен, адамның біріне-бірінің сенімі, бірін-бірі терең түсінуі, біріне-бірінің қалтқысыз көңіл күйі, біріне-бірінің жолдастық көмегі, ақыл кеңесі. Достық мәні мен маңызы туралы адамзат қоғамында өмір сүрген даңқты адамдардың, ғұлама ғалымдардың, ақындар мен жазушылардың, ойшыл, өнер қайраткерлерінің орамығаны, айтпағаны жоқ деуге болады. Себебі достық жалпы адамзатқа тән қасиет. Мәселен: «Айнымас досы бар адам - ең бақытты адам» (араб), «Жақсы дос нағыз-қазына» (қытай), «досы көпті жау алмайды», «жүз сом ақшаң болғанша, жүз досың болсын» (қазақ) барлығы ұқсас мазмұнды бағалаған. Әл-Фараби данамыз, достық туралы тағамша тәлім айтқан. «Достықтың екі түрі болады. Оның бірі - адал дос, екіншісі айнымас дос. Адал досқа үнемі ілтипатпен қарап, одан айрылып қалмау жағым көздеген дұрыс, адалдар бір-біріне жақсылық, өзара қамқорлық жасауы қажет. Жақсы достың сенімін ақтаған абзал. Осындай достар ащы-тұщымы бірдей татысып, нені болса да бірдей көретін болады. Жалған досқа адам өзінің құтқасын, мінез құлқындағы кемшілігін айта берудің қажеті жоқ. Осындай жалған достарды адал жолға жүсіру үшін қажымас-таммай жұлғыс жүрегізген ганибет. Бір-біріне дұшпан көңілді адамдардың да екі түрі болады. Бірі - өшпенділігі мол, жаулығы басынан асқан адамдар да, екіншісі - көре алмаушылықтан жауызатындар. Бұлардың біріншісінен ерекше сақ болып, олардың ой-пікірін үнемі қадағалап біліп жүру, осындай адамдардың арам ниетін біліп қана қоймай, тиісті жерінде аямай зиякерлеу қажет.

Бейтарап адамдардың да жалдастық достық жөніндегі ұғымдары мардымсыз болады. Бұлардың өшпенділікпен жұмысы жоқ, кейде дұрыс ақыл-кеңес беретіндері де кездеседі. Бірақ олардың айтқан пікіріне сын көзбен қараған дұрыс. Бейтарап адамдардың адалдығына көз жеткенше оларға дос адамдай беріліп кетуге болмайды. Жақсы өшпенділері ара адамдарды таңқаластыруға, олардың арасындағы қарым-қатынасты қайта орнатуға жәрдемін тигізеді. Сондықтан бұларға көңіл бөліп, іс-әрекетіне демеу беріп отыру керек. Ақымақ адамдарды да асқан төзімділікпен тәрбиелеп, байымталықпен қарым-қатынас жасап отыру керек.»

Ертеректе ел ішінде Әйтімбет деген сөзге шешен кісі болыпты. Бір отырыста Әйтімбет шешенге замандастары:

- Достық нешеу? - деп сұрақ қояды. Сонда Әйтімбет тұрып:

- Достықтың екі түрі болады. Бірі адал достық та, екіншісі - амал достық.

- Дұрыс-ақ. Енді оларды қалай ажырата аламыз? - дегендерге:

- Адал достық өмірлік нұсқа болады, амал достықтың өрісі қысқа болады, адал дос қашан да жаныңнан табылады. Ал, амал досты басыңа іс түссе, іздеп таба алмай қаласың деген екен. «Жаман дос көленке-басыңды күн шалса қасыңнан қалмайды, бұлт шалса маңыңнан табылмайды» (Абай) Ал, А. Байтұрсынов:

Адамға адал жолдас табу қиын

Көбісін дос жасайды ақша, бұйым,

Досым деп көрінгенге сене берме,

Ахмет, бар болса егер баста мың.

Ә.Нұршайықов-достық қағидасын терең талдаған ойшылдардың бірі. «Анадан туған әр адамның жүрегінің түбінде достық пен махаббаттың ұрығы жатады. Жерге түскен әрбір ұрықтың өнуі үшін Күннің нұры, топырақтың қызуы қажет. Сол сияқты әр сәбидің жүрек түшкірінде жатқан достық пен махаббат ұрығының өніп, өсіп, гүлденуі үшін едеуір уақыт керек. Баланың есі кіріп, сана сезімі оянып, кемелдене бастаған шағында оның жүрегіндегі достық пен махаббат бүршік жаруға талпынады. Бірақ бұл екеуінен бұрын балдырған-бөбектер арасында жолдастық басталады. Өйткені, жолдастық-достық пен махаббаттың бірінші баспалдағы. Жолдастық достыққа жетелейді. Адал достық асыл махаббатқа апаралды. Адамгершілігі қалыптасқан әрбір адам басқаға баянды достық жасауды-өзінің борышы деп есептейді. Абай дана, «досыңа достық-қарыз іс, дұшпаныңа әділ бол» дейді. Достық тек дос болған адамға жасалмайды, халқымыз «адам болсаң, адамға достық жаса әманда» деп уағыздайды. Бірақ достың да досы бар, «айнымалы» дос тек өзін ғана достық жасауды ұнатпай, өзгеге достық жасағанын бұлдайды. Халық: «Ақымас достан, ақылды дұшпан артық» деген. «Келіп-кетіп, көп жүріп, «мен досыммын» деп жүріп, жоқ нәрсені шатады, сөйтіп құдай аталды», - деп ұлы Абай ағамыз жалған достық жамандығын ешкере етеді. Доссыз, қымас жолдассыз өмірде мән жоқ екені белгілі. Бір-екі рет сыйласуға, қадірлесуге, құрметтесуге келген төп-төуір адамның аяқ астынан құбытып, ойламаған жерден бөтен мінез танытып, сыр білдіріп қойса оған не дерсіз? Дос-жолдас болып жүріп байғұс жүрегінің дәл-дұлын шығарып кетсе, ол адам тірі жүрсе де-өлі. «Өлді кейі, кейі-жау», «жүрегім менің қырық жамау»-болатыны да рас. «Достың көңілі бір атым насыбайдан қалады» Жүректің қалауымен ғана ғұмыр көшкен жанның келешегі кемел, алды жарқын!» «Жаман дос көлеңке күн ашықта қойнында, күн жабықта мойнында»-дейді. Жақсы дос достықты-борышым, адамгершілік міндетім деп есептейді, достығын бұлдамайды, есептеспейді. Халықта «ажырасар дос ердің артық қасын сұрайды деген мақал бар. «Есептескен» дос достық жасай алмайды. Достық-бұлдауға, есептесуге қарсы, қасиетті ұғым. Достықтың жоғарғы аскары-халықаралық достық. Дос болу- киелі ұғым. Ертеде дос болу үшін ер азаматтар, «Ақсарбас» айтып сойып, малдың бауыздау қанына жейделерін матырып, оны ауыстырып киіп, жүректерін түйістіріп, құрып жасап, рәсім өткізген. «Кеуделері түйіскен, қанды көйлек киіскен» достардың бұл рәсімі: бір-біріміз тамшы қанымыз қалғанша достықты сақтаймыз» - деп, серт беріп, ант-су ішудің бір түрі. «Жанымыз жақын, жүрегіміз бір болады»-деп кеуделерін түйістірген. Кәзіргі құшақтасып амандасу соның салдары. Дос болудың, қазақ халқында, әр дәуірде әр түрлі рәсімдерін қалыптастырған. «Серттесу», «Анттасу», «Уағдаласу», «Ант-су ішу», «Ақ дәм тату», «Қару алмасу» т.б.

Бүгінгі таңда достасудың рәсімдері ізгілік пен сыйластыққа негізделген, ынтымақ бірлікке жетелейтін салтанат түрінде өткізіліп келеді. Ал, оның денгейі, өткізілетін рәсімнің ауымағы сай болып жүр. Шынайы достықтың арқауы-олардың өмірге көзқарастарының, тұрмыс салтының, моральдық бейнелерінің, рухани азығының, ақыл-ойларының, сезім дүниелерінің ұқсас келіп, бір арнаға құйылып жататындығының тазалығы. Мұндай достық – мәңгілік. Шынайы достар бір-біріне қол ұшын беруге әзір Қуаныштары мен реніштеріне бірге бөліседі. Бірінің абыройына, беделіне, бақытына екіншісі де бар жан тәнімен шаттанады. Өмірде бұрыс басқан қадамдары болса, бір-біріне ашық та батыл айтып, жөн сілтеп отырады. Дәлірек айтқанда, бір-біріне ұстаз. Бүгінгі таңда, дос таңдай білу өте маңызды. Кәзіргі қазақ қоғамы көптеген этнос ұл-қыздарына, көптеген наным-сенімді көзқарасты жастарға, ұстамы мен құндылықты бағалау дәрежесі өртүрлі топтарға толы.

Өмірлік серігіңізді тани аласыз ба? Жар таңдаудың жалпыға ортақ қағидатын (рецептісін) ешкім де тағайындап, әзірлеп бере алмас. Алайда әр ұлтта, әр кезеңге сәйкескен, өмірлік жарын танып табуға жәрдем болар, ақыл-кеңес, бағыт-бағдар баршылық. Қазақам де бұл тұрғыда жетерлік дәрежеде, тәжірибе жинақтаған. Шаңырақ көтеріп, тұрмыс құратын жасқа жетіп, үйленуді ойға алған жастардың алдынан шығатын бірінші сұрақ - жақсы жар таңдау. Біз ақ некелі жарын «Құдай қосқан қосағымы», «жан жарымы» деп құрметтейтін халықпыз. Өуелі Алланың, сосын өзінің қалауымен екі жас бірін-бірі тауып, өмірлік серігіне

айналып жатса құба-құп. Алайда кәзіргі таңда болашақ жарымды қалай тапсам екен деп жүргендер де аз емес. Міне, сол жандарға өзінің сыңарын таңдауда есте сақтауы тиіс келесі кеңестерді ұсынамыз: Мейірімділік. Көпшілігіміз махаббатты ғашықтықпен шатастырып алып жатамыз. Ғашықтық – физикалық тұрғыдан ұнатудан пайда болатын өткіңші сезім, ал махаббат сыйластық пен мейірімділіктен құралған «іскен», кемелденген сезім. Мейірімділік пен сыйластыққа құрылған шаңырақ ешқашан шайқалмайды.

Міне, сондықтан некелеспес бұрын ол адамның бойында мейірімділік бар ма, байқап көріңіз. Не туралы айтатынын тыңдаңыз, айналасындағылармен қарым-қатынасы қандай, оларға көмек беруге дайын тұра ма? Сіз қандай да бір қыян жағдайға тап болғанымызда қол ұшын созды ма немесе дайын ба? Осы сұрақтардың жауабын іздеңіз. Бұл өте маңызды. **Ортақ мақсаттар.** Алдымен сіз өзіңізді таныңыз, мақсаттарыңыз бен армандарыңыз қандай, олар сіз таңдаған адамның мақсаттарымен сәйкес келе ме? Неке екеуіңіздің ойларыңыз бір жерден шығып, сол мақсаттарыңызға бірге ұмтылсаңыздар ғана сәтті болмақ. Егерде екеуіңіз екі жаққа тартылып, «екі жарты бір бүтін» болмасаңыздар ол отбасының болашағы бұлыңғыр. Екеуіңіз екі түрлі адам болып, сөзіміз жараспай деп ажырасып кетіп жатқандар тап осыдан шығады. Сондықтан еңгіме барысында болашақтарыңыз туралы сөз қозғаңыз. Ол неше бала болғанын қалар едің, оларды қалай тәрбиелегің келеді, келешегіңді қалай елестетесің деген сияқты қарапайым сұрақтардан тұрады. Отбасы – ортақ мақсаттар мен мүдделерден тұратын одақ екенін естен шығармаңыз. Бар болмысымен қабылдаңыз. Сіз таңдаған адамның міндетті түрде бір кемшілігі болады. Мінсіз адам жоқ шығар. Сондықтан кемшіліктерің бегіне басқаннан гөрі күліп отырып «жеңуге» тырысыңыз. Отбасы болмай тұрып өзіңізден: «Мен осы адаммен кемшіліктеріне қарамай өмір сүре алам ба, осыған көне алам ба?» деп сұраның. Қарым- қатынастарыңыз берік болуы үшін бағына білу керек және төзімділік ауадай қажет. Сіз де «мінсіз» емессіз, сондықтан болашақ жартыңыздан да «мінсіздікті» талап ете бермеңіз. «Жақсы жұбай – жарым бақыт» дейді. Жарыңыз – өмірлік серігіңіз, балаларыңыздың әкесі, анасы. Жақсы жар кезікпін десеңіз, өзіңізді тәрбиелеуге тырысыңыз. Бұл кеңестен бұрын өткен-кеткен ұлы бабалар мен ақылман ұстаздардың ақылын есту ләзім. *Әйтеуір, біріміз Төлөгәннің Жібекіңдей, Абайдың Әйкөріміндей аруды аңсап жүрміз, ал екінші тарап қилына Мұхаммед (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) пен оның сақабатары секілді иманды, парасатты жігіттердің образын сақтап қойсаң. Төгірекке қарасаң, жігіт те, қыз да көп. Бағың ба, сорың ба ешбірінің маңдайыңда жазулы тұрған жоқ. Білмейсің. Алайда, бізден бұрын өмір сүрген және өң жақсы жар бола білген ізгілер жар таңдаудың әдістерін, қағидаларын, маңызын жан-жақты айтып кеткен. Жаңалық ашудың қажеті жоқ. Әсіресе, күллі тіршіліктің Иесі болған Алланың көкейіне құйғанын ғана сөйлейтін Мұхаммед Пайғамбар (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) өсиеттері әр адамға бұрыс бағдаршам болмақ. Егер адам баласы сол сапихалы саттымызға сіңген, имандылыққа құрылған қайталанбас қағидалар бойынша жүрсе, онда үйлену аса түсіністіктен, сүйіспеншіліктен орындалар өді. Нәтижесінде, олардан дүниеге келетін ұл-қыздар иманды, көркем мінезді, ибалы болмақ. Сонымен, Дана, Білгүші, Игілік Беруші, әр нәрседен Хабардар болған Раббымыздан жәрдем сұрай отырып, жар таңдауға қатысты қағидаларды топтастырып көрмекпіз. Кезінде Абай ағамыз үйленерде негізге алынатын бірқатар ұстанымдарды былай деп тізіп берген:*

«Жасқилы деп, малды деп байдан алма

Көдей қызы арзан деп құмарланба

Ары бар, ақалы бар, ұлты бар,

Ата-ананың қызынан гаялы қалма», – дейді

Көріңіз бе, отбасын құрудағы негізгі мәселе өмірлік серіктердің байлығы немесе арзандығы емес. Олардың ар-намысы, ақылы, ұяты басты назарға қойылып тұр. Ұят бар жерде иман бар екенін ескерсек, ең алдымен имандылыққа мән берген дұрыс. Алланың соңғы елшісі, ардақты Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) хадистерінің бірінде «Әйел алса төрт белгісін көздейді,

Бұл төртеуден кездеспейді өзгесі.

Бай әйелді біреу іздеп жүреді
Енді бірі сұлуға көз тігеді.
Бірі тілер тұқымы асыл, тектіні,
Қуаныш боп ұлықтығы, бектігі.
Бірі нәзік, имандысын таңдайды.

Оны тапса, көңілде алаң қалмайды,- деп жігіттерге насихат айтқан Жүсіп Баласағұн бабамыздың негізгі ойы даналықтың бұлағы болған хадиспен бастау алады. Ердің әйел таңдауына қатысты, Алла Елшісі (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын): «*Әйел өз төрт нәрсесі үшін үйленеді: байлығы үшін, тегі үшін, сұлулығы үшін және діні үшін. Сен діндарды (иманына қарап) ұнат. Алла қолыңды көңілемді* (Яғни, әйел иманды болса үйге бәрекет кіреді)» (Ж.Алтай)» деп өсиет етеді (Бұхари, Муслим, Насаи, Ибн Мажәһ). Иманды жар – тәрбиелі ұрпақ мәйегі, еркектің иманының жартысы, жанының тыныштығы мен тынымы, көзінің қуанышы. «Балама әйелді өзім таңдап алып беремін. Байдың байлығына қызықпаймын, билің билігіне қызықпаймын, асыл пышақ қап түбінде жатпайды, деген. Келімің ақылды болса, ұлымының елге данқы кетеді. Би түскендей үй болу әйелден. Әйелі жақсы болмай ер оңбайды. Ердің бақытын кетіретін де әйел, ерге бақыт әперетін де әйел». Осындай ой құшағында жүрген Төле билі Түркімен еліне билік айтуға шақырады. Аттары болдырып, шөлдеп-шөпіркеп келе жатқан жолдаушылардың алдынан бір топ атты қыз-келіншек көрінеді. Ол топтың ішінде Данагүл дейтін келінше қызы да бар еді. — Әй, қыздар, тоқтаныздар, аттарыңыздың басын тартыңыздар. Жоғарыдан бір қатар аттыңар келе жатыр, алдынан кесе-қалденең өтпейік, арасында ер бастаған батыр бар шығар, сол ерге ақып айтқан ақсақалы бар шығар, батасын алып, алғысына бөленейік. Атты кісілер алдымыздан кесіп өтсін. Сонан соң жүрсек те ауылымызға жетерміз, — дейді Данагүл. Төле би маңы алыстан көріп, қыздарды шақыртады. Данагүлдің бұйрығымен қыздар аттан түсіп, жауу келіп сәлем береді. Данагүлді сөзге тартып, даналығын байқаған Төле би құда түсіп, өзіне келін еткен екен. Жүсіп Баласағұн бабамыз бір әлеңінде:

«Жақсы болсын тегі, зағы, ұрығы,

Пәк, ұатты болсын жанның тұнығы.

Дұрық үйдің қызын ал, қол тимеген,

Семен өзге еркек жүзін көрмеген» деген екен. Қазақтың әйелзатын

танып білуі өте терең әрі тым көлемді және де тым тереңнен сыр шертеді. Тәрбиелеу қазақ ілімі тарихында, әйел затының сынын айтып, олардың ортақ табыстары мен кемшіліктерін топтап көрсеткен адамтанушылар қашаннан болған. Мәселен Қорқыт атамыз төртке жіктесе, Шал ақын (Тілеуке Құлекеұлы) — да төртке бөлген. Ал, Ақан сері сегізге сымсырған болса Ақыт хақы оларды беске топтаған. Ақыт әйел затын, әуелі, жақсы жаман деп екіге бөледі. Жақсы әйел туралы: «... Кей ұрғашы жарандар, еркектен артық ақылды. Адамды білер айырып, әдептенен сөз байлап, бек біледі мақұлды. Анық білер айырып, алыспенен жақындай. Берсендегі жүз байтал жібермейді хақыңды. Баласы жаман болмайды, шәпесі болса жатыңды. Атағы жақсы қатыңды, еркектен деме оны кем. Бапты қатын тамағы, бапмен шекер асыңдай. Қылап болса қатының, келтіреді сыныңды. Мінезді болса қатының, мамық төсек көрпедей. Жақсы қатын қолма, алған ерін риза қып, мінезімен алдамай.

...Жаман қатын белгісі, бетіне қарап күле алмас, жүз жыл жолдас болсаң да, мінезінді біле алмас. Ер қарызы аманат, таза сақтап жүре алмас. Мейман келсе үйіне, баласын ұрып жылатар, орағытып құманың, от басына құлатар. Өлшеусіз ішіп ас-суың, елден соғым сұратар. Сондай қатын ерінің бақ-дәулетін құлатар, балаға болса шарқад, мінезі болар тез қатар, теріс қарап теңкейіп, төсегінде ол жатар. Керегінде өз байын құлағынан тартып оятар... Саран қатын сарғайтар. Дөнің құйып татырмай.

...Олақ болса қатының, кетіреді сыныңды.

...Қасаң қатын мінезі, қойға мінген керіктей

...Бошалаң қатын қимылдар, кепкі күнді ертедей.

...Бошалаң қатын қалғиды; Көбірек қонақ қонғанда, отбасында бұлғақтап...

Ақылмақ болса қатының, көпшігі жоқ ермен тең. Қаһарлы болса кәрі енең, күнде соққан борандай. Баласы оның жүреді жадырап бойын жаза алмай. Қарғысшыл болса кәрі қатын, баласын қарғап озаңдар. Байы кәрі жас қатын, таныған соң шамасын, күнде би боп қожандар. Ақыттың бұларға айтқан өсиеті: «... Ораза, намаз ұстаның, жамандықты тастаңыз. Күн шығарып тұрмаңыз, ер әмірін бұрмаңыз. Өтірік, өсек құмаңыз, шалқар түсте тұрмаңыз. Біреу өсек сөз айтса, оған көңіл бұрмаңыз. Күйеуіңе жағыңыз, өлгенше сыйлап бағыңыз, өтер күнің қаша ма, болса дәулет-бағыңыз. Үлкендерден бата алып, әдепті келін аталып, көп сауапты табыңыз. Ата-ананың керіспе, жамандық қуып теріспе. Бірімен бірін өш болып, кер биідей тебіспе. Күндесіңмен ұрыспа, абысыңмен жұлыспа. Ала көзбен қараспа, жоқ нәрсеге таласпа. Жамандыққа ермендер, бұрыс жолмен жүрмендер. Әдепті болсаң жарайды, әдебіңе қарайды. Біржыл күлсең біреуге, ойынды бөтен саяйды. Жалғанда күтпей дініңді, өлгенде көрме ғазапты... Ақтамберді жыраудың мына бір сөзіне қаранышты, «Мінезді болса алғаның - күнде сонар қызбен тең, Жаман болса алғаның - астыңнан өткен сымбен тең». Мұнда мінездің көркемдігіне, яғни рухани құндылыққа баса назар аударылған...!» Бұрынғылардан қалған аталы сөздерге қарап, ата-әжелеріміздің де бұл тұрғыдағы ұстанымдарын байқаймыз. Мысалы, «Жақсы әйел басына қарайды, жаман әйел жасына қарайды», - дейді. «Жақсы әйел теңі жоқ жолдас, түбі жоқ сырлас», деп тағы да рухани құндылыққа алдымен көңіл бөлген. Бүгіндері қауым ортасында еріне қатынасына сай бажайласақ, әйелдердің үш түрін кезіктіреміз. (Жоғарыда айтылған ғалымдардың атаған әйелдер тобы көзір де бар. Осы замандық тұрпағынан мына үш түрлісі басымдырақ байқалады).

1. Ерке әйел (ол еркектің қызы секілді ерке болып, күйеуіне әкесі секілді арқа сүйейді, ақылына, тәрбиесіне мұқтаж болады.

2. Дос әйел (еркек онымен сырласады, ақылдасады, қиыншылықтарда демеу күтеді).

3. Анад секілді әйел (еркекке анасы секілді қамқор болады, ақшын айтады. Еркек оның құшағына кіріп, анасы секілді еркелеуі, мейірімін күтіп тұруы мүмкін). Осыдан хабарлар болған әрбір қыз не жігіт өзіне кім керектігін анықтап алуы тиіс. Өйткені, ол – өзін ең жақсы танытын адам. Ер жігіт жоғарыдағы әйелдің қай түрімен тұра алады? Қыздың қандай әйел болуға шамасы жетеді? Осы сұраққа жауап іздеу барысында, өзі қалайтын адамның қасиеттері, сипаттары анықтала бастайды. Содан кейін ниет еткен адамды зерттеу үдерісі шығады. Мұндайда, қызды не жігітті жақсы танытын адамдармен сөйлесіп, жан-жақты сауалдарға жауап алғаны абзал. Өмірлік серігінді табу оңай емес. Кейбіреуіміз бірден ертегідегідей жарасып кетсек, кейбіреуіміз күдікпен күн өткіземіз. Сондай жағдайдағы басты қателігіміз қыздардың сезімге беріліп, жанымыздағы адамның көзге ұрып тұрған кемшіліктерін ақтап алып, өзімізді алдап, кейін сан соғып қалатынымыз. Әрине, көп нәрсе бұйырмысқа да байланысты. Болашақ өміріңнің барлық тұсын алдын-алу да мүмкін емес. Дегенмен, кеш болмай тұрғанда сіздің өміріңізді тең бөлісетін адамды тану жолында алаңбауымыз керек. Осы мақсатта келесі жағдайларға назар салайық:

1. Анасымен қарым-қатынасы. Ер жігіттің анасына деген қарым-қатынасын бүкіл әйел затына қарым-қатынасының айнасы десек те болады. Анасын қалай сыйлап, құрметтесе, сізді де, сізден туыпқан қыз баланы да солай құрметтейді деген сөз. Ал егер жігітіңіздің анасымен дәрегі сөйлесіп, оған ренжіп жүргенін, оған лайықты қамқорлық көрсетпейтіндігін байқасаңыз, бұл қауіпті жағдай деп біліңіз. Әрине, алабұртқан сезімге мас болып жүргеніңізде, сізге деген қатынасы бәрібір ерекше, бәрінен жоғары сияқты көрінуі мүмкін. Тіпті, анасына суық қарауы келешекте ене мен келін мәселесінде сіздің сөзіңізді сөйлейтін болады деп қуантуы да ықтимал. Бірақ, қуануға асықпаңыз. Уақыт өтіп, лаулап жанған сезіміңіздің оты басылғаннан кейін тап анасының жағдайында екінші кезекте сіз тұрасыз. Туған анасын сыйламаған ұлға сізге қол көтеру, сізбен қош айтысу тұққа де тұрмайды.

2. Ұмтылысы мен бағыты. Жаныңыздағы жігітіңіздің ұмтылысына, бүгінгі аяқ алысына мән беріңіз. Мәселе оның бай немесе кедей екендігінде емес. Бүгінге дейін қандай үлкен-кіші жетістіктерге қол жеткізді? Жас десеніз, өзінің арман-мақсатына қарай қандай кішігірім амалдар жасалғанды? Тапшылығы қандай? Оның өмір салты сол мақсатына сай ма? Әлде,

диванда жатып армандау мен бос бөспешілдік пе? Еріншектің ертеңі, жігерсіздің сылтауы бітпейді. Бүгінгі ер жігіт-ертеңгі отбасының асыраушысы. Сондықтан, жарайды уақыт өте түзеліп кетер деп өзіңізді бекер алдамаңыз.

3.Өмірлік ұстанымы. Сіз тоқталған жігіттің өмірге көзқарасы, ұстанымы қандай соған үлкен мән беріңіз. Аузынан шығатын қағида, заңдары өзінің ісінен байқалады ма? Әлде бәрі тек сөз жүзінде ғана ма? Бірге жүргенде қоғамдық орында өзін қалай ұстайды, белгілі бір орын алған жағдайлардағы әрекеті қандай? Әйел затына уайымға салыну, эмоцияға берілу заңды нәрсе болса, ал ер жігіт ар-намыстан, іріліктен жаралуы тиіс. Сондықтан, келеңсіз жағдайларда ол сабырлы болып, ұсақ-түйекке мән бермей, сөзге тірелмей, болған нәрседен әдемі, лайықты шыға білсе, қуана беріңіз. Себебі, жігітіңіздің бүгін бөтен адамдармен қарым-қатынасы қандай болса, ертең екеуіңіздің отбасыңыздағы тұрмыстық өміріңіздегі жағдайларға да қатынасы сондай болады.

4.Қаражатқа қатынасы. Қазақта «мырза жігіт», «жомарт жігіт», «мәрт жігіт» деген ұжас ұғымдар бар. Сонымен бірге, заманның ағымына сай бәсеке, жалған намыс, даңқойлықтан туатын ысырапшылық, шапша жігіттер де бар. Жігітіңіздің ақшаға қарым-қатынасына назар аударыңыз. Жігітіңізде әуел бастан орнымен беріп, орнымен жарататын, ақшаға ұқыптылықпен қарайтын сау қатынас болғаны жөн. Вайдың баласы еді, бізде ондай проблема болмайды деп шатаспаңыз. Біріншіден, егер жігітіңіз еңбектің не екенін білмейтін, дайынға не болған болса, оған екенің малы мал болмайды. Ол бұрыннан белгілі нәрсе. Ал, тіпті жоқтан шығып байып кеткеннің өзінде қаражатқа лайықты көзқараспен қарай алмаса, бергенді көтере алмай, көргенсіздігін істейтін болады. **5.Өзіне сенімділігі.** Жігітіңіздің өзіне сенімсіз, не керісінше шектен тыс сенімді болмағаны дұрыс. Негізгі тым сенімділік сенімсіздіктен шығады. Яғни, өзінің бойындағы кем тұстарын (комплекстерді) жасыру мақсатында өзіне көп ату. Сенімсіз жігіт ертең сіздің дос-жараныңыз, төріңіз, не өзіңізге қағымсыз дау-жанжал, қызғаншақтықпен мазанызды тауысатын болады. Өзіне сенімді жігіт барлық жағдайды өз ұысында ұстай алатын болғандықтан жер қозғалмаса анау-мынауға қозғала қоймайтын зіл болады. Сөйкесінше, сізге бейбіт өмір қамтамасыз өте алады. **6.Сізден биіктігі.** Өмірлік серігіңіздің бар жағынан сізден биік болғаны дұрыс. Өнер, білім, тәжірибе, дүниетанымы. Ол үшін арланудың қажеті жоқ. Сізден биік адаммен ғана есесіз. Түсінігі кең адаммен ғана бақытты боласыз. Өзі өсуді білетін адам, сіздің де жан-жақты рухани, танымдық өскеніңізді, білім алғаныңызды, жұмыс істегеніңізді, қоғамда өзіңіздің орныңыздың болғанына дұрыс қарайтын болады.

Сіздің отбасы, бала-шағадан басқа өзіндік әлеміңіздің болғанын түсініп, оның сақталуына жағдай жасай біледі. Сіздің бұл өмірде әйел атынан басқа адам баласы, тұлға екеніңізді біліп, құрметтеп, өзіңізбен санасатын болады.Осы тектес ортақ ақыл-кеңестің сыртында,қызға немесе ұлға арналған жар таңдауға байланысты жеке адамның тәжірибесінен бастап, ата-анамыздың уағыз өсиеті,дінн хадис ескертпелер тым мол. Қаймана қара қазғым, қалыңдықты былай таңда дейді.«Қатын алсаң қайыс белді торыдан ал,ол болмаса аққұбаның зорынан ал,ол екеуі болмаса қажымайтын қарадан ал.Осы үшеуі болмаса,өзі сары көзі көк, былқыраған сөзі көп,дәл осыған тап боларсың.»Жар таңдау негізінде,батыр,шешен, ақын, сал-серілерге тән болған. Жетім ұлдар мен жокшылық қолын бұған жігіттерге қыз таңдамақ тұр ғой,көп әйел алмақ тұр ғой,бір ғана қалыңдыққа қол жеткізу оңай болмаған. (Кірме,күшік күйеу.) Жар таңдау тек жігіттерге ғана тән емес,ерке шолжаң немесе көрікті де кербез, байдың қыздары таңдаудың кесірінен отырып та қалатын.Олар көн етіктіге бармайтын, көк етіктілерге өтпейтін.Сондықтан,қазақ,беталды менсінбеушілікті, таңдаудағы өрескелдікті ұнатпай, «Тым таңдаған,тазға жолығады»-деп ескерткен.

Адамтанудағы ең қажетті де,салмақты білім таланттану. «Адамның бойында туа бітетін қандай да бір іске деген қабілет негіздері болады, оны қолдаса - дарындылығы байқалады, әрі қарай дамып, жетілдірсе - талантқа айналады. Дамытпаса, қабілет негізі (орыста айтқанда - задаток) түрінде қалып қояды. Ал дарын - ол бір нәрсеге ерекше қабілеттілік

(мысалы, ән салуға, математикаға т.б.), ал талант - ол талаптанып дарынның жетілдіру. Адам бұл қасиетін жетілдірмесе, дарын күйінде қалып қояды, оны кәсіпке айналдыра алмайды», - дейді психологтар. Мәселен, әйгілі орыс ақыны Лермонтов бала кезінен-ақ өзінің ерекше дарын несі екенін сезінген әрі онысын жетілдіре білген. Дарын - қандай да бір істі өте жақсы әрі басқа адамдардан өзгеше (жылдамырақ, жақсырақ, тереңінен түсініп, сезініп) атқара білу қабілеті. Ол адамның бойына туа бітеді. Талант, дарын ұғымдары туралы Википедия мынадай анықтама береді: «Талант (грекше talanton - ауыспалы мағынада: қабілеттер деңгейі) - арнайы қабілеттердің дамуының биік деңгейі. Талант деп қандай да бір іс-әрекеттің, әсіресе табысты шешілуіне жағдай тудыратын аса үздік қабілеттіліктердің ұштасуын атайды. Дарындылық - адамның белгілі бір іске деген айрықша қабілеттілігі, өмірдің қандай да бір саласында өзін ерекше қырынан көрсетуі». Мәселен, баланың саусақтары дәлме-дәл әрі нақты әрекеттерді жасауға бейім болса, болашақта одан тамаша суретші шығуы мүмкін. Ал келесі бір баланың басқалармен салыстырғанда ой-қиялының құштілігі, ауқымдылығы мен тереңдігі сонша, ол жаңа образдарды қиналмай ойлап табады. Егер ол суретші немесе жазушы болса, оның дарыны - бойына туа біткен қабілет негізі кәдеге асады. Талант адамның тек туа біткен, генетикалық себепталған ерекшеліктерінің немесе дарынының нәтижелері ғана емес. Өткен ғасырдың 50-60-шы жылдары ғалымдар А.Метерьяков пен И.Соколинский өздері жүргізген зерттеулер нәтижесінде әрбір қалыпты адамның бойында туа біткен қандай да бір таланттар нышаны болады, ал олардың даму дәрежесі түгелдей дерлік адамның алатын тәрбиесіне байланысты деген тұжырымға келді. Ал 1980-ші жылдар басында американдық психолог, клиникалық психология және нейро-психология саласының маманы Говард Гарднер «Ақыл-ой шегі» (Фракс ума) деген кітабын шығарды. Мұнда ол талант пен интеллектің тоғыз типін айқындады. Атап айтқанда: - вербалды-лингвистикалық (жазу мен оқуға байланысты қабілеттер, көбіне журналистерге, жазушыларға, заңгерлер мен лингвистерге тән); - сандық (математиктер мен программистерге тән); - есту (музыканттар, лингвистер, тілтанушылар); - кеңістікті сезіне білу қабілеті (дизайнерлер мен суретшілерге тән); - физикалық (спортшылар, бишілер); - тұлғалық (эмоционал); - тұлғаларлық (мұндай талантқа не адамдар көбіне-көп саясаткер, шешен, саудагер, актер болады); - қоршаған ортаға деген талант (бұл талантқа жануарларды үйретушілер мен жер өңдеумен айналысатындар не); - кәсіпкерлік (жаңа ұрпақтың заман талабына сай материалдық құндылыққа маңыз беру таланты). Бұл саралау бойынша мәселен, Билл Гейтс кәсіпкерлік және сандық талантқа не жан десек, Лермонтовтың талантын вербалды-лингвистикалық деп жіктей аламыз. Қандай да бір музыкалық аспапта ойнауды, ән салуды оған ден қойған кез келген адам үйрене алады. Алайда жақсы музыкант қарапайым музыканттан орындау шеберлігімен ерекшеленеді. Ал бұл шеберлік неге байланысты? Ол - адамның қабілеттеріне, яғни аспап пернелерінде ойнай білу, ән салу бейімділігіне байланысты. Біреулер өнердің биік шыңын біртіндеп бағындырса, енді біреулер жетістіктерге басқалардан әлдеқайда жылдамырақ қол жеткізеді. Себебі, оның бойында осы іске деген туа біткен бейімділік бар, оның басқаларға қарағанда бұл іске алғырлығы басым. Демек, басқалар жылдап үйренетін істі ол 1-2 ай ішінде-ақ меңгеріп алады. Яғни, адамның бір істі басқалардан жылдамырақ үйренуі оның қандай да бір іске туа біткен қабілет негізі барын көрсетеді. Бұл жерде маңызды бір нәрсені естен шығармаған жөн - адамның бойына табиғатпен берілген, туа біткен қабілет негізінің болуы - ол тек істің басы ғана. Ол адам сол істі аса шеберлікпен атқаратындай қабілетке айналдырылуы тиіс. «Кез келген дарынды дамыту үшін негізгі психикалық функцияларды (зейін, жады, қиял, логикалық ойлау), сондай-ақ негізгі тұлғалық сипаттамалар - тәртіп, шынайылық, ұқыптылық, ынтығы да дамыту керек. Танымдық қабілеттер мен дағдыларды да жетілдіру керек. Атап айтқанда, кең көлемді ақпаратты игеру, бай сөздік қорын қалыптастыру, игергенді жанамен үйлестіру, қорытынды шығара алу, күрделі мәселелерді шеше алуды, күрделі идеяларды ұғуға үйрету қажет. Сондай-ақ кез келген нәрседен білінер-білінбес айырмашылықтарды ажырата алатын сезімталдықты, ситуацияны талдай алуды, себеп-салдарды көре алуды, болжам құруды,

пайымдай алуды, идеяны іс жүзінде қолдана алуды, сыни ойлауды, білуге құмарлықты, тәуекел ете алуды, ой мен әрекет үйлесімін, жылдам ойлауды, бай қиялды, жоғары эстетикалық құндылықтарды, ішкі түйсігін дамыту керек», - дейді психолог Ж.Қайырова. Қабілеттен кейін келесі кезең - оны талантқа айналдыру кезеңіне аяқ басу қажет. Бұл жерде талантты адам қабілетті адамнан несімен ерекшеленеді деген заңды сауал туады. Таланттың қолынан жаңа дүние туындайды. Ал қабілетті адам бар болғаны белгілі, басқалар атқаратын істі өте жақсы атқарады, алайда жаңа дүние (мысалы, әдеби туынды жазу, сурет салу, күй, саз шығару тәрізді) ойлап таба алмайды. Ал талантты адам қабілетті адам тәрізді қандай да бір тапсырманы тамаша орындап шыға алмаса да, ол виртуозды, суырып салма, яғни жаңа дүниені ойлап табады. Демек, адам өзінің қандай іске бейім барын қандай да бір істі басқалардан жылдамдықпен үйреніп, алғырлық танытуы арқылы біле алады. Егер сол істі тереңінен, сезімталдықпен, басқалардан шебер ұғына, игере білсе, оның сол іске қабілеті бар. Ал бұдан бұрын ешкім жасамаған, ойлап таппаған жаңа дүниені тудыра алса - бұл талант. Ал олардың бұл іске деген туа біткен бейімділігі бар-жоғын қалай білуге болады? Егер олар басқа адамдармен салыстырғанда, бұл істі жылдамдықпен, мәселен фотосурет түсіру шеберлігін бір жыл ішінде үйреніп шықса, демек олардың бұл іске бейімділігі бар. Ал егер бес жылдан соң түсірген суреттері таңдай қақтырарлықтай болса, бұл істі асқан шеберлікпен игеруге қабілеті бар. Енді бұрын ешкім түсірмеген тың тақырыптарда суреттер түсіре бастаса немесе оларды түсірудің тың тәсілдерін ойлап тапса, талантты адам туралы сөз етуге болады. Сонымен, адамның бойына туа біткен бейімділігін қабілетке, ал қабілетін талантқа айналдыру жолы қандай? Оның тек бір-ақ жолы бар: ол -табандылықпен еңбектену, тәзімділікпен тер төгу. Әр адам өзінің туа біткен қабілеттерін, қай іске бейімділігін ескеріп барып, сол іспен айналысса, қоғамға да, өзіне де тиер пайдасы мол болары сөзсіз. Қазіргі мектеп түлектерінің көкейінде қандай мамандықты таңдасам деген сауал тұрады. Өзінің қабілет-қарымын танып-біліп, жетілдіруге күш салып жүрген жастың бағдары - айқын, мақсаты - биік. Бұл тұрғыда әр баланың бойындағы өзіне тән қабілетіне көңіл бөліп, оның өмірлік кәсібін дұрыс таңдай білуіне көңіл бөлу керек. Балабақшадан бастап, мектеп қабырғасынан түлеп ұшқанға дейінгі уақыт аралығында ата-ана, тәрбиешілер мен мұғалімдер, психолог мамандар баланың тұлға ретінде қалыптасу жолында бойындағы бар қарым-қабілетін ашуға ықпал етуі тиіс. Бұл тұста адамның өзін талантты жан ретінде көпшілікке мойындатуы үшін жылдар бойы тер төгуі қажеттігін де ескеру, ескерту қажет. «Ата-анасы баланың бойынан туа біткен қабілет нышандарын байқай білуі керек. Дарындылықтың бірнеше түрі болады. Мысалы, креативті, айрықша, шығармашылық ойлау қабілеті, жоғары интеллект (болашақ ғалымды 5-6 жасындағы алғырлығынан, зейінділігінен, есте сақтау қабілетінің жоғарылығынан байқауға болады); өнерге, биге бейімділік (оған дарындылық баланың 1,5-2 жасынан байқалады); әлеуметтік дарын (болашақ көшбасшылар). Осы қабілеттерді байқаған соң баланы тиісінше бағыттарда (үйірмелерге беру т.б.) дамытуға болады. Бірақ бұларды аталған жастардан бастап ерте дамытуға асығудың қажеті жоқ. Баланың физиологиялық, психологиялық қалыптасуы оқу іс-әрекетіне дайын болғанда, яғни 6-7 жасдан бастаса да, көш болмайды. Әр азамат өзі таңдаған салада көшбасшы, білікті маман болуға табиғи талантпен қатар зор еңбектің, зейіннің, ынтаның арқасында ғана қол жеткізетіндігі анық. Яғни ұлы Гете айтқандай, "1 пайыз талант пен 99 пайыз тәліммен тер" ғана табысқа қол жеткізуге жол ашады. <https://www.inform.kz/kaz/article/2836912>-тен алынды

Адамғау қазақ ілімінде балатану, ұл-қыз тану әйелзатын тану,еркекзатын тану, қарттану қатарлы өте аумақты,орасан мол білім қоры жиналған.Мәселен,ақын-жазушылар,сал-серілер,би-шешендер адамтануда ерекше еңбек сіңірген, олардың да дарынды, таланттылары болған.Шалақын(Тілеуке Қдлекееұлы)(1748-1819)сындарлы да ұлағатты пікірлер айтқан. Қазақта «кігіт сыны,қыз сыны»-деген жігіттер мен қыздарды танып білу ережесі,жақсы-жаман қыздар мен жігіттердің ішкі-сыртқы сырын, санасын,мінезін,жүріс-тұрымын,ақыл-ой парасатын бағамдайтын өлшем қалыбы да бар.Ұл және Қыз сынын жырламаған бірде-бір

ақын,жырау жоқ. Адамтанушы Шалақын:«Бір жігіт бар-құр жан,бір жігіт бар-тірі жан,бір жігіт бар-жігіт жан.Құр жан дейтін жігіт кеудесінде жаны бар,ешнәрсені бітірмейді,тірі жан дейтін бар талқанын кимі мен аса сатар жақын көрген досын жатқа сатар,қызыл белбеу шонқима етік,үкі тағып,әркімді бір сықақ қылар;жігіт жан дейтін жігіт-сегіз қырлы бір сырлы болар.»Ал,қыз сынын: «Ерлінің бір тұрманы үзенгісі,Қыз өнбесте келеді түзелгісі, Аяғын көр асын іш деген сөз бар,Шешесін көр қызын ал,сол белгісі.Уа,жігіттер әйел алсаң қарап ал,ақылдысын.Ол сенің ахиреттегі жақын кісің»-деп жар таңдаудың мақсатын ашып берген.«Басына бақ қонатын қазақтың ұлы елті, қызы көрікті болады».

«Жиренше шешен баласын ел-елге қыдыртқанда ұрсып-ұрып жүреді екен.Бұған жұрт таң қалғанда, Жиреншеге бір қыз: «Баланың өздігінен бір нәрсе тапқанынша ұра беріңіз»,-дейді. Жиренше шешен бір ғана өз баласын сынап (баулап) қоймай ер,би,шешен бала табатын ақылды қызды да бірге сынайды.Қыздың әлгіндей ашық жауап бергеніне риза болып «сыншы» деп ат береді.Қазақ адамтану ілімінде, адамдардың өресін, білік-тілігін, ақылдылығын сынаудың көптеген үлгілері мен амал-тәсілдері бар.Қазақ адамтанушыларының ортасында,ақын-жырау,сал-серілер мен абыз-билердің үлес салмағы басшылық. Қ.Ақан сері қыздар мен жігіттердің талайын көрді, байқады, түсінді,білді.Осы негізде қазақтың нағыз адамтанушысына айналды. Бұл жайында,Ә.Марғұлан:«Ақынның бір жақсысы шығармасында, сол кездегі адамдардың мінезін сол қалпында,болған кәйіпте жарқыратып сипаттау. «Замандаста» олардың барлық тобын он алты кейіпке бөледі.» -деп жазған. Ақан серінің жігітті сипаттауы:«Бірінші, адам-ақылы кең,таусылмайтын жанның көрік, оның серігі өнер,өзінің білімімен,шебер қолымен халық бұқарасын бір ғана қуанышқа кенелтетін ой,өнер несі; Екінші жігіт; ілгері бәспайтын байлауды тұрған сияқты нәрсеге еркі жоқ,меніреу адам,үшінші жігіт ер кеуде кеудесін жоғары көтеріп,биік таудай зорайып жүреді, төртінші жігіт ауыр мінезді,сезімі жүйрік,бірақ заманына қарай ілгері ұмтылууды білмейді,бесінші жігіт ақылды,өте қу,еш адамға сыр ашып отырмайды.

Ол адам терең ойлы,

Сыр айтып еш адамға бермес бойды

Біреуге жүйрік ақыл бере тастап,

Талайдың қабыл-ғапыл сырын жойды

Түсіріп ақ көңілді қайласына

Ішінен білдірместен бітеу сойды. Алтыншы жігіт қарқылдаған даң

бас,арсызды абыройлы кісі деп,соған бас неді,жетінші жігіт желдей ескен есер, Көргенін жат адамға сыр қылып айтып, Ішіндегі дертін қозғап бәрін шешер. Баянсыз ұшпа бұлт секілденіп, Дүниеден би опасыз күні көтер. Сегізінші жігіт сегіз қырлы,бір сырлы,ашық сөзді,жарқын көңілді.Ақ нық бүркіттей төңкеріліп,әр ісі мен қылығын танып жүреді.Олар өзіне лайықты сөз табады. Нар кескен қабыршайтын қылып болса, Мінез, ақыл,өнері дұрыс болса. Бір сырлы,сегіз қырлы болса жігіт, Ақылды,сабырлы ер деп соны айтамыз.Тоғызыншы жігіт, қоңыр бөрік жел тұрмай қозғалмайды. Оныншы жігіт-қағынжанды.Әйелі не айтса соны істейді, Он бірінші жігіт-өсекші,он екінші жігіт-кербез,сал өзінен басқа адамды танығысы келмейді,дүние малды ойына да алмайды. Ақан серінің осы сияқты фәлсафалық терең оймен айтқан толғау сөздері,өткір сыны,аса білгіштігі,кісіні толғандырмай қоймайды.» (Ә.Марғұлан).Ақынның адамтанғыштық өлеміне үйілсек,«...терең ойшыл,өте сезгіш, есті,ғым шешен болған кісі.Қосқалғе (өмірінші соңында,баласы екеуі ғана келіп тұрақпаған жері) фәлсафалық мұрамен ойға батып келгенде,ол бір ғана әлеуметтік мәселені алдына көтереді, мақсат етеді.Ең алдымен ойлағаны білім, мәдениет,халық бұқарасын қалай ілгері бастыруға болады, соны толғайды.Бұл ретте көп үміт еткені,халық ортасындағы білетін данышпан адамдар, халықтың ой азығы солар.Оны Ақан сері терең түсіндірген. Ақын көп таусылмайтын жанға көрік

Бастан шыққан сөзіңе тілің серік,

Қалай айтып сөйлесек ерік өзіңде

Данышпанның айтқанының бәрі берік

Атағы ерге шапқан кейбір сабаз

Өзі өлсе де оны сөзі әлмек емес.

Бір мінез әрі дана, әрі шешен

Қолға алса барлық жанды қарық еткен.

Ақан серінің адамтанушылық қабілетін көрсететін «Қыз сипаты», «Жігіт сипаты» деген жеке –жеке өлеңдері де бар. Бірінші бір қыз келер ақшамандай, Жамағат үлкен кіші мақтағандай. Анадан туғаннан-ақ болып дана, Әлімше жақсыларды жақтағандай.

Құрбысын жауға бермес ол шаһыбаз, Жолдасын сары алтындай сақтағандай. Жүреді

теңін тауып ойнап күліп, Сыны жоқ жұмысынан ақсағандай. Екінші бір қыз келер тілі

жорға, Ұқсаған жұмақтағы бейне қорға, Ажары ақша беті сағымданып Жарасып

құлағындағы алтын сырға. Үшінші бір қыз келер қара шашты, Күлімкөз оймақ ауыз

қиғаш қасты. Шомылған айдың көлдің аққуындай. Отырар ағажан деп көрі-жасты.

Төртінші бір қыз келер қара торы, Бұлғақтап шекесіне таққан шоғы. Өз ісін өзі білмей

жұртқа күлер Білініп жүрсе дағы нәзік жолы. Бесінші бір қыз келер сұрша жайлақ Отырар

төуекелге белін байлап, Көңіл жақ -көріні бірдей көріп, Нәсіні семіртеді майдай

шайнап. Алтыншы бір қыз келер толық сары, Бойына тең келмейді жаның бәрі, Лайықты

өзіне жар таптаған соң, Кетпейді көкіректен қайғы зары. Жетінші бір қыз келер алым-

салым Болғанда мойны қысқа, шашы қалың, Әрқашан осындайға кез келеді, Қашаннан

арылмаған сору қалың. Өлеңге жәй ғана көз жүгіртсеңіз, қыздарға, олардың өң түсіне сай

жасалған жорамал тәрізді көрінуі мүмкін. Алайда, саусақпен санап отырып, олардың ішкі

сарайынан сыр тартқаны, жан дүниесіне терең үйілгені көрініп тұр. Жігіт боп ғаубар тастай

асып болса, Әлсізге жыны кілең ашыр болса. Әрқашан жігіт сондай төуір болмас, Не пайда

шүберектей жасып болса. Көзі де, көкірегі де соқыр қараңғының. Несі адам тұқ білмейтін

масып болса, Бір сырлы, сегіз қырлы болса жігіт, Жорғадай тілі майда жүріс болса. Ақыпты

сабырлы ер деп соны айтамыз. Еткені берекелі жұмыс болса... Бұл ақынның «Айтайым

жолдастарға бірер кенестегі»; «Жігіт бәр он үш түрлі біз білетін, соларды баяндаймын құлақ

сал-сан», - деген ойының жалғасы сияқты. Ә.Марғұлан бабабы-мыздың «он алты жігіт жайым

жырлаған»-деуі осыған байланысты болу керек. Ақан серінің әндері-қазақ қыздарының ару

бейнесін сомдаған, олардың ішкі жан толғанысы мен күйзелісін, сезімі мен бұлқынысын

мелдіретіп көрсеткен. Бұл түйін –қазақтың барлық сал серілеріне ортақ қасиет.

Сондықтан, қазақ қызы, қазақ жігітінің сыр сипаты, бет бейнесі, ішкі әлемі күллі

творчестволық еңбектерде айқын бейнеленген. Іздесеңіз олардың жарқын бейнесі

қысқаламен де жазылған, фотосурет болып та, сөзбен кестеленіп те бізге жеткен. Осының

бәрінен, қазақ ұл, қыздарының қандай болу керектігін армандағаны, мұрат еткендігі туралы

толық мағлұмат ала аламыз. Бауыржан атамыздан: Қыз бойындағы қандай қасиетті жоғары

бағалар едініз?»- деген сауалға, « Бұл сұрақ бойынша қазақ ауыз әдебиетіне халық

поэзиясына жүгінген жөн...»-деуі, жауаптан жалтарып айтқан сылтау емес, ұл мен қызды

тәрбиелеу, өмірге дайындаудағы қазақтың ұлттық үрдісі ерте қалыптасқанын көрсеткен ойлы

пікір. Сол бір, қисынды үрдіс, асыл мұраны кереметіне жарата алмай келе жатқанымыз

өкінішті-ақ. Қыз он беске жеткенде талма мойын,

Он алтыда қыздардың қылса тойын,

Он алтыдан асқан соң болмайды ойын.

Қыз он беске жеткенде кесте алады

Жаман менен жақсыны еске алады.

Жырмаға жеткен қыз көрі болар,

Өңі кетіп шырайы сары болар,-деп, бойжеткеннің тұрмысқа шығу

жасын, Шалақын (1748-1819) ашық айтып, ол жастағы қыздардың сынын сипаттаған.

Шалақын: Екі қатын алғанның дауы үйінде, Жаман қатын алғанның жауы үйінде, Жақсы

қатын алғанның тойы үйінде, Жаман қатын алғанның соры үйінде. Салақ әйел ауы да болар

тесік, Қолың тығып қасуға оңай десіп, Тағдырда маңдайына жазған болса, Табиғаттың

ісіне амал нешік,-деп әйел сынын да жырлайды. Жалпы, Шалақын адамның жас ерекшелігі мен оның даму кезеңдеріне өте мән беріп, терең түйіндер жасаған жыршы, адамтанушы болған. Әйел туралы деген өлеңінде: Қарауыл қана дейтін бір қатын болады, Тәңертен тұралы, түндікті оңынан амады, кетіп бара жатқанға көз салып, өтіп бара жатқанды адал алады. Екінші әйел қыналы бармақ дейтін: аз нәрсені көптей қылады, көп нәрсені көлдей қылады, кіміне кір жуытпайды, асына қыпшық тұрмайды, дүниесінің бәрі таза болады, ерінің бары жоғы білінбейді. Ер егіз, еңбексіз жалғыз деген, осы талайлы ердің қолына түседі. Үшінші-ашып атар, жатып ішер... бастама етік көрпілдек, сиыр жапасы сырпылдақ-сормандай ерге жолығады»-деп, әйел жұртын ажырата отырып, саралайды.

Қазақтың қарттану білімі де тым озық деуге болады. Қартаю процесі мен тарихын биологиялық тұрғыдан зерттейтін ғылым саласы – геронтология деп аталады. Геронтология (грекше geron және logos – ілім) – адамның және жануарлар организмнің қартаю заңдылықтарын зерттейтін ғылым. Кемелдену – көптеген адамдар үшін өмірлерінің ең ұзақ кезеңі болып табылады. Кемел шақ кезеңін адамның жасы және рухының жай-күйі бойынша ежелгі гректер «акмэ» уақыты деп атаған, бұл қандай да бір нәрсенің шырқау шыңын, ең жоғарғы дәрежесін, адам тұлғасының ең жоғарғы гүлденуі, «өзіне тедістерілу» сәтін білдірген. Э.Эриксонның ойынша кемелденудің негізгі проблемасы өнімділік пен иертилік арасында таңдау болып табылады. Өнімділік түсінігі шығармашылық және өндірістік (кәсіптік) өнімділікке ие. Кәсіби өнімділік Э.Эриксон бойынша адам қызығушылығының нәтижесі, идеясы және адамдар туралы қамқорлық. Кемелденудің маңызды ерекшелігі өзінің және өзгелердің алдында өзінің өмірінің мазмұнына адамгершілікті сезіну. Көрініс кезеңі. Адам үш түрлі қартаяды. Ерте төни қартаю-көрілік белгілерінің мерзімінен бұрын аян болуы. Адамның биологиялық және психологиялық қорғаныс механизмдерінің шамадан тыс тотығуы. Қалыпты физиологиялық қартаю-егделіктен кейінгі және жіті кемелінде байқала қоймайтын созылып барып анық белгі беретін табиғи құбылыс. Рухани қартаю-тән мұқалудың бұрын жан жұтап, күйе жүйке түтіліп, жан кемескіленуі. Қоғамдық ортадан оқшаулануы. Рухани қартаю өте сирек кездесетін құбылыс. Ағылшын психологы В.Генри қарт адамдардың бойындағы психикалық энергиясы бойынша үш топқа бөліп қарастырады. Олар: Бірінші топқа өз жұмыс орнында қала отырып қоғам алдында белгілі бір міндеттерді атқаратын, белсенді әрі қуатты болып қала беретін қарттарды жатқызады. Екінші топқа қоғамдық міндеттерді атқармайтын, дегенмен жеке өзінің ісімен (хобби) айналысатын қарттар. Үшінші топқа әлсіз психологиялық қуатқа ие, қолы бос немесе тек өлім ғана ойлайтын қарттарды жатқызады. Социолог А.Качкин қарттардың қызығушылық деңгейлеріне байланысты оларды былайша жіктейді. Отбасылық құндылығы басым тип (отбасы игілігін ойлаушы); - «салғыздық» типі (өз естеліктері және өзімен-өзі өмір сүруші); - шығармашылық тип (өз уақытын шығармашылықпен ұйымдастырушы); - әлеуметтік тип (зейнетте де қоғамдық пайдалы еңбекпен айналысушы); - саяси тип (өз өмірін саяси өзгерістермен толықтырушы); - діни тип; - сөзүші тип (өмірін жана істермен толықтырмаған, бар күшін икемді пайдалана білмеуші); - аурушаң тип (көп жағдайда ауру емес, тек өздеріне ауру ойлап тауып алушылар). Хронологиялық (календарлық) қартаю-бұл өмір сүрген жылдар саны болып табылады. Физиологиялық (денелік) қартаю – денсаулық жағдайы, арзаның соматикалық ауықулар жиынтығы. Оны хронологиялық қартаюмен салыстырғанда классификациялау күрделі болып келеді. Психологиялық қартаю деп адам өзін қарт ретінде ұғына бастаған сәтті айтуға болады. Әлеуметтік қартаю-барлық аталған қартаю түрлерінің белгілеріне негізделген, бірақ ол өткен өмір, басынан өткізген аурулар және эмоциялық сезімдердің қарапайым жиынтығын ғана емес, қартаю түрлерінің синтезі болып табылады. Өткен шақта, қазақтар көрілікті жетпіс төрт жастан басталады деп санаған. Дән - дәулет, ұрыс-береке, мал-мүлкі молайған, тамыры тереңге кетіп, бұтағы төрт құбылаға тең тараған ата қазақ. Үрім бұтағының келешегіне үнемі көңіл бөліп, қайғы уайым ойлайтын, күш қуатына шек келтіре бастаған, қарттық жасы таянған, ақсақал. Қазақ дұрыс қартаю билген. Бұл жаста қазақ ақ өңді киімдерді тұтынатын, қол-аяғын үсті –басын

мұнтаздай таза ұстайтын, бала-шағасы жас баладай мәпелеп, асырап-сақтап, күтіп-бағатын ақуыз балапан жас. Қосағымен қоса қартайған нағыз бақыттылар жасы. Қарттар-тарих, қазына, ел қазығы. «Есік алды төбе болса, ерттеп қойған атпен тең. Ақылды қартың болса, жазып қойған хатпен тең», «Ақылды қария-ағып жатқан дария», «Қариясы бар үй-құты бар үй» екені ақиқат. Аталарымыз: «Жас кезімде бейнет бер, қартайғанда дәулет бер» деп тілей жүріп, қарттық келмей қоймайтын табиғи құбылыс екендігін түсінген. Қазақтың қарттық шағындағы бағым-күтім, қамқорлыққа алу ісі, сыйлап құрметтеу әдет-әдебі орасан асқақ. Оған ешбір ұлт теңесе алмайды. Сондықтан болар қазақ дұрыс тәмәнді қартаяды. Оларда, торығу, мұңға бату, түңілу деген болмайды. Өмірден түңіліп, қалған ғұмырын төрк ету, үмітін үзу, ішкілікке-нашақорлыққа, ашкөздікке салыну ешуақытта болмаған. Ал, жастығын аңсау, тұрғыластарынан ажырап, жетімсіреу, әрине болған. «Жасым жүзге келсе де, өлгім келмейді, қара жердің қойнына кіргім келмейді десіп», ұрпақтары үшін барлық игілікті жасап, кәдімгі адам болып, Жаратушының берген жасын жасап өмірден озуды тілейтіні рас. Бір де Сырым бала сол өңірге батырлық, билік атағы жайылған Малайсарыға сәлем бере баралы. - Уа, қай баласын? - Даттың баласымын. - Қой жая алмайтын жаманнан қолақ-пандай ұл туды деп еді, сірә, сол боларсың? - Болсақ болармыз. Бірақ бір құшақ отыннан бір оқтаулық мүсін шығады деуші еді. Әкем жаман болса, сондай-ақ болар. Өзіңді қазымалы қарт екен десем, қазымыр қарт па едің? - Бала, әкең нашар болғанмен шешен пысық еді. Күндіз келген жиырма адамды, түнде келген жиырма адамды ренжітпей атқарушы еді, шешене гартқан боларсың. - Шешем пысық болса, оның несіні айып көрдіңіз? Әкем би болмаса да, би түсетін үй болыпты. Шешем күндіз келген жиырма кісіні, түнде келген жиырма кісіні ренжітпей атқандырса-қырық адам екен, қырықтың бірі қыдыр деген, онда қыдыр дарыған болар. Шал үш түрлі деуші еді: қазымыр шал, қадырсыз шал, қыдырымпаз шал. Өзіңіз соның қайсысыз? - Балам, сынайын деп айтқан бір-екі ауыз сөзімді көңіліңе алма? Жаманнан жақсы туады-адам айтса нанғысыз, жақсыдан жаман туады-бір елтіріге алғысыз. Сен де маған шалдың үш түрін айтып қарсы сын қойдың ғой. Кісінің қадірін өзінен сұрамас болар. Қадірсіз десең - жалқымынан сұра, қыдырымпаз десең - көршімнен сұра, қазымыр десең - кемпірім өліп, келінге қараған жетім шалмың, келінімнен сұра. Енді келген жарысыңды айт? Сырымының көңілі жадырап сонда былай депті: Ауышыңның алдында төбе болса, ерттеулі тұрған атпен тең, аулыңда ақылды қарт болса, жазылып қалған хатпен тең деуші еді. Сәлем беріп, бата алғалы келдім. - Жарайды, балам!

Бауыржан Момышұлы жасы үлкен қарттарды шал, қария, ақсақал, абыз деп төртке бөлген. Отбасы, ошақ қасынан ұзап шыға алмай, түгін аңдып, үй аралап, саяси есек айтатын қарт – шал. Өз әулетін шашау шығармай ұысында ұстап, билік жүргізген қартты қария деп, тұтас бір ауылдың жоқ-жітігін түгендеп, жыртығын бүтіндеп, азаматын атқа мінгізіп, айдының асырып отыратын қартты ақсақал деп, бүкіл елдің сөзін сөйлеп, намысын жыртып, дау-дамайын шешіп, арғы-бергі тарихтан өңгіме қозғап, тұла бойына ұлттық рух, ізгі қасиеттерді молынан сіңірген қартты абыз деп атаған. Көпен Әмірбек (Егеулі найзаның жазбасынан) Менің «академик аталарымының» тұқырымын, шет жұрттық ғалымдарымын түйіндерімен салыстырып көріңіз. Қайсысы қазаққа жуық екенін аңғаратын боласыз.

«Данышпан Қ.Абай он бесінші қара сөзінде: «Егер есті кісі қатарында болғың келсе, өткенге ой жібер, «күніне бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір, өзіңнен өзің есеп ал», «Өмірді қалай өткіздің екен», не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіпші деп ой жүгіртіп отыр»- деп кеңес береді. Ясауи бабабыздың ғұмырлық есебінен үзінді келтіре отырып, бұл күнде адамтанудың басы бірауыз болса да «есеп тыңдау» басталатынын есіңізге алғайсыз. Өзіне-өзі немесе басқаға есеп беретін кіші де, ересектер де осы заманда, шүкірлік қой, көбейіп келеді.

☞☞☞ Кісі кемелденуде адамның жас ерекшелігі маңызды. Сана-сезімнің, дене күш-қуаттарының дамуы адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты. Ұрпақтың өсіп-жетілуінің бір сағысынан екіншісіне көшуі кездейсоқ емес. Әр жастағы кезеңге тән психологиялық ерекшеліктердің ұштасуын қазақтың сұңғыла ата-әкелері, ойшыл ғұламалары, тым ертеден байқаған...

Жас дегеніміз адам ғұмырының белгілі бір кезеңін белгілейтін өлшем. Жас адамның физиоло-гиялық, морфологиялық және психологиялық дамуының көрсеткіші болып табылады. Кәзіргі кезде адамның жас ерекшеліктерін психология ғылымының жас ерекшеліктер психологиясының салалары: балалық, жас-өспірімдік, жастық, егделік, кәрілік деп аталатын бөлімдері егжей-тегжейлі қарастырады. Тіптен тұқымының жатырдағы дамуын зерттейтін ғылым да бар. Ол, осы шақта өте биік дамуға қол жеткізіп отыр. Сонда айтпағымыз не? Адамтану қазақ ілімінде осы ғылымдардың алғашқы мағлұматы қарапайым түсініктер толығымен кезігеді. Соның бір дәлелі ретінде А.Ясауи бабамыздың кемел кісі жетілдіріп өңдеу қазақ амалының нақты үлгісі боларлық көсем сөзінен үзінді беруді жөн көрдік...

Бір жасымда аруақ маған үлес берді,
Екі жаста пайғамбарлар келіп көрді
Үш жасымда шілтен келіп, халім білді,
Төрт жасымда хақ Мұстафа берді құрма,
Жол көрсеттім, адасқанды салдым жолға.
Қайда барсам, Қызыр бабам бірге, жолда,
Бес жасымда шариғатқа белім бұдым,
Дін жолында ораза ұстап әдет қылдым.
Күндіз-түні зікір айтып, тәубе қылдым,
Жеті жаста Арыстан Бабам іздеп тапты,
Әр сырымды көрген сайын бүркеп жапты.
"Бихамдиллаһи көрдім", - деп, ізімді өтті.
Сегізімде сегіз жақтан жол ашылды
"Хикмет айт", - деп басыма нұр шашылды
Он жасында ұлан болдың, Құл Қожа Ахмет,
Қожалыққа негіз қойып, қыпмай тағат.
Он бірімде рахмет дариясы толып тасты,
"Алла!", - дедім: шайтан менен жырақ қашты.
Әуестік кетіп, менмендік жылқыш көшті,
Он үшімде құштарлықты қолға алдым,
Басыма жүз мың пәле қармап салдым.
Текәббарды жерге ұрып басып алдым,
Он төртімде топырақ сипат болдым, міне
Он бесімде қор қызы мен жігіттері келді,
Бас ұрып, қол қусырып, тағзым қылды.
Он алтымда барлық аруақ үлем берді,
Айхай, сізге мүбәрақ деп Адам келді.
Перзентім деп мойным құшып, көңілім тапты,
Он жетімде Түркістанда тұрдым, міне.
Жиырмаға жасым жетті, еттім мақам,
Құдайға шүкір, қызметін қылдым тамам.
Ұшқан құс, құрт-құмырсқа етті сәлем,
Сол себептен хаққа жақын болдым, міне

2.15. Қорқыт Ата ұстанымы

Қорқыт Ата- ежелгі түркілердің VIII ғасырда Сыр бойында өмір сүрген көрнекті ағартушысы, ойшылы, әрі ақын жинаушы, елінің ұлағатты ұстазы Қорқыт Ата дана- ақылшы ретінде оның тағылымдық көзқарастары ең алдымен даналық тұжырымдар арқылы берілетін өсиетнамалардан, ғибратнамалардан тұрады. Ұлттық мәдениеттің алтын арқауы болып табылатын әдеби мұралар мен күйлерді қалдырған Қорқыт Атаның 12 жырдан тұратын поэзиялық кітабының қолжазба көшірмелерінен Қорқыт өмір сүрген дәуірдегі ұлттық мәдениеттің көрініс терең, тәрбие дәстүрлерін байқаймыз. Әсіресе, Атаның адамтанудағы ұстанымдары, бағыт- бағдары, қарапайым ережелері, нақылдарында, жырларында, бата- тілектерінде пайымдаулар-ында тым айқын көрсетілген. Әрбір жыр соңындағы қорытынды сөздерінің ақыл-кеңес пен батасы, тәлімдік-тәрбиелік ой толғаныстарын байқатады. III. Уәлиханов: «Қорқыт-қазақтың тұңғыш бақсысы, шаманист, бақсы-монғол сөзі, ол ойшыл, ақын, емші болған. Қобыз өнері, бақсылар сарыны, содан қалған»- дейді Қорқыт өмір сүрген кез-ол бақсының жын-перімен тікелей араласатын сөті, қобызбен күй тартып, бақсылық шырғаланға түсетін кезі десе болады. Халықтық орындаушылар бұл аспапты пайдалана отырып, оның негізінде өзінің жеке ойларын, толғаныстарын, басынан кешкен қайғы-мұңын, сезімдерін, қуанышы мен қасіретін жеткізе білді. Белгілі болған ғылыми деректерге сүйенер болсақ, Қорқыт сегіз қырлы бір сырлы, қасиетті тұлға, бақсы, көріпкел, әулие, асқан күйші, емші, жырау, тайпа кеңесшісі, қиындықтарға қарсы тұра білген адам. Бақсылық кез-келген адамға қона бермейтін қасиет. Ол жоғарыдағы «ешелер» немесе перілердің таңдаған адамы болады деген ұғым бар. Әлемдік діндерге дейін Евразияға тараған түркі халықтарының ортақ діні Тәңірлік дін болды. Ол көшпелілер қоғамының өмір салтына айналған Тәңірлік дінінің аса көрнекті өкілі болатын. III. Уәлихановтың сөзімен айтқанда: «Қорқыт алғаш қобыз тартып, сарын айтуды үйреткен ең бірінші бақсы» Қорқыт алдағы күнді болжаған көріпкел және шебер күйші болған. Ол қобызды тек бақсы-балгер мен кезбе даналардың қолында жүретін жас құрап есебінде емес, нағыз халықтық музыка аспабы ретінде таныта білді. В.М.Жирмунскийдің айтуы нша, Қорқыт Ата жыраулар мен жыршыларға төн көне халық поэзиясының ерекшеліктерін бойына сіңірген әнші-жырау әрі болжағыш ақылгөй болған. Оғыз-қыпшақ қоғамының ішкі-сыртқы істерінің білгірі Қорқыт өз заманында төрт-бес хандықты басынан өткізіп солардың бәрінде де бас уәзірлік қызмет атқарып отырған. Қорқыт ата (VII-VIII ғғ) «өлмейтін өмір кілті өнер де» деп өнерді халық мәдениетінің қасиетті белгісі деп таныған болатын. Сөйтіп әулие бабамыз «Арыстан-баб, «Үстаз», «Аққу», «Ұшардың ұшуы», «Кілем жайған», «Әуіпбай», «Башпай», «Желмаз», «Елім-ай», «Тарғып тана» «Қорқыт ата күйлерін» қалдырды. Ол қолына қасиетті аспабын алып Тәңірдің ерекше жаратылысы болып табылатын дін, өнер, философия, музыкалық дәстүрін, ұрпақтарына үлгі етіп қоғамының салт-дәстүрін жалғас-тырған, қобыздың қасиетті әуені мен ауыру мен дертті емдейтін бақсылардың дем беруші піріне айналған. Әлемдік діндерге дейін Евразияға тараған түркі халықтарының ортақ діні-Тәңірлік дін болды. Ол көшпелілер өмір салтына айналдырған Тәңірлік діннің аса көрнекті өкілі болатын. III. Уәлихановтың сөзімен айтқанда: «Қорқыт алғаш қобыз тартып, сарын айтуды үйреткен ең бірінші бақсы» Яғни Тәңірлік діннің ең басты идеологы Түрік халықтарының өткен-кеткен тарихында Қорқыттың мәні өзгеше орын алады. «Ол ең ақырында дүниеде өзгермейтін өшпес жоқ, сынбас тәмір жоқ, өтпес өмір жоқ деп, мәңгілік өмірді халықтың өн-күйінен іздейді»-деп пайымдайды академик А.Жұбанов. Ол музыка күшімен қасиетті қобыз үнімен өлімге қарсы тұрған абыздық тірлігі арқылы көрініс табады. Дүниетанымдық тәлім-тәрбиелік мәні зор ұлттық педагогикамыздың бастауы болып табылатын Қорқыт атаның жырлары мен өсиет сөздері, күйлері мен аңыз әңгімелері жалпы адамзаттық тәрбие ұлағаттарына үлкен үлес болып қосылады.

Қорқыт Атаның адамтану әсіресе балатану амалдары оның мақал-нақылдарында айқын тұжырымдалған. Айталық: «Ата данқын шығарып, өзінің тегін құран балаға ешкім жетпейді. Батыр туған жігіттің садағының оғы да қылыштай кесіп түседі» «Қыз анадан көрмейінше, енеге алмас. Ұл атадан көрмейінше, сапар шекпес. Ұл-атаның ері, екі көзінің бірі.» «Дәулетті, ошағының қоры болар. Дәулетсіз ұл болса, атаның көрі болар. Мықты, жүйрік бедеуге қорқақ жігіт міне алмас, ол мінгенше, мінбесе игі. Атаның атын былғаған ақылсыз баланың әке омыртқасынан жаралып, ана құрсағында шырланып, тумараны жақсы. Анадан енеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман. Ондай бала өз басын құрап, үйінен дәм беруге де жарамайды», «Ананың көңілі балада болар», «Ақылсыз баладан ата дәулетінен қайран жоқ». Қорқыт Ата өзінің ел-жұртына тағы мынадай өсиет айтқан: «Өтірік сөз ерге баспайды, өтірікші болғаннан, жарық көріп, өмір сүрмеген көп артық». «Ұлдың күні қараң ата өліп мал қалмаса», «Ата малынан не пайда, баста дәулет болмаса» Қара есек басына жүген кигізсең де, тұлпар болмас. Күнге , ханым болмас. Жапалақ жапалақ қар жауса, жазға қалмас. Ескі қамыс біз болмас, ежелгі дұшпан дос болмас. Мінген атың қиналмайынша, жол алынбас. Ер малын қинамайынша, аты шықпас. Қонақ келмеген үйдің құлағаны артық. Ат жемейтін ашы шөп біткенше, бітпегені игі. Адам ішпес ашы су жылға қуып аққанша, ақпағаны игі. Баба атын шығармаған жігерсіз ұл баба белін бүгілткенше, бүгілтпегені игі. Баба атын шығаратын дәулетті ұл болғаны игі. Жалған сөз бұл дүниеде болғанша болмағаны игі. Жердің соны шөбін киік білер. Жайылым жердің көкорай шағынын құлан білер. Айырым-айырым жол сүрлеуін түйе білер. Жеті бұлақтың хош иісін түлкі білер. Түнде керуен көшкенін қараторғай білер. Ердің батқанын ат білер. Ауыр жүктің салмағын тұлпар білер. Қапелімде бастың ауырғанын ми білер. Елден-елге, бектен-бекке жырау кезер Тізесін бүгіп отырған инабатты әйел көрікті. Самай шапшы ағарған баба көрікті. Ақ сүтіне тойғыза-тойғыза емізген ана көрікті. Үлкен шаңырақ үйдің қасына тігілген келіннің отау үйі көрікті. Өнегелі бала көрікті. Бұл инеттер бата-тілектерінде тереңдей түседі. «Ертеде қазақ Қорқыт деген аузы дуалы бір қарт өтіпті, сол кісімен замандас. Бөрі деген әрі бай, әрі би өткен екен. Сол би бала көрмей жүріп, бір жыпы ұлды болады. Бұған жарыла қуанған Бөрі би ырым ғып баласының атын Қорқыт атаға қойғызады, сондағы Қорқыт атаның батасы мынау екен: Сөзімді тыңда Бөрі бай, Тәңірі саған ұл берді. Жастайынан бақ қонып, Ұзын болсын өмірі, Баса берсін ілгері, Қолынан туы түспесін! Талықпасын білегі! Ел қорғайтын ер болсын, Мұсылманның тірегі. Аспақ болып барса қарлы тау, Бөгемей асу берсін! Өтпек болса қанды өзен, Бөгемей кешу берсін! Ұран сап жауға шапқанда, Жолын тәңірі оңдасын! Жаратқан нем Бамысқа Жар болып өзі қолдасын! Батырдың қайрат күшіне Еш көлденең болмасын! Баланың аты Байшұбар-Аты Бамыс Байрақ болсын, Атын мен қойдым, Жасын Алла берсін!» Бамыс Байрақ арыстандай азамат болып, жауын жеңіп орағанда Қорқыт Ата тағы да былай бата берген екен: «Қара тауын құламысың, Байтерегің жығылмасын. Ақсақалды бабаның Топырағы торқа болсын. Ақжаулықты ананың жатқан жері жәннат болсын. Ұлын менен бауырыңнан Құдай айырмасын, Ақжығы күніне иманың жолдас болсын. Әузын дегендер Тәңірдің жүзін көрсін. Аты ардақты Мұхаммедтің құрметі үшін, Құнеларынды Құдай кешірсін! Қара тауға жолықсаң асу берсін. Қанды суғажолықсаң кешу берсін. Ерлік істеп бауырыңның кегін алдың, Құдіретті Оғыз бектерін ауыр жүктен құтқардың, Жаратқан Алла жүзінді ақ қылсын. Өлім уақыты келгенде иманнан айырмасын, Қунамізді Аты ардақты Мұхаммед Мұстафаның құрметіне Құдай кешірсін! Елші ердің төрт құбыласы тең болсын! Елде-кісі, сыртта бүтін ел болсын! Наны-тұзы, ішер асқа бай болсын, Кіім-кешек, бес қаруы сай болсын. Өскер басы талай істі менгерсін, Жауға шапса, сол білгені дем берсін. Бек білімді ақылды, адал болсын, ақ болсын, Парасаты, ақылы ізгілерге жақ болсын! Бек бесеуден бойын аулақ қылсын, Білсін сонда, басынан құс ұшпасын. Жақсылардың ісін Құдай оңдасын, Құт дарытып, ырыздық беріп қолдасын. Біліп сөйле, сөзіңде сөп, ең болсын, Сөзің түпсіз қараңғыға көз болсын! Тауып сөйле сөзің оңды, жөн болсын, Сөзің, басыр адамдарға көз болсын! Ел сайлады – қылық, ісін сай болсын! Көңіл, діл, іс, сөз шындығы-сый болсын.

Содан халқы білсін бектің бағасын, Бегі игі боп, атақ данқы тарасын. Тірлігінде ізгілік көп болсын, Еншісің ал, құр өткен күн жоқ болсын! Көп сөйлем, сөзің су боп кетпесің, Жұрт зерігіп, сөзден жапа шекпесің! Босқа қарап әр нәрсеге тельіріп, Құр қалып, ғаріп боп өмір етіп кетпесің! (Болат Бопайұлы Жота Қажы)/*Мұндағы Тәңірлік ұғымдардың мұсылмандық түсініктен арақасын тұрағы дәуірдің қосқан үлесі. Одан бөлек Қорқыт Ата батасының құры түспегендіктен, жаңа вариантин жинаған иесінің атында берілді* Қорқыт ата ұлттық тәрбиенің мәнді болуы отбасынан басталатынын, ал отбасының құты әйел адам екенін айта келіп, отбасының мәдениетін ұстанатын әйелдерді төрт түрге бөледі: 1. Әйелдің бірі үйдің тіреуі “Ол алыс қырдан, жапан түзден” үйге бір жолаушы келсе, ері болмаса да, ішкісіз жегізіп, сыйлы жандарын үйден шығарып салар. 2. Әйелдің бірі кеткен ағаш секілді. “Танертең жатқан жерінен тұрып, беті қолын жұмастан тоғыз тоқашты бірден ауызға салып, толтыра тыққыштап, тойғанымша асап жейді” Бір көнек айранды ішіп, жалап-жұқтап, екі бүйірін тазып алып, елгі әйел былай дейді: “Қараң қалғыр осы үйдің қожасына келгеннен бері қарным бір тоймады, аяғымнан жыртқы шәркей түспеді, жүзіме рен кірмеді. Ерім елсе, басқаға тісем қандай жақсы болар еді” 3. Әйелдің бірі үрген қарын секілді. Ол “жұлқылап оятқанша орнынан тұрмайды, беті қолын жұмайды”. Үйінің ол жағынан бұл жағына бір, бұл жағынан ол жағына бір шығып бүркыратып жатады. Өсек айтып есік тесіктен сығалай тындап, түске дейін ауыл қыдырады. Түстен кейін үйіне оралады. Келсе, үйге ит кіргенін, тайымша-бұзау жүргенін көреді. Тауық пен сиыр қораның да ұйқы тұйымы шыққан. Сонда да көршілеріне келіп былайша айқайлайды: “Ау, Зылиха, Зұбайда, Үрүбейде, Чанқыз, Чанпаша, Айна, Мелек, Құтты Мелек, қайласыңдар? Мен-ақ өлейін, көзімді құртайын да кетейін. Төсек орнымның да быт-шыты шығып жатыр... Көрші хақы, Тәңір хақына менің үйімді қарай салсаңдар нелерің көтер еді?! – деп көпіреді. 4. Қанша айтсаң да бөз бағымсындай мөлпінген қырсық әйел. “Алыс қырдан, жапан түзден” бір сыйлы қонақ келсе, қожасы үйде болса, былай дейді: Бұл қараң қалғыр үйде ұн жоқ, елек жоқ, түйе дйірменнен келмеді. Не әкелсе де, берерім жоқ, — деп, теріс айналып қожасына қос сауағаны көрсетеді”, деп кейбір әйелдердің мәдениетсіздігін қатты сынайды. “Тақашарлықты Тәңірі сүймейді”, “Көңілі пасық елде дәулет болмас” т.б. мақалдары арқылы Қорқыт ата жеке тұлғаның мәдениеттілігі оның мінезінен көрінегіндігін дәлелдейді. Қорқыт Атаның әйелзатына берген бағасы, оларға жасаған сөзін пікірлері қазақ арасында күні бүгінге дейін ұстаным, мықты қағида болып келеді. Өткен дәуірдің аналары мен әжелері осы қағиданы басшылық етіп, тамаша үлгі көрсеткені туралы әңгімелер көп кезігеді. Жалпы қазақ халқы «Ер жерді сақтайды, қыз ұлтты сақтайды» олай болса, «Руынды сақтаймын десең - ұл өсір, ұлттыңды сақтаймын десең - қызыңды тәрбиеле» деген. Д.С.Шорманов: «Дінін күткен шын молда пірден артық, ерін күткен жақсы әйел, елден артық. Мысырда патша болып тұрсаңдағы болмайды туып-өскен жерден артық» Бірде ел қамымен жүрген жақсы-жайсаңдар жолаушылар келе жатып Сағыз бойында отырған Дербіс батырдың үйіне тап болыпты. Дербіс батырдың өзі үйде жоқ екен, сыйлы қонақтарға жақын жерден алдыра қоятын малдың реті болмай, әйелі Зылиха сол жерде күйеуі Дербіс батырдың жауға мінетін екі атының бірін сойып, қонақтарды құрметтеп атандырыпты. Әлімнің жақсы-жайсаңы былай шыққан соң «Апыр-ай, Дербістің құты үйіндегі Қаракемпірі екен ғой!» деп таң-тамаша болысыпты. Содан, Дербіс батыр үйіне келеді. Вәйбішесі Зылиха күйеуінің қабағын бағып: «Әлімнің алты жақсысы келіп еді, ақтабан атыңды сойып құрмет көрсеттім» дейді ақырын ғана. Сонда Дербіс батыр қуанып: «Әлімнің алты жақсысына құрмет көрсеттім дегенше, мені алпыс жауымынан құтқардым десеіші!» деген екен. «Жақсы әйел-жігіттің кесек тең соққан кентіндей, сары майға былғаған алуа, шекер, жентіндей» деп, Майлықожа ақын жырлағандай, ерине қасымғанда сүйеу болып, ақыпына ақыл қосқан, жарының мерейін өсіріп, мәртебесін асқақтатқан аналардың өнегесі Қорқыт Ата жырларында бірізге түсіріліп, жүйеленіп жырланған. 1. Кейіпкерлер батып, тез ашуланып, ашуы тез тарайтын, аттың құлағында ойнайтын, қылышты жақсы қолданатын болған. Кішкентай кездерінен бастап шайқастарда қан төгіп, үлкен жетістіктерге жеткен. Осы жетістіктеріне орай оларға

Қорқыт ата тарапынан есім берілген. Әрі батыр әрі батыл кейіпкерлер тек қана ер жігіттер емес, қыздар да болған. Мысалы: Байрақ әкесіне үйленетін қыздың ерекшеліктерін былай деп суреттеген: «Мен орнымнан тұрғанша орнымнан тұруым, атыма мінгенше атына мінуді, дұшпанға барғанымша дұшпанымды алдыма алып келуді тиіс» Байрақ Бәну Шешектің әйел екеніне қарамастан, онымен бірге атқа мініп, садақ атысып, күреседі. Сейіпқан сұлу болса, Қан Төрәліні гәуірлердің қолынан құтқарады. Дирсехан мен Бекілі әйелдерінің берген ақылдарын тыңдап отырған. Бұл эпостарға әйелдер бейнесі сенімді, өз ері мен еліне берілгендігімен қатар өз ары мен жақындарын қорғауда батыл, жар таңдауда ақылды болып суреттеледі. 2. Жырларда оғыз бектері жиі-жиі гәуірлердің тұтқыны болады. Бірнеше жылдан кейін тұтқынды құтқаруға бір жақыны келеді. Мысалы: Қазанды баласы Ораздың құтқаруы, Секрек он алты жылдан кейін Алынджа қамалынан бауыры Екректі, Иекенек Дизмерді қамалында тұтқынға түскен әкесі Қазылық оғызды құтқарды. Тұтқынға түскен жақындары туралы жағдай құтқарушысына бұрыннан айтылмайды. Он бес, он алты жасқа келгенде өздеріне дұшпандары тарапынан айтылады. 3. Жырдағы кейіпкерлер барынша жақсы немесе керісінше нашар болып суреттелген. Әр тайпаның бектері жақсы, гәуірлер тобы болса керісінше. Гәуірлер туралы айтыла бастаса жыр «жарымай қалғыр» деген қарғыспен басталады. Бірақ гәуір қыздары сұлу болып суреттелген. Оғыз мырзаларының олармен үйленуі табиғи құбылыс ретінде көрсетілген. 4. Қорқыт ата жырларының барлығы бірдей ербіп, бірдей бітеді. Жырларда қан төгіледі, бас жарылады, соғыстар болады. Жырдың сегізінде гәуірлермен оғыздардың арасындағы соғыс, екеуі (Бұқашқан, Бәмсі) оғыздардың ішінара, екеуінде (ержүрек Думрул, Басат) соғыс жоқ, бірақ қиын қақтығыстар бар. 5. Әйелге деген құрмет барлық жырларда кездеседі. Кей жерлерде әйелдер алдыңғы орында көрсетіліп тіпті матриархаттық дәуірді елестетеді. Жырдың алғы сөзінде Қорқыт атаның айтқан: «Үлдың қымын туғанын ана білер» деген сөзінен әйелге деген құрметті көруге болады. 6. Жырларда ананың балаға, баланың анаға деген сүйіспеншілігін жиі көреміз. Қазан Салор гәуір қолындағы тұтқындар арасынан тек қана анасының босатылуын сұрап, әйелімен баласынан бас тартады. Гәуірлер болса Қазанның анасын Жайханның баласына беріп, одан ұл туса сенің аманатың етемсіз дейді. Гәуірдің өш алу үшін анасын қолданғаны, бұған қойшының көрсеткен наразылығы, баласының анасына деген сүйіспеншілігі мен құрметін ең салпақалы түрде көрсетіп отыр. Дирсеханның әйелі баласының алғашқы аңшылығы үшін дайындық жасайды, баласының кері қайтпағанына шарасыз қалып, іздеу салып жолға шығады. Ана баласы үшін қандай қиындық болса да дайын еді. Осы сияқты Бөрлі сұлу да баласы анан кері оралмағандықтан баласы мен күйеуін іздеп ауыр жолға шығады. Иекенктің анасы болса әкесінің тұтқынға түскенін баласынан жасырып, оның амандығын ойлайды. Дәл осындай жағдай Секректің бауыры Екректің тұтқын болғанында да айтылады. Екі баласының біреуін Тебекөзге жем қыпқан бір ананың жалғыз баласын аман сақтап қалу үшін Басаттың алдына барып жалынуы - ананың балаға деген сүйіспеншілігін көрсетеді. Пері қызы да сыртан келетін қауіп қатерден қорғану үшін ұлы Тебекөзге сақина берген болатын. 7. Жырларға ортақ сюжеттік сарын ұлағаттық өнеге ретінде әйелдердің күйеулеріне деген құрметін айтуға болады. Бегі мен Дирсе ханның әйелдерінің күйеулеріне қолқанат болғандығын, ержүрек Думрулдың әйелі өз жанын күйеуі үшін пида етуі, Селжан сұлудың ұйықтап жатқан Қан Тұралыны жаулардың шабуылынан қорғап күзетуі, Бөрлі сұлудың Қазанға көрсеткен көмегінен күйеулеріне деген құрметті көреміз. 8. Жырда көп кездесіп ортық мотивтердің бірі - қайталанатын жерлердің бірі аңға шығу. Дирсе хан, Бейрек, Ораз, Емрениң тайпасы барлығы да аңшылықпен айналысады. Бектер мен оғыздың үлкендері жиі аңға шығады. Аналары болса алғаш рет аңға шығатын балаларын жолға дайындайды. Қазақтың «Тырнықалды» ғұрпы елес береді. Андан қайтпай қалу мен онда кездескен қиындықтар бір-біріне ұқсас болып келеді. Аңға шықпаған бектердің әңгімелерінде оғыз жігіттерінің жиналып ішіп-жеп көңіл көтергендері туралы айтылады. 9. Жырдағы кейіпкерлердің бір-бірінен айырылу сарындары да ұқсас болып келеді. Мысалы: елден, анадан, атадан, сүйіктісінен, тайпасынан, бауырынан айрылу. Бірақ Байбөрі баласы

Бәмсі-Байрақ туралы жырдан басқа жырдың соңы қуанышпен, тоймен, үйленумен бігеді. Жырлар қуанышты жағдайлармен, Қорқыт атаның сөздерімен аяқталады. Бірі ұзын бірі қысқа жыр болса да, арасында өзгеше оқиғалар болып тұрса да барлығына ортақ ерекшелік – Қорқыт атаның келіп жыр жырлап, күй шертуі, бата беруі. 10. Жырдағы ортақ ерекшелік, кейіпкерлердің әрі әйел, әрі еркек, әрі ана, әрі ата, әрі сүйікті жар ретінде бір бірлеріне ұқсауы, әр жырда осылардың қайталанып келуінен болады. Бір жырды оқып бітіріп, екінші бір жырды оқи бастаған оқушы өзіне таныс ортаны көргендей болады. Қорқыт-түркілердің оғыз ұлысынан шыққан асқан сәуегей, бақсы, күйшілік, жыраулық өнердің атасы. Қобыз аспабын алғаш жасап, тартқан адам дейді. Жырма жасқа жеткенде түс көріп, түсіндегі ақ киімді кісі: «Қырықтан артық өмір сүрмейсің», - деген соң, нағашылары сыйлаған желмазға мініп алып, өлмейтін жер іздейді. Қайда барса да, алдынан жер қазып жатқан адамдар шығады. «Бұл не? - деп сұраса, олар: «Бұл – Қорқыттың көрі, - деп жауап береді. Жан сақтауға жер қалмаған соң, Сыр суының үстіне кілемін төсеп, аныратып қобыз тарталды. Оның жанын алуға келген ажал күйдің әсерінен неге келгенін ұмытып, тұрып қалады. Қорқыт қалғып кеткен кезде ғана қайрақ жылан болып келіп шағады. Қороқыт алдағы күнді болжаған көріпкел және шебер күйші болған. Ол қобызды тек бақсы-балгер мен кезбе дуаналардың қолында жүретін жай құрал есебінде емес, нағыз халықтық музыка аспабы ретінде таныта білді. Қорқыт жасынан өте ұғымтап болып өседі. Ол аспаптардың бәрінде керемет ойнайды. Адам мен жануарлардың үнін, табиғаттағы құбылыстар мен дыбыстарды жеткізетін жаңа бір аспап жасағысы келеді. Қарағай ағашын кесіп әкеліп, одан бір нәрсенің жобасын жасайды. Бірақ әрі қарап не істерін білмей қиналады. Күндер осылай өте береді. Бір күні шаршап отырып, көзі ілініп кетіп, түс көреді. Түсіне періште өнеді. Ол балаға: «Қорқыт, жасап жатқан қобыздың б жасар нар атанның жетігіндегі екен, енді оған нар түбінің терісін жасаған шамақ, орткөнің мүйізінен ойылған кесіп, бесті айырдың құйрығынан тартылған қыл ішек жетпей тұр. Осылар болса, аспабың сайрағаты тұр екен» деп кеңес береді. Қорқыт ұйқысынан ояна сала, осы айтылғандардың бәрін жасап қобызды қолына алған кезде қобыз сайрап қоя береді. Қобыз үнін бар табиғат, ұшқан құс, жүсірген аң- бөрі құлақ тұра тыңдапты. Қорқыт мініп, жер дүниенің төрт бұрышын кезіп, аңызға айналған атақты Желмазаны оның шешесінің жақын туыстары сыйлаған. Қорқыт-күй атасы, жер үстіндегі ән-күй атаулының атасы. «Жер бетіндегі ең тұңғыш қобызды шырғай ағашынан жасап, күніне күй шертеді, мұң-наласын ақтарып төгеді. Күдіретті күй сарыны бүкіл жер-әлемді қаптап кетеді. Оны естіген барша жұрт басын ала алмай тыңдап, танырқап қалады. Содан бері Қорқыттың күйі де, қобызы да жер бетін шарлап кезуде. Ал Қорқыт есімі қобыздың ішіндегі, халықтың жүрегінде ұмытылмай болып сақталған» - деп жазады М. Әуезов. Қорқыт барлық ақын-жыраулардың, жырыштылардың, күйшілердің, бақсылардың ұлы ұстазы ретінде саналған. Ол –жара қобызды бүкіл түркі жұртының аруақты аспабына айналдырған ұлы күйші, түркі музыка өнерінің негізін қалаушысы. Қорқыт-қазақ үшін ең алдымен күй атасы, қобызды күй шалу дәстүрін алғаш орнықтырушы. Қорқыт жырлары-имандылық пен ізеттілік, адамгершілік пен парасаттылыққа меңзейді. Көбіне Қорқытты күйші ретінде білеміз, өмірде... қайда барсақ да Қорқыттың көрі – деген аңыз кездейсоқтық емес, ол адам баласына айтылған "ескертулер мен пендешілік құлыққа түспеуге мензеген болжамдар". Қай заман, қандай қоғам болсын саақи әлеуметтік өзгерістер кезінде құмыр кешкен ұрпақтың өмірі қашан да күрделі. Қорқыт баба да осындай өтпелі кезеңде өмір сүріп, тағдыры айрықша шиеленіске толы болған. Сондықтан да бабамыздың күйлерінде терен философиялық тебіреніс бар. Халқы мен елінің тағдырын, болашағын ойлап, адамдардың қайғы-қасіретіне ортақтасып, мұң-шерін бөліседі. Өмірдің мәні, бақытты құмыр жайында тебіреніп ой толғайды. Қобыз – қиын-қыстау тар жолда Қорқыттың талдырмас қорегі, ақыл-ойын ербіткен, арып-шаршағанда шабыт берген, сергіткен өмір серігі. Сөз жоқ, бұл- музыкалық мәдениет тарихындағы күдіретті құбылыс. Қорқыт Ата жайындағы аңыздардан оның бойындағы төрт түрлі өнер ерекше айқындалады. Бірінші оң, оғыз-қыпшақ ұлысынан шыққан айтулы бақсы, абыз. Екіншіден-күйші, қобыз сарының алғаш туындатушы өнерпаз.

Үшіншіден- әйгілі жырау, оның жырлары оғыз-қыпшақ өмірін бейнелеген әдеби-тарихи мұра. Бұрынғы бақсылар өздеріне ұлы ұстаз ретінде пір тұтып, Қорқыт бабамыздың күйлерін ақырата тартып оның аруағына сыйнып отырған екен. Ал, бақсыны Төңірімен тілдестіретін аспабы-қобыз еді. Төртінші оң, Ұлыстың Ұлы тәлімгер ұстазы, ақылшы қайраткер Ал-ұстаздық пен ақылшы болу үшін адамның жас және жеке бас ерекшелігін айыра алатын, оның жүрегіне нұр құйып, сезімде сәуде түсіретін адамтанушы кемелгер болуы заңдылық еді. Адам тани алатын адам ғана тәрбие жолын дұрыс тауып, басқаны өмірге баули алады. Ұстаздық жасау-бұл адамтану, адамның күрделі және қызықты, шымшытырығы мол рухани жан дүниесіне үңіле біту. Тәрбиелеу өнері мен шеберлік осы даналықты игеру барысында жеке басқа бақыт болып қонары даусыз. Амал нешк бұл өнер екінші бірінің қолынан келе бермейді.

2.2.5. Әбу -Насир әл-Фараби(870-950)-дің адамтану ілімі.

Фараби ертедегі Қазақстан жерінен шыққан, қазақ топырағында дүниеге келген, ғұлама ғалым. Шығыстың ұлы ойшылы, әрі ағартушысы, әйгілі математик, философ, музыка зерттеушісі, тарихшы болған. Туған жері-Отырар (Фараб) қаласы. Отырар (Фараб) ойшылдарының ең атақтысы, ең ғұламасы - Аристотельден кейінгі "екінші ұстаз", "Шығыстың Аристотелі" ұлы ғұлама Араб, парсы шежірелерінің деректеріне қарағанда, Фараби 870 жылы Арыс өзенінің Сырға құяр тұсындағы Фараб(Отырар) қаласында, отырарлық әскербасының жаңғасында дүниеге келген. Ол туған жерінің атауымен "ал-Фараби", яғни "Фарабтық" деген атқа ие болған. Фарабидің философиялық көзқарастарында басты үш бағыт анық аңғарылады: ол дүниенің мәңгілігін мойындады, танымның болмысқа тәуелділігін растады, ақыл-парасат туралы ілімді саралады. Ол ғылым мен тәрбие ұштасса ғана рухани салуаттылыққа жол ашылық деп. Мінез-құлқын түзей алмаған адамның ақиқат ғылымға қолы жетпейді деп ескертеді. Ол «Адамның кемелдігі неде?» деген сұраққа жауап іздейді. «Балық су үшін жералған, құс ғиу үшін, ал, адам бақыт үшін жералған» дейді. «Бақытқа қалай қол жеткізуге болады?» деген сұраққа «Білім мен мінез- құлық арқылы» дейді. «Ол білімнің мәні қандай? Бақытқа атаратын мінез- құлық қандай?» деген сұраққа «ізгілікті мінез-құлық, рухани білім» дейді. «Оған қалай қол жеткізуге болады?» деген сұраққа « Оған: ізденіс, тәрбиелеу өнері және оқу арқылы жетуге болады»-деп түйіндеді. " Біз жақсы мінез-құлық пен ақыл-парасатқа ие болған кезде солардың арқасында міндетті түрде бақытқа жетеміз... Бұл екеуі бар кезде біздің өзіміз және іс-әрекеттеріміз үстем де кемел болады, осылардың арқасында біз шын мәніде кәсірлі, қайырымды, инабатты боламыз". Бұл, Фарабидің адам-тануда ұстанған негізгі қағидасы. Бүгінгі біздің «жан-жақты дамыған жас» деп жүрген ұғымды, ол, сол заманда тианақтай білген. Әл-Фараби Адам дамуын-дағы басты мақсаты интеллектуальды-рухани жетілу арқылы бақытқа жету деп көрсетеді. "Бақытқа жету жолын көрсету" деген трактатында: "Бақыт-ол әрбір адам ұмтылатын мақсат, өйткені ол қандайда бір жетілу болып табылады". Әл-Фарабидің пікірінше, адам-ның жан-жақты жетіліп, бақытқа жетуі үшін жазғанды іс-әрекет, ізгі мінез, дұрыс ақыл қажет. Адамның жан-жақты дамуы, ол адам әдебінің жетілуімен сәйкестендіріледі. Адамның жан-жақты дамуы, ал-Фараби бойынша, прак-тикалық ақылдың міндетіне жатады. Практикалық ақыл адамның кәміл дамуы үшін мүмкіндік жасайды. Әл-Фарабидің адамның жан-жақты дамуы ілімінен шыға-тын түйіндер: адам барлық заттың өлшемі, ол-басты құндылық, адам ақылы табиғат құбылыстарын тануда-ғы басты құрал, адамзат қоғамының прогресіне кәміл сенім, адам дамып кемелденуі арқылы көркемділік, сәтүлік, үйлесімділік ұғымдарының кеңені. Әл-Фараби үшін жан-жақты жетіліп, кемелденген адам-өз қиы-қуатын адамдардың иелігіне жұмсайтын тұлға. Ондай адам ақыл мен әдептілікті, ізеттілікті үйлесімді тоғыстырады. Фараби ең әуелі ұстаз, ағартушы, оның бүкіл философиялық, ізденістері мен

пайымдаулары адамды барынша кемелдендіру, дамыту мақсатына арналған. Ол адамдарды шынайы бақытқа жеткізу жолдарын табуды мұрат тұтады. Осы мұратқа жету үшін ғұлама адамдарды дұрыс танып, тәрбиелеу жолын жеке-жеке көрсетеді. Ұстаздың айтуы бойынша адам ғылым, философия, тәрбие арқылы кемелдікке жетеді. Ол шартты түрде адамды нағыз бақытқа, мұратқа бастайтын негізгі кредосы – адам дар бақыт жолында өзара көмек, достық, бейбітшілік қатынаста өмір сүруі. Ұстаздың пікірінше, оқу, білім алу, ғылым адамы болу, адамгершілік және тәрбие мәселелерімен тығыз байланысты. Мәселен, "Философияны үйрену үшін алдын-ала не қажет" деген еңбегінде бірінші алғы шарт ретінде жан тазалығын, ар тазалығын қойған. Ұстаздың негізгі мақсаты – өз шәкіртіне білім беріп, ізгілікті мінез-құлыққа тәрбиелеу деп білсек, сол тиянақты білім, ізгілік ұстаздың өз бойында болуы шарт. Егер де өзінің бойында кездеспейтін болса, онда логика саласында надан деп есептелініп, қайсыбір мәселеде кімдікі жөн екенін, оның қалайша жөн екенін ажырата алмайды. Бұл жағдай ұстаз бойында кездесетін болса, сөзсіз оның беделін түсіріп, өз шәкірттерінің мінез-құлық, іс-әрекеттеріне дұрыс баға бере ала-ғандықтан, олардың арасында түсінбеушілік, кейде бір-біріне деген дөрекілік, жүрген жерде әрине, логика, парасаттылық туралы дұрыс түсінік болуы мүмкін емес. Сол себепті шәкірттің ой-талғамын жетілдіру, оның іс-әрекет жасауына көмектесу-ұстаз парызы. Сонымен, Әл-Фараби бабамыз шәкірт пен ұстаз арасындағы қарым-қатынастың тиімді әдістерін пайдалана білгендіктен, оның ұстаздық шеберлігі жоғары деңгейде бағаланып, оны "ұлы ұстаз" деп танымыз. Әл-Фараби адамға (мәдиресе оқытушысы мен қала әкімін деңгейлестіріп) тәлім-тәрбие беретін адамды (ұстаздық ететін адамды) өте жоғары бағалаған. Оның ойынша, тәрбие-ші адам (қазіргі мұғалім) – «мәңгі нұрдың қызметшісі». Сондықтан ұстаз адамды танып білу ережесін, оларға қойылатын талап-шартты нақты анықтап ұсынаған. 1. Тән ерекше жетілген түрлі іс-әрекетті нәтижелі етіп орындауға ыңғайлы бейім болуы; 2. Нені болса да жақсы айыр ып, тез тұжырымға келе алатын; 3. Өзінің түсініп, сезгенін көріп, білгенін есіне жақсы сақтай алатын; 4. Көреген ойлы, талғампаз, ақылды адам болуы; 5. Ойын анық дәл бере алатын, көркем сөйлей алатын шешен; 6. Білім-білімді, оқу-ғылымды жан-тәнімен ұнғып-ұнғыпшып ақшыл ой жұмысының үлк ен бейнесін тек ләззат санайтын; 7. Қайда жүрсе де өте ұстамды; 8. Өтірік-өсекті, мылқаңдықты жек көріп, шындықты, әділдікті бар ынтасымен сүйе білу; 9. Өр кеуделі, жан мен арын б ірдей кіршіксіз ұстайтын адам; 10. Мал-мүлікке, дүние-жизізға, мәңгіс ұсақ тіршілікке қызықпау; 11. Табиғатынан әділ, шынайы, шыншыл; 12. Басқаға дау, өзіне де қиянат қыңыр-қиқар болмай, әркез шешімге келе алатын байсалдығы мен батылдығы қатар жүре алатын, қорқынып пен үрейге жол бермейтін адам. Фараби: "Философияны үйрену үшін алдын-ала не қажет" деген еңбегінде: «...Ешбір жанға бағынбайтын басшы-адам, міне, осындай. Ол-имам, ол-қайрымды қаланың бірінші басшысы, ол-халықтың басшысы және жер жүзін мекендейтін елдің басшысы. Өз бойында туа біткен он екі қасиетті ұштастырған адам ғана осындай бола алады. Кімде- кім туған кезінен бастап және жас жеткіншек шағында жоғарыда аталаған шарттарды бойына дарытқан болса және есейгеннен кейін басқа алты шартқа сай келетін болса, біріншісінің орнын басатын екінші басшы сол болады. Бірінші шарт - дана болу. - Екінші шарт - қалаға арнап бірінші имамдар белгілеген заңдарды, ережелер мен әдет - құрыптарды жадында сақтап, жетік білу, өзінің барлық іс - әрекетін осыларға сәйкес жүргізу. - Үшінші шарт - бұрынғылардан тиісті заң сақталмаған жағдайда, бірінші имамдардың үлгісімен әрекет жасай отырып, бұл жөнінде талқылық көрсету. - Төртінші-бірінші имамдар аңдай алмаған нәрселерді, бұрыннан қалыптасып қалған жағдайды да, болашақ оқиғаларды да қалаған кезінде танып-біліп отыарлықтай талқыр да білгір болу; өзінің осындай іс - әрекетінде ол халықтың әл - ауқатын жақсартуды мақсат етуге тиіс. - Бесінші - бірінші имамдарының заңдарын және солардан кейін, солардың үлгісі бойынша өзі белгілеген заңдарды орындауға жұртты өз сөзімен жігерлендіре білу. - Алтыншы - әскери істерді жүргізу үшін қажетті дәрежеде қайратты болу, оның бер жағында әскери өнерді қызмет бабындағы өнер ретінде біліп алу... Ұстаздың негізгі мақсаты - өз шәкіртіне білім беріп, ізгілікті мінез-құлыққа тәрбиелеу

деп білсек, сол тиянақты білім, ізгілік ұстаздың өз бойында болуы шарт. Егер де өзінің бойында кездеспейтін болса, онда логика саласында надан деп есептелініп, қайсыбір мәселеде кімдікі жөн екенін, оның қалайша жөн екенін ажырата алмайды. Ұстаз әскер тағы бір жәйт,- дейді Фараби,- бұл шәкірттің мінез-құлқындағы жағымсыз мінезді, ұнамсыз қылықты болдыртпау, онда жақсы сипаттардың қалыптасуына мүмкіндік беру». Мінезділік-бақытты болудың шарттарының бірі. Кейбір адамдар қолдағы бақытынан оң-оңай айырылып қалады, тіпті кейде бақытсыздыққа ұшырайды. Оны мұндай күйге түсіретін-сол адамның нашар мінезі. Фараби де Аристотель сияқты адамды қоғамдық жан деп қарап, өзінің бүкіл педагогикалық-этикалық және басқа гуманитарлық көзқарастарында осы қағиданы басшылыққа алады. Өзінің "Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары" атты трактатының адамзаттың өзара бірлестік пен өзара көмекке зәрулігі туралы тарауында Фараби былай деп жазды: "Жаратылысында әрбір адамға өз тіршілігі үшін және ең жоғары кемелділік дәрежесіне жету үшін көп нәрсе керек, ол мұны өзі жалғыз жүріп таба алмайды және бұған жету үшін ол қандай да бір адам қауымын қажет етеді, осы қауымдағы адамдардың әрқайсысын оған қажетті нәрселердің жалпы жиынтығынан қандай да бір затты тауып беріп отырады. Оның бер жағында әрбір адам өзінен басқа екінші адам жөнінде де нақ осындай күйге түседі. Міне, сондықтан да, бір-біріне көмектесіп отыратын біреуі екіншісінің өмір сүруіне қажетті нәрселердің бір бөлігін тауып беріп отыратын көптеген адамдар бірлестіктері арқылы ғана адам өзінің жаратылысына сай кемелділік дәрежесіне жете алады.» Қоғамды кемелдендіру- бақытқа жетудің басты шарты болып табылады. Тек кемелденген қоғамда ғана адам ғылым, философия, тәрбие арқылы кемелдікке жете алады. Ол шартты түрде адамды бақытқа, кемелдікке жеткізуде қатар жүргізуге тиісті негізгі құраты ретінде мінез-құлық, моральдық және ақыл-ой, интеллектуалдық тәрбиелерге шешуші мән береді. Ұлы ғұлама адамдар арасынан досты дұрыс танып, қандау әдісін де көрсеткен. Достық! Осы бір қасиетті сөзді әрдайым ілтипатпен айтамыз. Өйткені өмірдің мәні де, сені де ең алдымен шынайы достықта, сыйластықта. Адамның бір-бірімен достасуы өмірге нәр беріп, көңілге шаттық құятын аса мәнді құбылыс. Иә, достық-біздің туымыз, ұранымыз. Достық ел мен ел, халықтар-мен халық арасын байланыстыратын дәнекер. Достық адам мен адамды туыстыратын, адамның мейірін өсіретін, мәртебесін көтеретін, рухани дүниесін байытатын ұлы күш. Достасу дегеніміз-ең алдымен, адамның біріне-бірінің сенімі, бірін-бі рі терең түсінуі, бір-біріне қалтқысыз көңіл күйі, біріне-бірінің жолдастық көмегі, ақыл кеңесі. Достың мәні мен маңызы туралы адамзат қоғамында өмір сүрген данқты адамдардың, ғұлама ғалымдардың, ақындар мен жазушылардың, ойшыл, өнер қайраткерлерінің оралмағаны айтылғаны жоқ деуге болады. Себебі достық жалпы адамзатқа тән қасиет. Мәселен: «Айнымас досы бар адам-ең бақытты адам» (араб), «Жақсы дос нағыз-қазына» (қытай), «досы көпті жау алмайды», «жүз сом ақшаң болғанша, жүз досың болсын» (қазақ) барлығы ұқсас мазмұнмен бағаларған. Әл-Фараби данамыз, достық туралы тамаша тәлім айтқан. «Достықтың екі түрі болады. Оның бірі-адал дос та, екіншісі айнымас дос. Адал досқа үнемі ілтипатпен қарап, одан айрылып қалмау жағын көздеген дұрыс, адамдар бір-біріне жақсылық, өзара қамқорлық жасауы қажет. Жақсы достың сенімін ақтаған абзал. Осындай достар аңыз-әңгірлері біздің татымын, нені болса да бірдей көрсетін болады. Жалған досқа адам өзінің құпиясын, мінез құлқындағы кемшілігін айта берудің қажеті жоқ. Осындай жалған достарды адал жолға түсіру үшін қажымал-талмай жұмыс жүргізген ғанибет. Бір-біріне дұшпан көңілді адамдардың да екі түрі болады. Бірі-өшпенділігі мол жаулығы басынан асқан адамдар да, екіншісі-көре алмаушылықтан жауы-ғатындар. Бұлардың біріншісінен ерекше сақ болып, олардың ой-пікірін үнемі қадағалап, біліп жүру, осындай адамдардың арам ниетін біліп қана қоймай, тиісті жерінде аямай ышкерлеу қажет. Бейтарап адамдардың да жолдасыздық достық жөніндегі ұғымдары мардымсыз болады. Бұлардың өшпен-ділікпен жұмысы жоқ, кейде дұрыс ақыл-кеңес беретіндері де кездеседі. Бірақ, олардың айтқан пікіріне сын көзбен қараған дұрыс. Бейтарап адамдардың адалдығына көз жеткенше аларға дос адамдай беріліп кетуге болмайды. Жақсы ой-тілектері араз адамдарды таңуластыруға, олардың

арасындағы қарым-қатынасты қайта орнатуға жәрдемін тигізеді. Сондықтан бұларға көңіл бөліп, іс-әрекетіне демеу беріп отыру керек. Ақымақ адамдарды да асқан тәзімділікпен тәрбиелеп, байыртылтықпен қарым-қатынас жасат отыру керек.» Фараби өзінің саяси-педагогикалық трактаттарында халықты, тұрғындарды мінез-құлықты, ақыл-парасатты етіп тәрбиелеуде қайырымды қала, мемлекеттерге, олардың басшыларына үлкен орын береді. Ол былай деп жазды: «Тұрғындар бір-бірімен шынайы көмекке бірігіп шынайы бақытқа жетуді көздеген қала қайырымды қала, халқы қайырымды адамдар болады. Егер дәл осылай бақытқа жету жолында барлық халық бір-біріне қалтқысыз көмектесетін болса, онда бүкіл дүние жүзі қайырымды мекен болар еді». Бұл Фарабидің адамзатты болашақ бақытқа жеткізу жөніндегі ең басты гуманистік принципі, халықтар достығы-ырыстың басы-ғұламаның түпкі ойы, мынадай сырғы міне осы қағидада жатыр. Басқаша айтқанда, адамдар бақыт жолында өзара көмек, достық, бейбітшілік қатынаста өмір сүруі ләзім. "Адамдар туралы айтсақ,-деп жазады ғұлама,- оларды қосатын, байланыстыратын дәнекер тұтқа - адамгершілік болып табылады. Сондықтан адамдар адамзат тегіне жататын болғандықтан өзара бейбітшілік, татулық сақтауы ләзім.» Осы қағиданы басшылыққа алып, әрекет ету, өмір сүру, іршілік жасау Әлем елдерінің барлығына өзекті, ортақ, негізгі ұстаным болып отырғанын осы таңда адамзат қауымы толық сезінуде. Фарабидің адамтану ғылымына қосқан үлесін пайымдау үшін, оның жасаған еңбектерін үш бағытта жіктеп қарастыру, талдау орынды болмақ. Бірінші. Фараби «Ізгі қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат» атты еңбегінде адамның өзін танымалығы жөнінде айтылатын ойларын «өсімдік жаны», «хайуан жаны», «адам жаны» деп жүйелейді. Адам жанына, оның ішкі және сыртқы (жауас) талдау бергенде жүрекке үнемі шешуші мән беріп, ерекше даралай көрсетіп отырады. Жалпы жан қуаты жөніндегі танымға бұлай қарау мешанын мектебіндегілерге тән құбылыс. Бұл жөнінде Фараби мен Абайдың ой қорығулары сабақтас, өзара іліктес келеді. Егер әл-Фараби тұрқырымына жүгірсек: "...Адам мүшелерінің ішінде ең алдымен жүрек пайда болады, сонан кейін ми, одан кейін бауыр, бұдан кейін көк бауыр... сосын басқалары пайда болады. Бөрінен соң ғана қимылға келетіні "жыныс мүшелері"дей келіп, ... жүрек басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді. Бұл да басты мүше, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес, екінші, өйткені, ол ағзадағы барлық басқа мүшелерді билейтін болса, оның өзін жүрек билейді", (әл - Фараби. Философиялық трактаттар. -А., 1973, 289-6.), - деп, жүрекке шешуші мән бере қараса, Абай да: «Сен үшеуінің басыңды қоспақ менің ісім депті. Бірақ, сонда билеуші жүрек болса жарайды» деген тұрқырымына келеді. Бұдан екі ұлы ойшылдың да жүрек жөніндегі танымдарының негізі бір екені, тек баяндау түрі басқаша берілгені көрінеді. Фарабидің жоғарыда аталған еңбегіндегі адамның жеке басының ең кемелденген (камил инсани) үлгі-өнегесі жайлы арналы танымның негізіне саяды. Фараби «Табиғат ғылымдарының негіздері» жайлы еңбегінде жалпы жауасқа, әсіресе, оның жауаси хамса заһири деп аталатын сыртқы сезім мүшелеріне ерекше назар аударған. Фарабидің қоршаған орта болмысының сырын тануда басты орын алатын сезім мүшелері-жауаси хамса жайлы философиялық ұғымдары: «...төңірі әуелі жансыз дүниені, өсімдіктерді, жан-жануарларды, содан соң ақыл иесі адамдарды жаратқан»- дейтін сатылы танымның тумындайды. Ақыл, дегеніміз бізді қоршаған өмір шындығының сыртқы бес сезім арқылы, яғни, танымның жибиілі қуаты мен адамның санасында сәулеленуінен пайда болатын рухани құбылыс деп таниды. Абайдың ақыл мен сананың пайда болуы туралы дүниетанымның негізі Фарабидің «Ақыл дегеніміз тәжірибеден басқа ешнәрсе де емес» (әл-Фараби. Философиялық трактаттар, 295-6.) деген ой желісімен өзектес келеді. Фараби жан қуатын қозғалттыратын қуат және танып білетін қуат деп екіге бөліп, адам бойындағы танып білетін қуатты ішкі және сыртқы жан қуаты ретінде қарастырады. Фарабидің адамның дүниені танып білу қуатына (әл-қуат алмуғтахайла) ерекше мән бере қараған. Фараби жан қуаты жөнінде өзіндік соны ойлар желісін таратқанда, оларды өсімдік жаны, хайуан жаны, адам жаны деп үшке жіктеп, таным процесін адам жанына тән тума қасиет ретінде қарастырады. Екінші. Ғұламаның ғылыми-философиялық

еңбектерінен оның педагогика тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі болғандығын көреміз. Ол-шығыс елдерінде тұңғыш сындарлы педагогикалық жүйе жасаған ағартушы оқымысты. Жас ұрпақтың сана-сезімін қалыптастыру үшін үш нәрсені ерекшелігін жүйелеп, дәйектеп алу шарт. 1. Баланың ішкі миына-ықпалы, құмарлығы; 2. Ұстаздың шеберлігі, ар тазалығы; 3. Сабақ процесінің алатын орны. Ғалым дене тәрбиесі мен адамгершілік тәрбиесінің ұқсастығына, оның бір-біріне тигізетін әсеріне ерекше мән берді. Әбу Наср Әл-Фараби өзінің «Поэзия өнері туралы», «Бақытқа жол сілтеу» туралы трактаттарында этикалық, эстетикалық мәселелерге көңіл бөліп, көркемдік, сұлулық, мейірбандық білім категорияларының бетін ашып, солардың негізін дәлелдеп берді. Этиканы ол, ең алдымен, жақсылық пен жамаандықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым деп қарады. Сондықтан оның этика жөніндегі тұрқырдамаларында жақсылық, мейірбандық категориясы басты орын алады. Ғұламаның этикалық ойларынан терең гуманизмнің лебі еседі, ол [адам] баласын жаратылыстың, бүкіл жан иесі атаулының биік шоқтығы, сондықтан да оны құрметтеу, қастерлеу керек деп түсінеді. Жасаған қортындының басты түйіні, үшеуінің бірлігінде Фарабидің гуманистік идеялары әлемге кең тарады. Ол ақыл-ой мен білімнің биік мәнін дәріптеді. Фараби, сұлулық жақында былай дейді: «... ол өмір шындығының өзіне тән қасиеті, болмыстың, нақты құбылыстардың, әлеуметтік өмірдің көкейдегі елесі. Көркемдік-тән мен жан қасиеттерінің сұлулығын көрсететін белгі»- деп санады. Мәселен, Әл-Фараби өзінің «Интеллект (сөзінің) мағынасы жайында» деп аталатын зерттеуінде адамның ақыл-парасат мүмкіндігіне жан-жақты талдау жасай келіп, оны «потенциалды интеллект», «актуальды интеллект», «жүре келе дарыған интеллект», «әрекетшіл интеллект» сияқты философиялық категорияларға бөліп-бөліп талдайды. Әл-Фараби «жүре келе дарыған интеллект» туралы айта келіп, адам туғаннан ақылды, білімді болып тумайтынын, интеллектің өзі жүре келе, естіп, көріп барып қана дамитынын ескертеді. Сондай-ақ Әл-Фарабидің «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері» атты еңбегінде адам бойындағы жақсы және жаман қасиеттердің бөрі жаратылысынан емес, жүре келе, өзін қоршаған қоғам өміріне сәйкес өзгеріп отыратынын айта келіп, төмендегідей тұрқырым жасайды: «Адамның әуелден тоқымашы немесе хатшы болып тумайтыны сияқты, қайырымдылық пен жаман құлық та адамға әуел бастан жаратылысынан дарымайды. Бірақ қайырымдылықпен немесе жаман қылықпен (байланысты) күйге жаратылысынан бейім болуы мүмкін, оған қандай да болсын басқа әрекеттерден гөрі алгі (күйден) туатын әрекеттерді істеу оңайырақ болады... Өнер біткеннің бөріне жаратылысынан бейім адамның болуы шындыққа сыймайтыны сияқты, қайырымдылықтың, этикалық және интеллектуалдық бөріне жаратылысынан толық бейім адамның болуы шындыққа сыймайды, ол мүмкін емес». Фараби «Азаматтық саясатта» қоғамды талдауды қаладан бастаса, «Нақыл сөздерде...» ол мұны ең кішкене ұздан, от басынан немесе үйден бастайды. Аристотель сияқты ол үйді бірнеше бөлекке-ері мен әйелі, қожайынны мен қызметшісі, ата-анасы мен баласы, мүлкі және иесі деп бөледі. Үйдің өзіне тән мақсаты болады, бірақ қаланың бір бөлшегі болғандықтан ол қала белгілейтін ортақ мақсатқа қызмет етуге арналады, сөйтіп бұл арада адамның өз басының мүдделерін қоғам мүдделеріне бағындыру туралы пікір айтылады. Бұл жерде Фарабидің қала дегенін мемлекет деп түсіне отырып, оның ойларынан үлкен азаматтық биік көріністерін табамыз. Мұнда тек жеке басының мүдделері ғана емес, қоғам мүдделерін жоғары сануы үлкен бір азаматтықтың, адамгершіліктің қасиетті көріністері деп білеміз. Философия-Фарабидің білуінше, адамда ғана болатын «ең ерекше» ігілік-ақыл, парасат арқылы менгеріледі. Ақыл, парасаттың қызметі қалай болса, солай бет-алды жүргізілмеуге тиіс, онда мақсаттылық сипат алады. Оның негізін логика өнері қарастыратын ойлаудың дұрыс әдістері құралады. Фарабидің атап көрсетуінше, адам өзінің бақытқа жету жолын логикадан бастаған жөн. Бір сөзбен айтқанда, Фараби адамдардың өз көздеген мақсатына жетуі оның өзіне ғана байланысты екенін айтады. Адам рухани жағынан үнемі өзін-өзі жетілдіріп отыруға тиіс, адам тек , айналадағы дүниені танып-білу арқылы жетіледі деп түйін жасайды. Әбу Наср Әл-Фарабидің азаматтық, саяси, жөнін

дегі ойлары "" ("Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері") трактатында қаралады. Бұл трактаттың тақырыптары әр түрлі болса да, негізінен бір мақсатқа-адам мен қоғамның арақатынасы, оның жетілуіне арналған. Еңбектің өзіне тән бір ерекшелік сипаты-тәндік және рухани құбылыстардың салыстырылып отыратындығы,тіршілік істерден бойын аулақ салмайды, қайта адамдардың ақиқатқа жету жолына түсуіне көмектесуге тырысады. Бұл арада ол дін мен философияны салыстырады. Оның пікірінше дін философияға ұқсас: екеуі де жоғары принциптерге, бір заттардың бастамаларына түсінік береді. Бірақ философия дәлелдеуді, дін сенуді керек етеді.Үшінші.Ертеде және орта ғасыр да философиялық және медициналық білім бірімен-бірі тығыз байланысты болған. Әл-Фараби өмір сүрген заманда жаратылыстану ғылымының дамыған саласының бірі медицина болды. Әл-Фарабидің медицина ғылымдарының теориялық мәселелерін терең білгендігі оның еңбектерінен белгілі.Орта ғасырдағы медицина мен философияның дамуына "Медицина каноны" атты және басқа да еңбектерімен сүбелі үлес қосты. Ғылыми бағыттардың жіктелуіне арналған "Бесінші трактатында" адам тіршілігіндегі мидың маңызы туралы баяндай келіп, орталықтары мен сезімтал және қозғалтқыш болатындығы туралы пікір айтады.Әбу Наср Әл-Фараби медицина саласында"Адам ағзалары жөніндегі Аристотельмен қарсы жазылған трактат", "Жануарлар ағзалары", "Темперамент туралы" т.б. еңбектер жазған, онда негізінен медицинаның теория мәселелерімен айналысып, медицина өнерінің пәнін, міндет-мақсатын анықтап беруге тырысады Оны сол кезде «әмдеу шеберлігі ғылымы» деп атады. Ол «Медицинаның міндеті - тек адам ауруларының себептерін анықтап қоймай, адамның денсаулығын сақтау жолдарын, ауруды жою жағын да зерттейді» - деп көрсеткен. Әл-Фарабидің медицинаға ерекше көңіл бөліп адам ағзасының (организмінің) кейбір тұстарын зерттегенінен мысал келтірейік: «Қайырымды қала» еңбегінде жүрек туралы өте құнды пікірлер айтқан, мысалы, «жүрек - табиғи жылылықтың көзі». Басқа мүшелерге жылылық нақ осыдан тарайды, олар жүректен нәр алады; «жүрек - басты мүше, мұны тәнің ешқандай мүшесі билемейді» және т. б. Шынында да, жүрек жұмысы өздігінен жүзеге асады. Жүректің соғуын ешкім тоқтата алмайды. Фарабидің гуманистік идеялары әлемге кең тарады. Ол ақыл-ой мен білімнің биік мәнін дәріптеді. Фараби , сұлулық жақсында былай дейді:«...ол өмір шындығының өзіне тән қасиеті, болыстық, нақты құбылыстардың, әлеуметтік өмірдің көкейдегі елесі. Көркемдік-тән мен жан қасиет терінің сұлулығын көрсететін белгі»- деп санайды.Мәселен, Әл-Фараби өзінің «Интеллект (сөзінің) мағынасы жайында» деп аталатын зерттеуінде адамның ақыл-парасат мүмкіндігіне жан-жақты талдау жасай келіп, оны «потенциалды интеллект», «актуальды интеллект»,«жүре келе дарыған интеллект», «әрекетшіл интеллект» сияқты философиялық категорияларға бөліп-бөліп талдайды. Әл-Фараби «жүре келе дарыған интеллект» туралы айта келіп, адам туғаннан ақылды, білімді болып тумайтынын, интеллектің өзі жүре келе, естіп, көріп барып қана дамитынын ескертеді.Сондай-ақ Әл-Фарабидің «Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері» атты еңбегінде адам бойындағы жақсы және жаман қасиеттердің бөрі жаратылысынан емес, жүре келе, өзін қоршаған қоғам өміріне сәйкес өзгеріп отыратынын айта келіп, төмендегідей тұжырым жасайды:«Адамның әуелден тоқымашы немесе хатшы болып тумайтыны сияқты, қайырымдылық пен жаман қылық та адамға әуел бастан жаратылысынан дарымайды. Бірақ қайырымдылықпен немесе жаман қылықпен (байланысты) күйге жаратылысынан бейім болуы мүмкін, оған қандай да болсын басқа әрекеттерден гөрі алгі (күйден) туатын әрекеттерді істеу оңайырақ болады. ... Өнер біткеннің бөріне жаратылысынан бейім адамның болуы шындыққа сыймайтыны сияқты, қайырымдылықтың, этикалық және интеллектуалдық бөріне жаратылысынан толық бейім адамның болуы шындыққа сыймайды, ол мүмкін емес». Фараби «Азаматтық саясатта» қоғамды талдауды қаладан бастаса, "Нақыл сөздерде..." ол мұны ең кішкене ұздан, отбасынан немесе үйден бастайды. Аристотель сияқты ол үйді бірнеше бөлекке-ері мен әйелі, қожайыны мен қызметшісі, ата-анасы мен баласы, мүлкі және иесі деп бөледі. Үйдің өзіне тән мақсаты болады, бірақ қаланың бір бөлшегі болғандықтан ол

қала белгілейтін ортақ мақсатқа қызмет етуге арналады, сөйтіп бұл арада адамның өз басының мүдделерін қоғам мүдделеріне бағындыру туралы пікір айтылады. Бұл жерде Фарабидің қала дегенін мемлекет деп түсіне отырып, оның ойларынан үлкен азаматтық биік көріністерін табуымыз. Мұнда тек жеке басының мүдделері ғана емес, қоғам мүдделерін жоғары санау үлкен бір азамат-тықтың, адамгершіліктің қасиетті көріністері деп білеміз. Философия-Фарабидің білуіне, адамда ғана болатын "ең ерекше" игілік -ақыл, парасат арқылы менгеріледі.Ақыл, парасаттың қызметі қалай болса, солай беталды жүргізілмеуге тиіс, онда мақсаттылық сипат алады. Оның негізін логика өнері қарастыратын ойлаудың дұрыс әдістері құрады.Фарабидің атап көрсетуінше, адам өзінің бақытқа жету жолын логикадан бастаған жөн.Бір сөзбен айтқанда, Фараби адамдардың өз көздеген мақсатына жетуі оның өзіне ғана байланысты екенін айтады. Адам рухани жағынан үнемі өзін-өзі жетілдіріп отыруға тиіс, адам тек , айналадағы дүниені танып-білу арқылы жетіледі деп түйін жасайды.Әбу Наср Әл-Фарабидің азаматтық,сааси, жөніндегі ойлары "" ("Мемлекеттік қайраткерлердің нақыл сөздері") трактатында қаралады. Бұл трактаттың тақырыптары әр түрлі болса да, негізінен бір мақсатқа-адам мен қоғамның арақатынасы, оның жетілуіне арналған. Еңбектің өзіне тән бір ерекшелік сипаты-тәндік және рухани құбылыстардың салыстырылып отыратындығы, тіршілік істерден бойын аулақ салмайды, қайта адамдардың ақиқатқа жету жолына түсуіне көмектесуге тырысады. Бұл арада ол дін мен философияны салыстырады. Оның пікірінше дін философияға ұқсас: екеуі де жоғары принциптерге, бір заттардың бастамаларына түсінік береді. Бірақ философия дәлелдеуді, дін сенуді керек етеді.Үшінші.Ертеде және орта ғасыр да философиялық және медициналық білім бірімен-бірі тығыз байланысты болған. Әл-Фараби өмір сүрген заманда жаратылыстану ғылымының дамыған саласының бірі медицина болды. Әл-Фарабидің медицина ғылымдарының теориялық мәселелерін терең білгендігі оның еңбектерінен белгілі.Орта ғасырдағы медицина мен философияның дамуына "Медицина каноны" атты және басқа да еңбектерімен сүбелі үлес қосты. Ғылыми бағыттардың жіктелуіне арналған "Бесінші трактатында" адам тіршілігіндегі мидың маңызы туралы баяндай келіп, орталықтары мен сезімтал және қозғалтқыш болатындығы туралы пікір айтады.Әбу Наср Әл-Фараби медицина саласында"Адам ағзалары жөніндегі Аристотельмен қарсы жазылған трактат", "Жануарлар ағзалары", "Темперамент туралы" т.б. еңбектер жазған, онда негізінен медицинаның теория мәселелерімен айналысып, медицина өнерінің пәнін, міндет-мақсатын анықтап беруге тырысады Оны сол кезде «әмдеу шеберлігі ғылымы» деп атады. Ол «Медицинаның міндеті - тек адам ауруларының себептерін анықтап қоймай, адамның денсаулығын сақтау жолдарын, ауруды жою жағын да зерттейді» - деп көрсеткен. Әл-Фарабидің медицинаға ерекше көңіл бөліп адам ағзасының (организмінің) кейбір тұстарын зерттегенінен мысал келтірейік: «Қайырымды қала» еңбегінде жүрек туралы өте құнды пікірлер айтқан, мысалы, «жүрек - табиғи жылылықтың көзі». Басқа мүшелерге жылылық нақ осыдан тарайды, олар жүректен нәр алады; «жүрек - басты мүше, мұны тәнің ешқандай мүшесі билемейді» және т. б. Шынында да, жүрек жұмысы өздігінен жүзеге асады. Жүректің соғуын ешкім тоқтата алмайды. Әл-Фараби тек өз пікірлерін айтып қана қоймай, ұлылардың ұлысы Аристотель,К.Галеннің зерттеулеріне өз көзқарасын білдірген. Әл-Фараби жеке еңбектерінде жаратылыстанудың көптеген мәселелеріне тоқталады. Әбу Наср Әл-Фараби ежелгі гректің ұлы астрономы Клавдий Птоломейдің еңбектерін түсіндіре, кемелдендіре отырып, өз тарапынан да теориялық (математикалық), практикалық мәні зор қорытындылар жасап, соны идеялар, пікірлер айтады. Мысалы, ол тарихта тұңғыш рет Шолпан планетасының Күннің бетін басып өтуін бақылайды,“Астрологиялық болжамдарда не дұрыс, не теріс” деп аталатын еңбегінде ол астрологияны ғылыми астрономиядан бөліп қарап, Аристотельдің логикалық шығармаларында айтылған қағидалар мен жаратылыстану ғылымдарының жетістіктеріне сүйене отырып, белгісіз, кездейсоқ құбылыстарды алдын ала болжауға болатынын немесе болмайтынын ажыратуға тырысады.Әбу Наср Әл-Фарабидің

Алда Құдай береді, көпмесе ешқайда.
Егер пайда үшін дос бол табылса,
Ақ жүректі туғыз, жолдас, бауыр тұт,
Соларға сен, болмаса қайғы, ауырлық,
Дос, туғыз сол қуаналықта қуанар,
Қайғы көпсе, қасыңда бол уағар.

Ақын және тұлғаның мәдениеттілігі оның мінез- құрқынан, іс-әрекетінен, өсіресе тілінен айқын көрініп тұратынын айта келіп:

“Тіл – арыстан өсік Баққан ашулы,
Сақ болмасаң, жұтар, өрім, басымды”...
Ақыл, білім, тіпмашы – тіл, бұл көпіл,
Жарық тегін, алжіретер тіл деп біл.
Тіл қадірлі өгер, өрге бақ қонар,
Қор қылар тіл, қатетұған бас болар.
«Тілімнен көп жама шектің, өсебім,
Бас көсілмес үшін тілді көсебің.
Сөзіңді бақ, басмаң көсіп алмасың,
Тіліңді бақ, тісің сақтап қалмасың»
“Тіліңді бақ, басмаң аман болады,

Сөзді қосса айт, жасаң ұзақ болады”,-деп тіл мәдениетін сақтай білмеген адамның қайғашы қасіретке ұшырайтынын ескертпеді. “Құтты білік” поэмасы түркі тіліндегі энциклопедикалық шығарма болып табылады. Оны жазуда автор саяси өмірі басшылыққа алғандығын аңғару қиын емес. Ол қарақандар еулетіне жоғары дамыған Мәвераннахр, Шығыс Түркістан терісін аудандарды басқарудың жолдарын үйретуге тырысты. Әрине, шығарма тек саяси трактат келесінде қалып қоймай, орта ғасыр дәуірінің ғылымы, мәдениет салаларын да қамтыды. Адам тағдыры, өмірінің мәні, орын мен өмірдегі рөлі жайындағы мәселелер де қаралады. Сонымен бірге, Баласағұн философиялық, шамандық, исламдық дүниетанымында болғандығы мәлім. Философияның поэтика арқылы жеткізу орта ғасырлық шығармалық үрдісі еді. Екінші бір қыры – исламға дейінгі ер түрлі ғылымдар. Шығармалар шамандық түсініктер көрінеді. Исламдық идеология да елеулі орын алды. Бұл жайында А. Н. Романов пен С. Н. Исламов: “Жүсіп Баласағұнның “Құтты білік” поэмасы-ең алғаш, ең көле, өкірше жалғыз, мұсылман идеологиясының негізінде, осы идеологияны ұмытпауының ретінде түркі тілінде жазылған шығарма”,-деп баға береді. Баласағұн ғабриятанда суреткерлік, ойшылдық, құраламық, философиялық қасиеттердің үйлесім табуына, ғылым дамуының біртұтастығына көрінеді. Түркі мәдениетінің иерархиялық сұрылым, мұсылман еркіндігінің қуатты мақалымен толыққа ойыны өз шығармасында адамның қоғамдағы орын мен қызметін түсінуге ұмтылып, мінезсіз қоғам жайындағы өзінің өмір философиялық мұраттарын баяндайды. Жүсіп Баласағұн XI ғасырдағы ұлттың көмекшілері үшін ең суық отбасындағы өденділік қарым-қатынасты қалыптастыру керек деді. “Өкпең сайылаған ұлдан бас, аман сайылаған қыздан бас” деді. Өден отбасындағы тәрбиенің алтын арқауымен айтпа келін: “Кісілік қызыбат өмес, кішілік қызыбат, ұшық болсаң кішік бол”,-деп түсіндейді. Кісі-кісілік қасиетімен анықталады. Кісілік қасиетті Ұлы Даламың Ұлық ретнамаларың қай-қайсысы да саралап көрсеткен. Соның ішінде ұлт өкілі-Кісі қандай адам болу керек, ол қалай қалыптасып жетіледі дегенге тамаша талдау жасаған құлама- Ж. Баласағұнның орын өрнеке Айтпама, Ұлы Ұстаз: Кісілік-адамгершіліктің негізгі тұтқасы, адамшылықтың бәік шырында тұратын құнды қасиет. Адамды адам етіп құрмет-теудің, бағалаудың бәісгі ретіндегі сапалық көрсеткіші,-деп көріп, кісілікке тең сапаттарды былай бөліп көрсетеді: «тіп – адал сөйлеп, шынымен айт; өділет – өділдікті сақтау, ар-намысты қорғау, жомарттық – қайырымды, көшпөйілді, ақжүрек және қол көң болу; қайсарлық – өлік-жерін қорғау, жауды сақтау.» Ж. Баласағұн адамның бойындағы кісілік қасиетін жоғары қол отырып, кісі ділі, тілі, негізі – кісілігімен ғана Адам деген құрметке не өкелділігін ашып көрсетеді: «Кісі өкесің, тімің сөмің – кісілік, Кісілерге адамдық өт көшіріп... Кісілікпен тағмытасып қатыңды, Кісілікпен шығарасың атаңды. Кісілерді кісі өткен кісілік, Кісілікпен аты шығар кісілік... Кісі іргесі – қайырымды көң кісі, Ел сарасы, кісіліктің белгісі... Өділдік –ақт. Құт құрағы- кішілік. Өділдіктің газы – тұлға кісілік. Елдіктің газы – білік, кісімі – міл, қадір-қасиеті – кісілік. Ғұламаның кісіліктің көмің ашып көрсету бойыңа айтқан дауалық тағамыңдыры там тәрік, ері құнды. Текті жамды –Кісілікке жеткізу үшін – кісіліктің өлінісі ретінде Ж. Баласағұн ішкі бағалауы тиіс. Адам баласының адамгершілік қарым- қатынасындағы атаға, руға, ұлтқа бөліп, адамдық сапалық сәйкестікке жол бермей, күрделілік, бақтапастық, дүние таластықты тудыруға, өділті біліп, адамгершілікке қызығ көрсетіп, қызығ жасау текті сайылаудан, адамдық қасиеттерді қастерлеуден тұрындайды. Ж. Баласағұн мәжілістің мерқам құлауыменгі мүшберімен мысалып, адамгершілік ағал қасиет деңгейіне өтереді. Ол тектіліктің тұқым қуалау арқылы да адамның бойына тарайтынын жоққа шығармайды. Оны мына ой-пікірлері дәлелдейді: Елік ойын мәтелдеді, балады: «Текті ердің текті ұрпағы қалады!»... Тегі жақсы болса, жақсы адам да Жақсыларды құрмет тұтар өмірде. Ғұламаның даңғылдандығы тектіліктің тәрбие арқылы қалыптастыруға болатын тұлғаның саға ретінде анықтауы болып табылады. Оның негізгі мәні – өкелді сайыласаң, атаңды құрметтей білесің, бабаңды қастерлеп, бабаның өнегесін орындайсың да, еліңе

елеулі, халқыңа қалаулы, бүкіл адам баласына лайықты әрекеті мен әдептілігі бәр жан екендігіңді танытасың» деген ой-түйін. Текті атаның баласы туыс іздейді, Тексіз атаның баласы ұрыс іздейді. Асыл болса кімнің ата-тегі егер, Одан елге пайда тиер, сене бер! Тәрбиенің жетекші роліне сүйене отырып, тек - адамдық қасиет, өйткені әрбір тұлғаның тегі – Адам, сондықтан оны тұлғаның бойында қалыптастыруға болады деген тұжырым жасайды: «Бектер сөзі тілді буып алмасын, Текті сөздің тек әділін арнасын... Ізгі іс істесең – текті тірлік сүргенің, Жауыздығың - көрге тірі кіргенің.» Ж. Баласағұнның тәрбиелеу ілімінде адамгершіліктің асыл сапалары, негізгі өлшемдері болып табылатын қайырымдылық, кішіпейілділік, жомарттық, әдептілік, сыпайылық, сабырлық, ныбаттылық, имандылық, достық, жолдастық сияқты қасиеттердің мән-мағынасы айқындалып, оларды дұрыс ұйымдас тырылып тәрбие арқылы кісі бойында қалыптастыруға болатындығы айтылады. Ғұламаның ойынша, тұлғаның рухани дамуы оның бойындағы жақсы және жаман қасиеттердің бірін-бірі жоққа шығаруы арқасында мүмкін болады. Мәселен, нағандықты парасаттылық, күншілдікті достық, жауыздықты қайырымдылық, сараңдықты жомарттық жойып, адамгершілігі мол, рухани дүниесі бай жетілген тұлғаны тәрбиелеуге мүмкіндік береді

1.4§ Адамтанудың соны жолын тапқан Ахмет Ясауи

Ислам дінін түркілер арасында ендіру өте қиынға соққан, себебі ислам діні келгенге дейін түркі дүниесінде өзіндік ата-бабадан мұра болып қалыптасып қалған салт-дәстүр, әдет-ғұрып ұшан теңіз еді. Оның үстіне көптеген басқа діндерде кірісіп қанатын кең жайған болатын. Солардың бәрін жеңіп олардың ішіндегілерді қажетінше пайдаланып қолдануы үшін өзіндік ерекше қағида жасауға тура келді. Мұндай қағида жасап шығу үшін, бұрынғы қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрып, басқа дін қағидаларын жақсы жете білуі керек еді. Оны білмей тұрып жана ислам дін қағидасын қалыптастыру мүлдем мүмкін емес болатын. Міне солардың бәрін електен өткізіп бір жүйеге түсіріп халыққа пайдалануға өз тілінде сайратып алып келгеннен кейін жаңа түрдегі ислам дінін қабылдау қиынға соққан жоқ. Бірақ мұны жасап шығу үшін Ясауи талай тер төкті. Сол үшін өмірін сарп етті. Соңында жер астына тірідей түсті. Адамтанудағы Ясауи ілімі тым терең болғандықтан оны жіктеп қарастыру ләзім. Қожа Ахмет Ясауидің дүниетанымылық негіздерінің жеті принципі. 1. Алланы сүю /Тәңірге ғашықтық/ 2. Ықылас пен шын жүректілік. 3. Адам сүйіспеншілігі. 4. Білім. 5. Асқа құрмет. 6. Әйел-еркек жұптылығы. 7. Жақсы көру /дінге, тілге, ұлтқа, жынысқа бөлмей/.

Алланы сүю /Тәңірге ғашықтық/ Ахмет Ясауи хикмет-терінің негізгі сарыны осы Алланы сүюге бағытталған. Себебі бұл сопылық ағым Аллаға қауышудың бірден-бір жолы болып табылады. Аллаға махаббатпен тек оны сүю, оған ғашық болу арқылы ұласу мүмкін, Аллаға махаббатпен ұласу жақындау дегеніміз, «Махаббаты жоқтың дінде, иманы да жоқ...» деген ұғымды меңзейді. Иман туралы Ясауи хикметтеріндегімендегідей жазып кеткен. «Тен сөйлемес, жан сөйлемес, иман сөйлер» Яғни Ясауи «Иманды» сөйлеткен, ғашықтық жайында мына шумақтардан оқуға болады. Ғашықтық жолында күндіз-түні жылағандар, Жаннан безіп белін бекем байлағандар. Қызмет етіп Хақ сырын ұғынған-дар, Түн ұйқыны арам қылып налан болар. Осылай ғашықтар туралы жырлаған, ғашықтық жолының ауыр, қиын екендігін жасырмай баса айтқан. Соған шыдағандар ғана Алла дидарын көре алады, онымен қауышады. Болмаса жарым жолда жете алмай қалады, сол үшін бұл жолға түссең бөріне көңуің керек. Егер бұларға көнбесең, иланбасаң бұл жолға қалам баспа деп ескерткен. Сопылықтың негізгі мақсаты ғашықтық жолына түсу, Алламен қауышу, бірігу. Яғни Алланы сүйе білу үшін, оған махаббаты, ғашықтығы болуы керек. Ал бұл дәрежеге жету үшін, тек сопылық жолға түсуі қажет. Сопылықтың не екендігін Мұхаммед /с.ғ.с/ пайғамбарымыз жәбірейіл оқиғасында анықтап түсіндіріп берген. Онда мұсылмандық үш сатыдан, ислам, иман, ихсаннан тұрады. Мұндағы ислам дегеніміз – діннің сыртың жағы, иман – ішкі жағы, ихсан – ақиқаты. Бұлар сопылық анықтамалар. Құран мен хадисте намаз сөзінің кездеспей, оның орнына «салат» сөзінің болуы сияқты исламның алғашқы дәуірлерінде де сопы

/тасаууф/ сөзі болмаған еді. Ол дәуірлерде сопылықты білдіретін «ихсан» сөзі болатын. Сонымен «ихсан» /сопылық/ ақиқатқа жету жолы болып табылады. Сопылық жолға түсіп теңірге жақын болу туралы Ясауи өз хикметтерінде төмен-дегідей жырлап өткен. «Қайда жүрсең көңіл жұмсақ сыпайы болғын,Кере қапсаң мүсәпірді сырлас болғын.Махпар күні теңірге жақын болғын,Менменсіген қалайықтан қаштың міне. Мәдинеге Расул барып, болды ғаріп,Ғаріптікте азап тартып, сүйді жанып.Жапа тартып, жаратқанға келгені анық,Ғаріп болып ауыр жолды бастым міне.Ғашық есігін мәулім ашты, маған сыйлы,Тошырақ қылып әзір бол деп мойнымды иді.Қара нәсер қарғыс оғы келіп тиді,Найза алып жүрек баурым сұқтым міне.Ділім Жаным құрбан, аямаймын жок дүр малым,Хақтан қорқып отқа түспей күйдім міне.»Міне осын-дай сарынмен «Хикметтер» тереңдеп кете береді. Мұндағы негізгі мақсат Алланы сүю, оған шын ғашық болу. Бұл ғашық-тық Мұхаммад /с.г.с/ пайғамбардан мирас болып қалғанды-ғында жасырмай баса айтады. Оның көрген қиыншылық-тарын, ғашықтық жолында тартқан тауқыметін де жырлайды. Яғни Алланың жолына түсу, оны сүю, оған мінсіз ғашық болу оңай іс емес, әрімінің қолынан келе бермейтінідігін ескертеді. Сонда да болса соған ұмтылуға, жол көрсетуге әрекет жасайды. Аллаға ғашық болу, оны сүю ханға да қараға да бірдей екендігін, Алла алдында кім болса да тең дәрежелі болатын-дығын ашық айтып отырған.

Ықылас пен шын жүректілік Ықылас тек Алланың ризашылығы үшін құлшылық ету, «өзімен сөзі» бір болу, екіжүзділік ризкерліктен қашуды «ықылас» дейді.Дін Алла үшін, тек Алла үшін мұндай Алла үшін құлшылық етудің аты, «ықылас», яғни, шын берілу, адалдық шын жүректілік «өзі мен сөзі» бір жерден шығатын, ризкерліктен алшақ жүретін, екіжүзділікті қару етпейтін. Дінді кейбіреулер өз дәрежесін, мансабын көтеру жолында, көрініс үшін қолданады. Аллаға көзбояушылықпен жалған құлшылық жасайды. Мұндай діндарлықты, ризкерлікті, басқаша айтқанда «ширқ» дейді. Ол Аллаға ортақ қосу, одан басқа да табынатын, сиынатын Теңір жасау деген сөз. Оның соны күпірлікке дейін жалғасуы мүмкін.Дін жолына, тек қана адамдардан мал-мүлік алып, баю үшін, жоғарғы дәрежелі мансаптыққа көтерілу мақсатымен өткендер бұл фаниде мұраттарына жетулері мүмкін, бірақ о дүниеден алар несібесі жок. Ахмет Ясауи бұған көп көңіл бөлген. Ол заманнан қашуды, оның орнына ықылас, шын жүректі болуға шақырады. Ықыласты болған мұсылман, Алла жолында ерқашан таза, кіршіксіз қызмет етеді. Мұндай дін жолындағы момын Алланы шын жүрегімен сүйеді. Бұл туралы өз «Хикметтерінде» көптеп жырлаган. Ол іші адал, кіршіксіз таза болмаған, көзіне жасы ақпаған, халыққа дөруіштік, діндарлықпен танылғандардың соңғы демдерінде риямен шіріген имандарының жоқ болатындығы жайында көп айтады. Өзінің кейбір байқаусызда өткізіп алған қуналарында жасырмаған, сол қуналарды жою үшін жақсыларды іздегендігінде жырлаган. Яғни Аллаға құлшылық еткенде мұсылманның бес тұтқасын, ларызын кіршіксіз орындауға тырысқан, әрі басқаларды да соған шақырған.

Адам сүйіспеншілігі Бірінші сүю, Аллаға махаббат болса, екінші сүю Алланың сүйіп жаратқан құлы адамға деген махаббат, сүйіспеншілік. Сөзбені адам бүкіл он сөзін мың ғаламдағы жаратылғандардың ішіндегі ең құрметтісі, мәртәбесі жоғарысы. Өйткені адам «болмыстың өзі, дөні», адамның дөртін бөлісу, аяушылық ету, жәрдемдесу, көмектесу, қол ұсын беру оған деген махаббатты, сүйіспеншілікті білдіреді. Бұл исламның дәл өзі. Исламда бір-біріне қол ұсын беру, көмектесу, жәрдемдесу мәселелері туралы құранда көптеп келтірілген. Оның ішінде әсіресе, жетім-жесірлерге, кедей көпшіктерге, жалғызбастыларға, ғариптерге, пақыр міскіндерге, т.б. өмір сүруге мұқтажды болған адамдарға жәрдемдесу исламның негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл туралы мұхаммед /с.г.с./ пайғамбарымызда, Қожа Ахмет Ясауи т.б. ислам әлемінің ұлағамалары жырлап өткен. Ясауи өз хикметтерінде Мұхаммед /с.г.с./ пайғамбарды өзіне пір тұтын, оған өзінің үмбет екендігін және де оның айтқан сөздерімен істеген істерін біржымтай орындауға уағыздайды. Ғаріп, пақыр, жетімдерді сүюді Мұхаммад /с.г.с./

пайғамбардың мұра етіп қалдырғандығын үздіксіз жырлап отырады. Оған үмбет болсаң, жолын қуушы өкпенсің, сенде ғаріп, пақыр жетімдерді сүйе біл, сол сияқты, таза, кіршіксіз мөлдір бол, махаббатында күмән болмасын деп үйретеді. Бұл үшін аят, хадистерде айтқандарға көбірек құлақ сал дейді. Тағдырдың басқа салғанына қанағат ет, берген ырзыққа риза бол деп уағыздайды. Мұхаммад /с.г.с./ пайғамбардың ең құдіретті кеші Мизраж түні болса, сол мизраждан қайтіп келгеннен соң да ғаріп, пақыр, жетімдердің қал жағдайларын сұрағандығын жыр етеді. Яғни Мұхаммад /с.г.с./ пайғам-барымыздың адамға деген сүйіспеншілігінің, махаббатының шексіз кіршіксіз таза екендігін білдіреді.

Жалағаштар мен аштарға қанағат болған Мұхаммед,
Кемтарлық көрген үмбетке шапағат болған Мұхаммед.
Түнде жатып көз ілмей тілпейтұғын Мұхаммед,
Ғариппенен жетімге құрмет қылған Мұхаммед.
Ғары-күрсі базарына қамқор болған Мұхаммед.
Сөзін пейіш бөріне ие болған Мұхаммед.
Жетім, пақыр, ғаріпке пана болған Мұхаммед.

Осылай Мұхаммед /с.г.с./ пайғамбардың адамдарды қалай сүйетіндігін жырлай отырып оның сөзіменен ісін өзіне жол бастаушы мұра еткен. Оның соншалықты ұлы тұлға бола тұрып, ғарсы-күрсіні аралап, сөзін пейіштің есігін ашып Алла дидарын көріп қайтқан мизраж кешінің өзінде, мен-менсінбей келісімен ғаріп, пақыр, жетімдердің жағдайын сұрап білген-дерін паш етеді. Оны өзіне сабақ тұтады, менде сондай бол-сам екен деп армандайды. Яғни Қожа Ахмет Ясауи адамды сүюде оған махаббатта болуда, Мұхаммед /с.г.с./ пайғамбарға ұқсасам екен деп армандаған және келешек ұрпаққа соны өсиет еткен.

4.Ясауидің білім туралы түсінігі Жогарыда айтып өткен- дей, сопылық жолға түсу үшін үлкен-үлкен төрт мақамды басып өту керек. Міне осы төрт мақамнан, тағы да он-оннан мақамы бар. Әуелгі төртеуін шариаат, тариқат, мағрифат және ақиқат мақамы деп айтады. Осы төрт мақамының біріншісін алып қарайтын болсақ, шариаат мақамы, ол тағы да он мақам-ға бөлінеді дедік, сол он мақамды қарастырып шығайық.

1. Әуелі иман келтірмек, Хақ тағаланың бірлігіне, барлығына, сиыатына және затына. 2. Екінші - намаз оқымақ тұрар. 3. Үшінші - ораза тұтпақ тұрар. 4. Төртінші - Зекет бермек тұрар. 5. Бесінші - хаж тәуап қылмақ тұрар. 6. Алтыншы - мұлайым /сыпайы/ сөйлемек тұрар. 7. Жетінші - Ғылым /білім/ үйренбек тұрар. 8. Сегізінші - Хазірет Расул сәлләллаһу тағала әлейһи уәссәләмнің сүннеттерін мұлткісіз орындамақ тұрар. /Құран және хадис/. 9. Тоғызыншы - Әмірі мағруфты мұлткісіз орындамақ тұрар /шариаат қағидаларын насихаттау/. 10. Оныншы - Нәһи мүнкәр қылмақ тұрар. /жаман істерден қайтару/. Сонымен жоғарыдағы он мақамнан көрініп тұрғандай, «Білім «шариааттың ең негізгі қағидаларының, мақамының бірі болып тұр, яғни жетіншісі, білім адамдарды ақиқатқа жетелеугі және жаратылғандардың Жаратушысын тану жолы болып табылады. Міне осындай қауіпәр бұлақтан сусындаған Қожа Ахмет Ясауи де өз «Хикметтерінде» білім, ғылым туралы жырлап өткен. Яғни ол ғылым болу оңай емес, ол жолға түскен адам, көп қасірет шегеді, соған шыдасаң ғана түс, болмаса ғылымды, білімді мазақ етпе дейді. Егер осы қиын жолдарды басып өте алсаң ғылым, білім шыңына шыға аласың, хақ тағалаға жақын боласың деп ескертеді. Алла жолындағы білімге қадам басу, күйіп жанып шоқ басумен тең, Хақ зікірі тек қана жанмен дінде айтылатындығын еске салып отырады. Муридтеріне, Хақ жолына түсу үшін ұстаздарына, пірлеріне адал қызмет ету керек екендігін ерекше түсіндіріп өтеді.

Көшпелі түркі қауымын имандылыққа шақыру арқылы Қожа Ахмет Ясауи ілімі барша түркі халықтары мәдениетіне үлкен өзгеріс енгізді. Дәстүрлі түркілік

дүниетанымының негізі сыршылдық (мистика) дін екендігін ескерсек, сопылық танымның түркі мұсылмандығының ең маңызды ерекшелігін қалыптастырудағы себептерін ұғыну қиын емес. Бұл құбылыстың табиғилығын дін феноменалы тұрғысынан қарасақ біздердің таралуындағы ескі ұстанымдардың толығымен жойылмайтынын, жаңалары сол құндылықтар, түсінік, ұғымдар негізінде өз орнын табатынын көруге болады. Көбінесе діндерде ескі ұстанымдар мистикалық институттармен тұтасып, "халық діндарлығы" түрінде тіршілігін жалғастырады. Бұл құбылыстың көрінісін Қожая Ахмет Ясауидің сопылық-моральдік ілімінен көруге болады. Оның "құрма" символизмі арқылы Мұхаммед (с.г.с.) пайғамбарға байлануы, осы құбылысқа Арыстан бабтың "себеп" болуы, өмірін пайғамбар өміріне ұқсатуға тырысуы, пайғамбарға ұқсaudың ишараты ретінде ұлының атын Ибраһим қоюы, пайғамбар жасына келгенде тірідей "жерасты мешітіне", яғни қылуғе түсуі, осының бәрі оның іліміндегі көшпелі түркілерге исламды таратудағы маңызды өдістемелік, құбылыстық ерекшелік әрі жаңалық болып табылады. Жетілген адам болмысының таза рухани-моральдік жағынан толыққандылығын өзіндік бір үлгісін жасап шығарған оның ілімінде, мистикалық бейнелер мен қоғамдық өмірдің шынайы бейнелері қатыстырылып, өзіндік бір талғау мен шыңдалу, салыстыру мен ұжымдыру сияқты стимулдарға айналған дегуге де болады. Бірақ тұлға аскеттік өмір стилінде болған жағдайда ғана өзіндік бір жаңа руханиаттық өрлеу сатысына көтеріледі, ол психологиялық, философиялық, педагогикалық арналар арқылы өзінің бағдарын айқындап алатындығы туралы айтылады. Нәтижесінде, діннi заманық сезім адамды кемелдендіруге алып келетін негізгі қозғаушы күш болып саналады. Көшпелі мәдени құндылықтарды сақтап, оның тіршілік етуін қамтамасыз еткен, "білектің күші, найзаның ұшымен" қорған болғандар - сол қоғамның төл нәрзерттері-алыптар. Сондықтан қуат пен құдіретті айшықтайтын бұл батырлық, ерлік, алыптық сияқты құндылықтар көшпелі адамдар үшін мақсат, үлкен мұрат болатын. "Қорқыт Ата" кітабындағы Байындыр Хан, Қазан Хан, Бамсы Байрақ, Боғаш Хандардың әрбірі алып тұлға, батыр, ер. Өйткені қоғамның мұрат еткен адамы осындай болу керек. Ал Ясауидің қоғамға қабылдануды мақсат еткен идеал адам типі - кемел адам, яғни сопы, дәруіш. Қорқыт Ата дүниетанымы бойынша әрбір адам батыр, ер болуға ұмтылуы тиіс болса, Ясауиде барлық адам "кемел адам" болуға ұмтылуы керек. Көшпелі мәдениеттегі ең негізгі құндылық болып табылатын батырлық, ерлік, алыптық ұғымы ислам мәдениетінде де дәріптелетін, мұрат болып саналатын басты құндылықтар. Дегенмен, Ясауи сопылық ілімі арқылы батырлықтың білекті емес, жүректі екендігін, адамдық мәнің сырғы оның рухы арқылы ашылатындығын басты тұрғы қылып көрсетті. Осының негізінде батырлық, ерлік, алыптық ұғымы мазмұны жағынан тәреңдетіліп, толықтырылды. Көшпелі мәдениеттегі негізгі күш материалды қуат, батырлық, білектілік ретінде дәріптеліп, "қанша батыр болса да, жауға салма жалғызды, қанша шешен болса да, дауға салма малсызды" деген қағида бойынша шектеліп, таразыланып қойылатын болса, ал Ясауи ілімінде батырлық жүректі, ал жүрек болса, шексіздікті-Тәңірді де сыйдыралатын адамдағы ең асыл жауһар (субстанция) болып дәріптелген. Бұрын "көп қорқытатын" болса, енді ол жүректілікпен, яғни Құрандық аяттармен азықтанған ар тазалығымен тереңдікке жетіп, Абайша айтқанда "мыңмен жалғыз алысатын" дәрежеге, рухани кемелдікке көтеріледі. Өзінің орнын анықтау үшін қоғамға тайсалмай кіріп, етене араласа алады. Яғни "өзіндік менін" "қоғамдық менмен" үйлестіре алады, диалог-сұхбатқа түседі. Еркін сұхбатқа түсу үшін алдымен рухтың тазалығы, сөзін, жауапкершілік сезімі қалыптасуы керек. Өйткені адамның бойындағы сөзім, қорқыныш, үрей, жауапкершіліктен қашу сияқты психологиялық хәлдерді реттеп отыратын күш - иман нұры болып табылады. Ясауи кемел адам

типін мақсат еткен ілімін қоғамға мойындату, қабылдану үшін дәстүрлі түркілік дүниетанымдық ұстындарға жүзінеді. Бұл ұстындар көшпелі мәдениеттің төңірегінде қалыптасқан түсініктер, категориялар, құбылыстар, ұғымдар екені анық. Көшпелі адам үшін табиғаттың барлық элементтері ерекше мен мен қиеліліктің объектісі ретінде көрінетін болса, Ясауи ілімі сол мен қиеліліктің объектісі ретінде адамды көрсетіп, табиғаттың адам ізілігі үшін Тәңір таралынан жаратылғандығын, барлық әлемнің адамға сөзге етіп тұрғандығын уағыздайды. Барлық жаратылғандардың жаратылыс мақсаты - адам және оның ізілігін қамтамасыз ету. Ясауи ілімінде табиғат өзінің жаратылыс мақсаты мен мәнін толық біледі, сезінеді. Табиғатқа бұл қызметті Тәңір бергендіктен, оның еркі Тәңірде. Ал адамның еркі өзінде, сол еркіті қалай қолданғанына байланысты Тәңір алдында жауапқа тартылады. Ясауи ілімі - сол еркіті қалай қолдансақ адамдық мәнге жетеміз, Тәңірге лайықты құл боламыз деген сұраққа жауап іздеу жолы, адамдық мәнің ақиқатын табу, өзін-өзі тану жолы [1]. Ясауи ілімі адамның ішкі тыныштыққа жетуі арқылы қоғамда бірлік пен тыныштық орнатуды, адамды іштей бөліну мен ыдырау психологиясынан арылтуды мақсат етеді. Ясауи адамның ішкі әлеміндегі ыдырауды реттеуге ықпал ететін күшті уағыздайды, ол - Тәңірге деген махаббат. Ясауиде адамға жән сілтер, жол көрсетуші серігі - ақыл (басират-көңілдің көзі). Адам ақылы арқасында нәріштен де үстем тұрады. Ақыл - адамның өзін-өзі тануына ықпал ететін Тәңір таралынан берілген қуат. Адам өзін-өзі тану арқылы менмендік, көкшілдік, ашу, өтірік, жамандық, құмарлық сияқты адамның ішкі әлемін балталайтын пессимистік психологиядан арылады. Ясауи адамды имандылық, тобашилық, қанағат, махаббат, сабыр, игілік, жомарттық, шынышылдық, әділет, қарапайымдылық, өзара сүйіспеншілік және құрмет сияқты сезімдерді байытуға үндейді. Ясауи ілімінде адамның кемелдікке жетуі теориялық (шариғат) және практикалық (тариқат) таныммен қаруланып қана қоймай, оны өзінің хәлі арқылы рухында сезініп, жүзеге асыруы шарт. Яғни, таным "суық теория" мен "құрғақ практика" шеңберінде қалып қоймауы керек. Ясауи ілімінде теория-қал (сөз)", практика да "хәл (іс)" өзара тұтастықта болғанда ғана толық мәнге ие болады. Сондықтан да Тәңірге махаббат арқылы ұмтылу шарт. Ясауи иманды әл-Фараби сияқты рационализациялау арқылы емес, хәл ілімінің табиғатына сай "өз рухында сомдау" арқылы күшейтуге болатындығын айтады [2]. Ясауиде қоғамдағы моральдық-этикалық нормалардың бузылуы иманның әлсіздігі мен нәрсінің үстемдігінің көрінісі болса, ал, оны қалпына келтірудің негізгі жолы-махаббат. "Ғашықсыздың иманы да, жаны да жоқ, ал-хайуан", - деген Ясауи, әл-Фараби сияқты иманды философиялық жолмен түсіндіру арқылы емес, тікелей сопылық құндылықтармен рухты тәрбиелеу арқылы иман нұрымен ақиқатқа жетелеу керектігін уағыздайды. Ясауидің дүниетанымдық концепциясының теориялық негізін шариғат пен мадрифат құраса, ал практикалық негізін тариқат белгілейді. Сонымен Қорқыт Ата мен Әзіреті Ясауи-түркілік дүниетанымының бірін-бірі толықтырып тұратын екі кезеңнің өкілдері. Ал Ясауидің уақытында өркениеттің түптеу процесі нәтижесінде бұрынғы құндылықтар мен ұстындар шайқалған. Қоғамдағы осындай әртүрлі келеңсіздіктер мен хаостың орнын толтырып, реттеу үшін Ясауи өзінің төл ілімін ұсынған. Ахмет Ясауидің моральдік этикалық көзқарасына діни-философиялық сараптама жасау, оның қазіргі таңда жас ұрпаққа беретін пайдасын және ислам сопылығына қосатын үлесін анықтау, сонымен қатар оны тәрбие беру ісінде қолдануды мақсат ету. Себебі, сопылық жол адамды жоғары моральдық-этикалық құндылықтарды өз бойына қалыптастыруды басты мақсат етіп қояды.

1.5§ *Адамтанудағы Қ.Абай (1845-1904) ілімі*

БІСТЫҒ ҚАЙРАТ, нұрлы ақыл, жылы жүрек – үшеуінен тұратын Абайдың толық адам танымы Аристотель, Әл-Фараби негіздеген ақыл, жан, тәннен тұратын адам болмысын ойға оралтады. Адам болмысын осы үшеуінсіз я үшеуінің бірінсіз елестетуі мүмкін емес. Тән Абайдың өзі жазғандай, жанға баспана болу үшін қажет, тәнсіз жан өзінің жасампаздық қызметін атқара алмай қалады. Ал жаны бар тән, дене әлі адам емес, жан-жануар, жәндіктер деңгейіндегі болмыс қана. Жан мен тәнге ақыл қосылғанда ғана адам болмысы пайда болады. Яғни ақыл, қайрат, жүрек немесе ақыл, жан, тән – үшеуімен адам болмысы түгел, толық болады. Тәні мен жаны бар айуаннан адамды биік ететін – ақыл. Сөйтіп Абай өз өлеңдері мен қарасөздерін көп ізденіп, көп толғанып, байырғы төркінінен тартып ойлы, тамырлы, терең туынды етіп жазған. Нәтижесінде толық адам, жеуәнмәрттік, иманигул танымдарын жарыққа шығарды. Абай да-этикалық мәселені, мораль философиясын тереңдеп сөз еткен ғалым, ойшыл, ақын. М.Әуезовтің «Ол адамгершілікті, моральдық философияны барлық жайдан жоғары қойды» деген ойы ақын танымын терең танудан тұрған. Абай үшін ақындық мұрат емес, оның ақындығы - адамгершілік танымының құралы ғана. Ол белгілі бір адамгершілік қасиеттерді іш тартым қана қоймай, сонымен бірге адамгершіліктің, адам болу мен кісіліктің өзі тапқан қалыбын, жүрісі мен жолын жасайды. Адам тану мен адамгершіліктің мәніне, сырына үңіле түседі. Қайтсем адам атын асқақ, асыл есім деп шарқ ұрады. Жалпы, діни-философиялық ойдың даму тарихында «адам» ұғымының алатын орны орасан десек те, оны белгілі бір жүйеге түсіріп, тиынақты түсіндіруге көш басы болған философ - Сократ. Абайдың толық адам танымы туралы сол Сократтан басталатын Платон, Платондардағы сүюді сүйеніш, тірек еткен адам, қытайлардың дао іліміндегі әбден жетілген адам шығыс ойшылдары мен суфизмдегі камилт инсан мен бөделіктің кәмәлаттығына ұмтылған адам және Ирандағы жеуәнмәрттілікпен сабақтасып, туыстасып жатады. Абайдағы адамшылық мәселесі құбылыс ретінде толық адам арқылы көрініп, ең түпкі мәні махаббат пен өділет, ізгілікке дейін дамып, ұштала түседі. Абайда толық адамның мәні мен негізіне үңілген белгілі бір жүйе бар. Сол жүйені мынадай күйде көруге болады: а) толық адам: ақыл, қайрат, жүрек; ә) ақыл, жүрек; б) жеуәнмәрттілік: ақыл, рақым, өділет; в) жүрек: өділет, рақым, мейірім, сүю, т.б. г) өділет; д) сүю; е) ізгілік, қайырымдылық, бақыт. Абайдың адам болу жайындағы жүйелі танымы «Қартайдық, қайғы ойладық, ұяқы сергек» өлеңінен басталады. «Ер ісі ақылға ермек, бойды жеңбек, Өнерсіздің қылығы өле көрмек. Шыға ойламай, шығындап қылық қылмай Еріншек ездігінен көпке көнбек.» Ақынның сөз қолданысында «Ер» сөзі көбінесе кісілікті кісі бейнесінде келеді. Ал кісілікті кісі ақын армандаған толық адам ұғымымен төркіндес. Осы бір ғана шумақта кісілікті кісінің өдемі-ақ бейнесі берілген. Әрбір сөзді ерекше електен өткізіп барып айтатын ақынның «бойды жеңбек» тіркесінің мән-жайы орта ғасырдағы шығыс ойшылдары мен ақындарында молынан сөз болған. Олардың ойынша, адам болудың жолына түскен кісі ең алдымен тәндік тілегін тәзиеп, жанкынның зиянды құмарын шектей білуі керек. Абай «бойды жеңбек» деп осыны айтып отыр. Ақын өлеңіндегі «көпке көнбек» сөзінің де тарама түсуді тілдейтін төркіні бар. Ол көпті көбінесе тобыр, ақылсыз, نادан кейінде суреттейді. Көрісінінше, жеке адамның көш бастаушы көсемдігіне ерекше көңіл бөледі. Әл-Фараби де жеке адамның, бас әкімнің тұлғасына назарын көбірек аударып, олардың адамгершілігі мен білімділігі қоғамда қайырымдылықты жүзеге асырудың негізгі шарты деп білген. Мұндай таным Жүсіп Баласағұнда да бар. Абай - осы таныммен жете таныс ақын. Оның ойынша, әрбір адам өзін тану арқылы үнемі адамдығын

жетілдіру жолында жүрмек. Ал «бар ақыл көзінде тұратын» ақымақтың тірлігі - өмір арнасында ақылсыз, ойсыз ала беру, өлгенше «көкірек көзі ашылмай» қалғып өту. Ақын өлеңдері мен қарасөздерінде таным жайын көп айтады. «Шыға ойламай, шығындап қылық қылмай» жүрген надандардан кісінің мәртебесін артық ететін де - осы таным мәселесі. Абай үнемі өбін тауып кісінің адамгершілігін ұштай түсумен болады. Адамзат тірлікті дәулет білмек, Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек. Ақынның өзі айтқандай, адамда екі түрлі қуат бар: жан қуатымен ақыл таппақ та, тән қуатымен мал таппақ, еңбек етмек. Ақын өлеңінің де адалдықпен болғанын қалайды. Және осы ойынның жүйелі түрде қалыптасқан таным екенін кейінгі өлеңдерінде сапалы өсудегі қайталауымен дәлелден отырады. Ақын толық адам туралы танымын өмірінің соңына дейін алып барады. 1902 жылы жазылған «Тоты құс түсті көбелек» атты мәні терең өлеңінде тағы да осы үш қасиеттің тұтастығын танығандай боламыз: Адамзатқа не керек: Сүймек, сезбек, кейімек. Хәрекет қылмақ, жүгірмек, Ақылмен ойлап сөйлемек. Ақын шығармаларымен біршама таныс оқырман екінші жолдан жүректі, үшінші жолдан қайратты, соңғы жолдан, өзі де айтып тұрғандай, ақылды оп-оңай аңғара алады. Адамзат үшін қажет үш қасиеттің осы шумақтағы бөлінбес бірлігін кездейсоқ құбылыс дей алмаймыз. Абай адам бойындағы барлық асыл қасиеттер мен қабілеттерді бір орталыққа біріктіріп, оларды өзі таныған үш қасиет арқылы толық адам бойына жинақтайды. Ақыл, қайрат, жүрек үшеуінің «бір кеудеден табылып, одан толық адам туатын танымы - ұлы ақынның зор табысы. Абай айтады, осы айтылған қасиеттері болған соң, оның «аты адам болады», яғни, жақсы адам атанады. Бірақ ол қандай істерімен жақсы атанбақ, олар: «Алла тағаланы танымақтық, өзін танымақтық, дүниені танымақтық...» (2-т., 190-б.). Жақсы адамның алдында үнемі осындай үш мәселе болмақ, солардың нәтижесінде оның адамдығы айқындалмақ, яғни, жақсы адам атанбақ. Енді осы адамды жақсы кісі атандыратын үш мәселеге қысқаша тоқталайық. Сөз алдымен, Алла тағаланы танымақтық туралы. Алланы тану оған тек сену емес. Алланы тану оның кереметтерін тану, оны Жаратушы деп түсіну, мойындау. Жаратушыны танып-білуге тура жол жоқ, оны біз тек қана өз құдіретімен жаратқандары арқылы білеміз. Жаратушы не жаратты? Бар болмыстың бәрі Жаратушының кереметтері, яғни, Жаратушыны тану деген сөз - бүкіл жаратылысты тануға талпыныс. Жаратушы идеясын мойындаған адамның жаратылысты тану арқылы Алланы танымақтығы айқын. Бұл - Алла тағаланы танымаққа бастайтын жол, ғылым жолы. Адамның «өзін танымақ» дегенге келсек, бұл мәселе төңірегінде психология, философия ғылымдарында көптеген теория, концепциялар бар. Адам өзін қалай танымақ, әрине, өзгелер арқылы. Демек, бұл адамтану ілімінің өзекті саласы. Бұл арнайы білім саласы. Себебі Алла Тағала он сөзін мың ғаламның әр бөлшегін жаратқанда оған өз білімін сіңірді және, ақыл-ойын сығызды. Осы Жаратушының ақыл-ойы, білімін пекде аян арқылы ала ма, «көкірек көзі» арқылы тани ма, оқыл біле ме, әйтсеуір, алуы тиіс, әрі ол іс оның өз қалауы. Бұл әрекетсіз Алланы танымақ жоқ. «Дүниені танымақ» деген мәселе дүниетаным деген ұғымды білдіреді. Философияның басты қызметінің бірі осы дүниетаным. Абай оны өлеңдерінде «дүние көркі» деп те атайды. Дүниенің көркі сөзіну, білу, тану адамның өзіне нұр, көрік беретін қуат. Абай айтқан адамның асыл қасиеттерінің бірі - нұрлы ақыл да осыдан шықпақ. Ақылдың нұрлы болуы мақсатында атқарылатын іс - дүниені танымақтық. Абай діни қағидалар шеңберінде қалмаған ойшыл. Діндегі сөзді ғана қайталап айтып отырса, ол хакім бола ма? Абайдың хакімдігі сонда, ол әр істің басталуымен себебін іздеуші. Сондықтан, ол «ақыл сенбей сенбеңіз», - деп өзі айтқандай, не істі болмасын сау ақылға салады. Ақын Алланың өзіне де, сөзіне де құпиян келтірмейді.

Мәселе, Алланың өзі кім, сөзі не, соны тану керек. Алланы танудың қиыншылығын, ол «Алла деген сөз жеңіл» деген өлеңінде ашық айтқан. Алланы сөзбен, ақылмен емес, жүректен сөзу қажет, оның барлығын тану сөзім арқылы болмақ. Және де Абай айтады, Алланың өзі бар, ол да рас, сонымен бірге, адамның сөзі бар, бірақ оның растығында үнемі күмән бар. Неге олай? Жауапты тағы да омыз сезініміз сөзден табамыз. Абай айтады: «Алланың сөзі – қаріпсіз, дауыссыз» (2-т., 193-б). Керемет шындық Пайғамбарымыз біздің түсінігімізде сауатсыз болған. Ол қаріп танымаған. Пайғамбарымызға Жаратушыдан аят аян түрінде келген. Пайғамбар білімі – аян білімі, біздің білімі – қаріп арқылы болатын білім. Абай «Әуелі аят, хәдіс – сөздің басы» дейді. Аят-дүние көркі туралы сана. Аят сөз басы, бірақ ол адамның ойынан туган дүние емес, Мұхаммед пайғамбарымызға өлең кейлінде түскен аян. Рас, Мұхаммед харіп танымаған. Біз әдетте харіп танымаған адамдарды сауатсыз дейміз. Бұл біздің қалыпты жағдайдағы қолданылатын түсінігіміз. Білім адамға харіптерді тану, яғни, оқу жүйесі арқылы беріледі, бұл дәстүрлі жағдай. Сонымен бірге адамға білімнің харіпсіз (әріпсіз) берілетіні болады. Харіпсіз білімге ие адамдар адамзат тарихында болған. Сондай адамдардың бірі – Мұхаммед пайғамбар. Ғайса пайғамбар да осындай білім иесі болған. Аят Алла сөзі. Ол Абай айтқандай, «харіпсіз, дауыссыз». Аят – пайғамбарға ұйып келген сана. Ол кейін харіпке, дауысқа түсіп, Құран кітапқа айналған. Аяттың көпшілікке түсініксіз болуы санаға қонымды мәселе. Жаратушының «сөзі» тіл арқылы түсіну дарды. Тіл адамзаттың қатынасы, оны біз танымыз, білеміз, мейлінше тіршілігіміз үшін қолданамыз. Аят болса өзге «тіл». Ол – Жаратушының тілі. Ол тілде харіп жоқ, бір қуат бар. Ертеде Платон адамзаттың білімінің мәнісі «еске түсіру» деген ой айтып еді. Оның пайымдауына, біз білген әрі білетін білімдер ау бастан белгілі, ол адамға өзінгі тума болмысымен келеді деген. Білімді болу – бұрыннан бар нәрселерді еске түсіру. Қазіргі білім, ғылым кеңінен өрістеген заманда принцип деген парадигмалық сана қалыптастырғанбыз, ол әлі біліп болмаған мәселелерді тану үшін қолданылатын тәсіл. Принцип дегенде біз бағыт анықтаймыз. Бағыт деген – жол көрсеткіші. Жол тану және таңдау осы аяттардан бастау алған.

2.6.8. Адамтану асқары- Ш.Құдайберді (1858-1931) ілімі

Философиядағы өзекті мәселелердің бірі-адам проблемасы. Шәкәрім өз дүниетанымында ең өзекті мәселелердің бірі ретінде адам мәселесін қарастырады. Адам туралы мәселелерді қарастырғанда ол «Адам деген не?», «Жан дегеніміз не?», «Адам қайдан пайда болған?», «Табиғатты жаратушы күш бар ма?» деген сұрақтарға жауап іздейді. Шәкәрім өз философиясында барлық нәрсенің жаратушы негізгі түп себебі бар екендігіне еш күмән келтірмейді. Түп себептің білімділігінде, құдіреттілігінде, шеберлігінде өлшем жоқ және дүниеде барлық нәрсе себепсіз жаратылмаған деп таниды. Мәселен, «адамның дене мүшелері: құлақ, мұрын, ауыз сияқты мүшелерінің мақсатпен жаралғанын көресіз. Ғылым жолымен өсімдік ағаштарының тамыры, өзегі, қабығы, жамырағы, гүлі сияқтылар бірде бір бұл мақсатсыз деп айта алмаймыз», деп жазады Шәкәрім. Ол адамның дүниеге келуін табиғи процесс екендігін анықтайды. Атаның шауауының көп қой мәні. Атаның құрсағында қан болғаны. Құс пен адам болар деп кім айта алар. Өлі қан мен жаны жоқ жұмыртқаны? Басында оның күйі шауауат еді. Қызыл қан, ақ жұмыртқа киген өні? Оның жаны — баяғы ескі жаны. Сөзімнің зорайып, азаймағы — Қандай түрде болғаннан оның мәні. Қайда барса ол өзін көзім» дейді. «Өзім» деп денені емес, жанды айтқаны. Сол жаннан тілті «өзімдік» жоғалмады, Есеп емес сан өлім, сан қайтқаны [1; 200]. Шәкәрім бұл жерде адам тән мен жанның бірлікті, біртұтастықта болатындығын айта отырып, тән адамда биологиялық қажеттіліктерді қажет етсе, адам жанына да азық керек, ол рухани азық секілді. Жан мен дененің бірлігінен

адамның көңіл-күйі, мінез-құлық қалыптастыратындығын айтады. Егер адамның жаны денеден басымдау болса, ғылымға-білімге жүгінеді, ал дене жаннан басым болса, онда адам мал-мүлікке, атаққа қызығады. Оны біз мына өлеңінен байқай аламыз. Кейде жақсыны іздейміз, кейде жаман. Көңіл неге қызықса-соған таман. Дене жеңсе, түрсізге қызығамыз. Жан билесе жаманнан қалмақ аман [1; 236]. Дене өлгенмен жанның өлмейтіндігін Шәкәрім өз философиясында ескертеді. Жан дене секілді емес, дене өледі, өзгереді деп таныған. Ол адам мәселесін қарастыра отырып, адамның өз болымысына сай өмір сүруге шақырады. Адам жаман әрекеттерден аулақ бола тұра адам өз әрекеттері арқылы орынды іске аяқ басуға шақырады. Адамның бойындағы жаман әрекеттермен күресетін басты құндылық ар ілімі деп таниды. Шәкәрім өз философиясында дүниені танушы, адамды адамдық негізге жетелейтін, ең негізгі қасиеті ретінде ақыл-ойды қарастырған. Адамды басқа тірі жандылардан өзгешелендіретін оның ақыл-ойы. Осы ерекше қасиетті тану адам-танушылардың ежелгі арманы болды. Шәкәрім-Қазақ философиясында ар, ұят, ынсап, қайсы мәселелерін философиялық логикада тұңғыш рет қарастырған ойшыл. Өз философиясында ақыл-ой, ұждан мәселелерін анықтаған. Ұждан дегеніміз — ынсап, мейірім, әділет. Бұл екі өмірде керек іс. Жанға азық болатын құндылық. Ақыл-ойдың жиырма сегіз түрін көрсеткен. Соның ішінде сау ақыл деп соған ерекше тоқталған философ. Шәкәрімнің дүниетанымы көбіне мораль философиясы мен ар ілімін қамтиды. Шәкәрім дүниетанымында тәңір, нұр, күн, табиғат - қасиетті, киелі ұғымдар. Еңбекке шыда, өбін тап та, «Сабырдың түбі — сар алтын». Өзімізді болма, көпті ардақта. Адамның бәрі — өз халқың [1; 180]. Адам тек қана өз тағдырының алдында жауаптымын демей, барлық адамзаттың тағдырының алдында жауаптымын деп өмір сүруге шақырады. Адамзатқа ортақ бір-бірін қор қылмауға, адамзатқа ортақ мүддеде өмір сүруге үндейді. Ар бір адам адамзатқа ортақ мүддені қорғауға, «адам» деген ұлы ұғымды қор етпейге шақырады. Шәкәрім Құдайбердіұлы ар-ұят мәселесін бірінші орынға қояды. Ар дегеніміз не? Оны қалай түсініп білеміз? Хайуандар әлемінде ар мәселесі жоқ дегуе болады, демек, адамға ғана қатысты ұғым. Егер адам адамшылығын жоғалтса, оның өлгенімен бірдей. Бар жазадан ар-ұят жазасы ауыр. Біреуді алдап өтірік айтпауға болғанмен, адам өз-өзін алдап өз ұжданының алдында орынсыз іске аяқ баса алмайды, ең жаман іс санаты болсақ, сен өз-өзіңді алдай алмайсың. Адам өзіне-өзі сынымы болса, ол адамдық жасай білуі гибрат аларлық іске қадам жасай білуі, ең деп білді. Сабыр, сақтық ой, талап болмаған жан, Анық төмен болмай ма хайуанан. Ынсап, рахым, ар-ұят табылмаса, Өлген артық дүниені былғаннан [1; 129]. Шәкәрім дүниетанымындағы негізгі мәселелердің бірі — ар ілімі. Ұят, ар тек адамға ғана қатысты. Ар-ұятты жоғалған адам- ол адам, бірақ ол адам надан адам танылған. Ар деген адамның сыры, құпиясына қазық болатын рухани субстанция, ар — адам ісінің төрешісі. Ар — адамның өз соты. Әр адам өзінің арының алдында жауап бермек. Шәкәрім халыққа ар білімі деген арнайы білім керек деп таниды. Арлы адамның мойындағы ұятты, жігері, намысының, қайраты бар адамды айтамыз. Адам арсыз болса, ол адамдық негізден айрылмақ. Адамды адам қылып тұрған оның арында. Егер адамды арсыз деп алсақ, онда біз «адамзат» деген ұғымнан айырылып қаламыз. Ар-адамның ішкі сыры, бізге беймәлім құпиясы. Әдетте біз біреудің ішкі сырын біліп алғанымыз келіп әдеттеніп жатамыз, онымыздан өнімді іс шықпақ емес. Әрбір адам өз сыры ешкім біліп болмақ емес, ол адамның «жеке архиві», оны ол өзімен өкөтпек. Адамның сыры тек өзінің құпиясы. Адам арының тазалығы оның іс-әрекетімен өлшенбек. Ар тек жеке адамға қатысты қолданылатын ұғым. Арсыздық-адам бойындағы ең жаман қасиет, ол судың тұнғық болғаннан гөрі, лай болғандығын қалайды. Ар-ізгіліктің өлшемі, оның көрінісі. Ізгілік тек жеке адамдарға ғана қатысты емес, ол адамзатқа тән. Адамның әлемде пайда болуының өзі ізгіліктің өлшемі,

оның көрінісі, Дүниеге ізгілікті әкелуші адам. Сонымен адамның адамшылығы дегенде қадап-қадап айтатын ұғымдар «ұят», «намыс», «ар» осы үшеуі адамшылықтың негізгі салалары, арналары. Олардың біріксіз адамның адамшылығы толық емес. Әрине, «ұятсыздық», «намыссыздық», «арсыздық», «набандық» адамшылыққа тікелей қатысты ұғымдар, бірақ олар адамшылықтың өзі емес, оған қайшы келетін түсініктер. «Ар-ұят», «ұждан» Шәкәрім бұл ұғымдарды адамзат өмірінде ерекше орын алып, екі дүниеге де керек іс деп қарастырған. Тумақ, өлмек-тағдырдың шын қазасы, Ортасы-өмір, жоқтық қой-өкі басы. Сағымдай екі жоқтың арасында Тіршілік деп аталар біраз жасы. Жоқтық, барлық-жоғалмақ араласы, Үш еріксіз болады мағынасы. Нажағайдай жарқ етіп өшік болса, Өмірдің он тиындық жоқ бағасы. Өмірдің өкінбейтін бар айланы, Ол айла-қиянатсыз ой тазасы. Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек, Таза жүрек, тату ДОС-сол шарасы [1; 155]. Адамға бұл құмырдың өткініш екендігін ескерте отырып, адамға ең керекі таза ой, жүректі таза тұнық ұстау. Мынау өмірдің ластанған лайымен таза жүректі былғамау. Тұнық, мөлдір су секілді адамда жүрегін таза ұстау, мәмірдің өзін дат басады, адамның да жандүниесі солай кірлемек. Адам сол бір гана берілген өмірінде үнемі адамшылыққа ұмтылып, адамға ортақ іс қалдыру, ізгілікке аяқ басуы шарт. Шәкәрім өз дүниетанымында «менің ішкі дүниеме кірер бұрын, бес сауалға жауап бер» деген. Бірінші сауал: Алланың адамды жаратқандағы мақсаты не? Екінші сауал: Адамға тіршіліктің ең керекі не үшін? Үшінші сауал: Адамға өлгеннен соң рахат-бейнет бар ма? Төртінші сауал: Ең жақсы адам не қылған кісі? Бесінші сауал: Заман өткен сайын адамның адамгершілігі түзеліп бара ма, бұзылып бар ма? Осындай адамзат ойланарлықтай бес түрлі сұрақ қойған [2]. Бірінші сауал: Алланың адамды жаратқандағы мақсаты не? Алла тағала адамды неңдей мақсатпен жаратқан. Адамды Алла ізгі іс, ізгі мақсатпен жаратқан. Шәкәрім бұл сұрақты тек адамға ғана қатысты қойған. Сондықтан адамда ең негізгі оны адам етіп тұрған адамшылығы, ақыл-ойы. Ақыл-ой тек қана адамға ғана тән. Адам сондықтан сол ақыл-ойға тән әрекеттер жасау шарт. Адамды басқа тірі тіршілік иелерінен өзгешелендірген ақыл-ойы. Осы ақыл-ой арқылы адамдар өзінің жаратушысын тануы, өзін-өзі тануы. Адам өзінің бір гана берілген құмырын қор қылмай тек орынды әрекетпен, адамшылыққа сай өмір сүруі. Адамдық болмысын түзеу, адамға сай құндылықты ұстау қол созу, адам өзінің бойындағы ізгі қасиеттерді сақтау, бір гана берілген құмырын қор қылмай адам деген атта өмір сүру. Өзін тану, өзін жаратқан Алланы тану. Алла тағаланың адамды жарату мақсаты — жаратушы болуының айғағы. Адамның мақсаты — Жаратушыны тану. Екінші сауал: Адамға тіршіліктің ең керекі не үшін? Ол үшін жалпы адамды мынандай мәселелер ойландырады: — тіршіліктің мәні (немесе оның пайда болуы); — тіршіліктің адамға қатынасы (өмір, өлімнің мәні); — тіршілік адамға қажет пе?

Жалпы Шәкәрімнің дүниетанымында тіршілік дегеніміз жан мен тәннің бірлігі. Сынау үшін жаратқан бір иең бар, Төксерілмей қалмасың бір кезінде. Адамға тіршілік не үшін керек дегенге, жақынға, туысқа, барлық тірі организм иелеріне жақсылық қылу үшін берілген. Адамды адам етіп тұрған қасиеттің жоғалмай, «адам» деген атта құмыр кешу үшін берілген. Тағдырды тағдыр ететін адам, сол адам өзінің қоғамда артқы ұрпағына ізгілікті істер қалдырып, адамдық негізге сай құмыр кешу. Алла тағала адамды өмірде белгілі бір кезеңде өмір сүргізіп, сынауға жіберген секілді. Адам кез келген өзінің атқарған іс-әрекетіне жауапты. Адам өзін адам етіп тұрған ізгі қасиеттерінен айырылмай, орынды іске аяқ басуы шарт. Ол үшін адам өз-өзін табиғатын өз болмысына сай өмір сүру шарт секілді. Адам тек қана биологиялық қажеттіліктермен ғана шектелмей, артқы ұрпағына ізгілікті істер қалдыру үшін керек. Адамға ақыл-ой берілген осы бір гана берілген өмірдіңді

зия қылып өткізуге болмайды. Сол адамдық болмысына сай өмір сүруі шарт. Адамға тіршіліктің керекі-құмыр кешу, ізгілікті істерге қол созу, адам болмысына сай өмір сүру. Үшінші сауал: Адамға өлгеннен соң рахат-бейнет бар ма? Шәкәрімнің дүниетанымында көтерілген бұл мәселе әлі күнге дейін даулы мәселе. Жұмақ пен тозақ жайлы кім айтса да-тек қана болжам. Уақыт ешқашан кері бұрылмайды, сол себепті өлген адам тірілмейді. Жұмақ-ізгілік, ал тозақ-адам. Күнәсіз адам жұмаққа барады, күнәлі адам тозаққа жан азабын тартады. Сапасыз жанға жұмақ пен тамақтың еш қажеті жоқ. Қайғылы адам-дана адам. Не жақсылық, не жамандық көрсетсе адам осы өмір сүріп отырған жер бетінде көреді. Адамды адам етіп тұрған ізгі қасиеттерді адам өз болмысына сай өмір сүре отырып жасауы шарт. Не жақсылықты адамзат осы өмірінде жасамақ. Төртінші сауал: Ең жақсы адам не қылған кісі? Жақсы адам қандай адам? Егер дін жолымен келсек, жақсы адам дінде берілген мұсылман. Бұған пайғамбарлар, әулиелер, хакімдер кәміл мұсылмандарды ең жақсы адамдар дейді. Себебі олар атақ, даңқ үшін емес, құмыр кешу үшін тертөгушілер, кәміл мұсылмандар тұрмысы өзінің дәстүрлі мен қаралай-ымдылығымен қымбат. Кәміл мұсылмандар хакім емес, оның сөнері жер, су, аспан, күн мен ай, қысқасы, табиғат. Кәміл мұсылмандар дүниеге деген көзқарасы натуралистік сипатта. Өзінің адамшылығына сай өмір сүре білетін, адамдық болмысына сай әрекет ететін адамдар өмірде ең жақсы адамдар ретінде танылған кәміл мұсылмандар. Бесінші сауал: Заман өткен сайын адамның адамгершілігі түзеліп бара ма, бұзылып бара ма? Осындай адамзат ойланарлықтай бес түрлі сұрақ қойған. Осы сауалға қатысты Шәкәрім адамның адамшылығы дегенде жеке бастың мәселесін емес, оның заманға қатысты жағынан айтып тұр. Мұнда көбіне біз адам арқылы заманды танымыз ба, әлде заман арқылы адамды танымыз ба? Бірақ заманды өзгертуші, бәрін жасаушы адам. Сондықтан «заманға қарай адамы» деген орынды түсінік. Адам өзгеріс жолына түскен сайын құпияға айналмақ, адам құпиясы ашылса, дүние ойран болмақ. Адам құпиясы дегеніміз — адамның өмірі мен өлімі. Шәкәрім оны толық біліп отыр. Заманға өзген сайын білім молайып, адамдар білімді бола бастайды. Ал білімі молыққан сайын адам өзін адам емес күйге бастай бермек. «Адам емес, күй», — деп отырғанымыз өзінің жаратушысы берген табиғатын місе тұтмай, өзін жетілдірмек мақсатында өз болмысынан шығып кету қауіні. Заман өткен сайын адамның адамгершілігі түзеліп бара ма, бұзылып бара ма деген сауалға бәріне жауапты адам. Адамды өзгертетін ол мына қоғамда дамып жатқан технологияда емес, әрбір адамның өзінің ақыл-ой санасына байланысты болатын әрекеттер. Шәкәрімнің ең негізгі еңбектерінің бірі-«Үш анық». Ол философиялық трактат-адамзат баласының рухани дамуындағы қазақ философиясындағы ең ірі туындылардың бірі. Шәкәрімнің ойынша, әлемде бірде-бір құбылыс өз алдына кездейсоқ болып жатқан жоқ, барлығының түбінде белгілі бір себеп жатыр. Дүниенің ешқандай кездейсоқсыз белгілі бір заңдылықта дамуын негізінде Құдайдың, Жаратушының, Шәкәрімнің дүниетанымындағы бірінші анық. Дүниеде кез келген нәрсе жоғалмайды, олай болса, жан ол мәңгі, жан ажалсыз. Жан өлмейді, ол да тән тәрізді өзіне азық қажет етеді. Жанның ажалсыздығы туралы Шәкәрімнің дүниетанымындағы екінші анық. Жан мәңгі өмір сүрсе, жанға азық керек. Ол-ұждан. Ұждан-бұл Шәкәрімнің философиясындағы үшінші анық. Ынсап, мейірім, әділет үшеуінің қосындысы-«ұждан» деген ұғым. Егер біз әрбір ісімізді «ұждан» деген ұғымға салсақ, адамның кез келген іс-әрекеті оң қадам басады. Бұл үш анықты жеке-жеке қарастыруға болмайды, бұлар бір-бірімен байланысты. Бұлардың әрқайсысының өзіндік әлемі бар.

2.7§ Адамтанушы әулие Мәшһүр Жүсіп(1858-1931)

Жүсіп Көпеев әкесі Көпейдің (шын аты - Көпжасар) 42 жасында, шешесі Ұлбаланың 18 жасында, Баянауыл, Қызылтау деген екі таудың «Ашамай тасы» деген жерінде, 1858 жылында, қазақша жыл аты «қой», арабша ай аты «керемет» деген айда, жұма күні, түс бөсін уақытында дүниеге келді. Туғанда азан шақырып қойылған есімі-Адам Жүсіп. Кейіннен 9 жасында қисса – дастандарды айтып, ел көзіне түскен кезде жасынды шақырып отырған М. Шорманұлы Жүсіпті ұнатты, тақиясына үкі таққызып: «Өз заманында халыққа Мәшһүр болатын бала екен», деп лепес қылуымен Мәшһүр Жүсіп атанып кетеді. 1865 жылдан 7 жасар кезінен халық әдебиеті үлгілерін жинай бастағанын анықтарлық дерек жанрлық архивте сақталған. 1870 жылдары Хамеретдин хазіреттің медресесін бітіріп, мұсылманша орта білім алып шығады. Ауыз әдебиеті нұсқаларымен ерте танысып, халықтық жыр - дастандарды жаттап өседі. Өзінің алғырлығын, сөз өнеріне бейімділігін ол ерте - ақ танытады. Ақындық жолға бой ұруы, түсуі - 15 жасында басталған. Мәшһүр Жүсіп 1875 жылдан бастап біраз уақыт ауылда бала оқытып, қаражат жинайды. Білімін толықтыру мақсатымен 1886 жылы Бұхараға келіп, діни жоғары оқу орнында оқиды. Сосын оқуын Ташкентте жалғастырады. Осы жылдары Орта Азияны аралап, Самарқан, Ташкент, Түркістан, Бұқара т.б. қалаларда болды. Ол осы жылдары түрколог - академик В.В. Радловпен танысып, ауыз әдебиетінің нұсқаларын жинап бастыру ісімен айналасты. Мәшһүр Жүсіп 1887-1890 жылдары бірнеше рет Орта Азияны аралап, Самарқанд, Ташкент, Түркістан, Бұхара қалаларында болады. Араб, парсы тілдерін үйреніп, Шығыстың классикалық әдебиетінен сусындаған. Ол осы жылдары Қазанға сапарға аттанып, түрколог ғалымы В. Радловпен танысып, ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаумен айналысты. Кейін келе Мәшһүр қазақ фольклорының ең жүйелі жинақтаушысы болды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының саналы жұмырында бір сөз те қолынан қаламы түсіп көрмеген, бір жағынан жазып, екінші жағынан өнер-ғылым үйреніп, жатпай-тұрмай ізденіп жүріп, Қазан төңкерісіне дейін 1907 жылы бір жылдың ішінде үш бірдей кітабы жарық көрген алғашқы «Хал-ахуал» кітабы төрт бөлімнен тұрады: 1. «Хал-ахуал» (208 жол), 2. «Баяннама» (248 жол), 3. «Патша хақында» (144 жол), «Фибратнама» (4 бөлімнен тұрады). 1912 жылы патша әкімшілігінің цензурасы назарына Мәшһүрдің 1907 жылы бастырылған кітаптары алынып, татар аудармашысының тәржімалауынан кейін 3 кітаптың екеуінің мазмұны Ресейдегі патша билігіне қарсы мақсатта жазылған деп танылып, 1912 жылы екінші рет басылған 3 кітап баспахананың өзінде «түпқындалынып», 12 000 сом айып салынып, 14 кісі айыпқа тартылады. 1912 жылдан бастап қудалана бастағанда, өзінің жинаушылық жұмысын тоқтатпайды. Мәшһүр Жүсіп өмірінің соңғы жылдарында, дәлірек айтқанда, Кеңес өкіметінің тұсында өзінің жазған шығармалары мен ел аузынан жинап-терген ауыз әдебиеті үлгілерін қағазға түсірумен шұғылданады. Ақын 1931 жылы өзінің ауылында дүниеден қайтады. Айма кететін бір жай - ол қайтыс боларынан бір жыл бұрын өкімет саясатына қарсы оғаштау бір мінез көрсетеді. Күні бұрын бейітін тұрғызып, жаназасын шығарып, өзінің көзі тірісінде өзіне ас бергізеді. «Жетпіс үшке шыққанша балталасаң да өлмеймін, жетпіс үшке шыққан соң сұрасаң да тұрмаймын», - деген сөзі дәл келеді. Осы бір жайлар ел арасында әңгіме аңыз бол тарап, ауыл адамдарды өлгеннен кейінгі жерде Мәшһүр Жүсіпті әулие тұтып, басына келіп тауап өтуі, түкеуді шығарады. Ал, саяси идеология үстемдік құрған кезеңде бұл жағдай көпе-көрнеу ақынға пәле болып жабысты.

таңда, толық жинақталып, әр тараптан таразыға тартылып, зерделеніп, халқына қауымын, жоғары дәрежеде бағаланып отыр. Бұл жерде біз, адам танымақтағы ұламаньық көзқарасын, сондай-ақ, жеке басындағы әулиелік қасиеттеріне қысқаша тоқталмақпыз. Ал М. Ж. Көпейұлының адамтанудағы тұржырымдары ұлттық дүниетанымаға негізделген. Ақын адамды Құдай топырақтан жаратқан деген салмақты ой, түйінді сөз айтады. Ол «Алла құдіреті» атты шығармасында: «Айдай әлемді, жанды-жансыз мақұлықтарды Құдай алты күнде түгел жасап шығарған. Адам ата, Хауа ананы Құдай жаратты. «Жұма күні жаратылған адам» дегеніміз сол ғой», - [2, 127 б.] деп ойын нақтылай түседі. М. Ж. Көпейұлының адамтанудағы негізгі қайнары - Ислам діні және Құран Кәрім. Адамның жаратылуы туралы ойларын Құран аяттары мен Хадис сүрелеріне сүйене отырып баяндайды. Мұндай өрекет күллі түркі халықтарына ортақ сипат екені мәлім, алайда, ақынның басты ерекшелігі - Құран аяттары мен Хадис сүрелерін көркем шығармада орынды пайдалана білуінде. Бұл ретте ақын не айтса да құр сөзге ауыз былғамай, хадис, аяттармен нақтылап, дәлел келтіріп, ойын Құранмен түйіндеп отырады. М. Ж. Көпейұлы көзқарасының түпкі өзегі-Алла Тағала. Ұлт санасына тән өзекті мәселелерді сөз еткенде, аузына бірінші Алланы алады. «Мен Құдайды бір деп білемін, бар деп білемін, күшті деп білемін. Осы үшеуіне нанымым, сенімім күшті», - деп, Алланың барлығына, бірлігіне сенеді. М. Ж. Көпейұлы Ислам дінін мойындап, Аллага шүбәсіз сенген адам. Ол Алланың бар екенін танытатын шығармалар мен хикметтер жаза отырып, Пайғамбарлар мен сахабалардың уағыз-насихаттарын саралай келе, халқынның санасына жетерлік салмақты ой айтады. «Құдай туралы» жазбасында: «Әй, адам баласы! Құдіретті Ақыл мен Киелі рухтың Несі - Құдайды жалғыз жаратушы да жасаушы жарылқаушымыз деп ұғайық та, бұған кәміл сенейік! Бұл - Ұлы ақиқат! Өйткені Жһандағы ұтылы-кішілі, қарапайым-күрделі жасалыстар мен құбылыстардың бәрі Құдай барлығының айқын дәлелі», - деп, осы айтқандарының бәрі жалғыз Аллага ғана тән екенін ескертеді. М. Ж. Көпейұлы өзінің шығармаларында имандылық жолын іздеп Аллага иман келтіру адамзат баласының парызы екенін айтып, шын көңілмен, көркем мінезбен мұсылман болуға шақырады. Қандай ой, түйінді сөз айтса да шариғат шеңберінен аспай, «Ата-тегіміз маймыл» деп, Дарвинизмнің жетегінде кеткен ұрпағының санасын емдеуге бар күшін салады. Ақиқаттан ауытқып, надандықтың құрсауында қалған халқын адамдықтың ақ жолына жетелейді. Ақынның Ислам дінін насихаттауы, халықты Аллага құлшылық етуге үгіттеуі - дінді ғана емес, сонымен бірге жақсы адам болудың, жалпы ұлттық болмысты сақтаудың ең пәрменді құралы болғанын аңғару қиын емес. Ақынның мақсаты - адамды жөндеу, қоғамды түзету, адамды нағыз адам қылу. Бұл мәселені көптеген туындыларына арқау етеді. «Табиғат гибраты» деген шығармасында: «Адам қалай қылғанда адам болады? деген сұрақ қойып, оған өзі былайша жауап береді: «Ғықан құс, жүргірген аңнан гибрат алып, солардың мінезіменен мінезденбесе, аш арыстан жүректі болып келсе, науан жолбарыс білекті болып келсе, досы көп болып, дұспаны жоқ адамнан осы екеуінің жүрегі, білегі табылады», - деп, әрі қарай ақын: «Жігіт адамның қырағылығы бүркіттөй болсын. Зеректігі байғыздай болсын. Жүрісі маймылдай болсын. Он екі қырлы, бір сырлы, отыз аяқты болсын. Орнына қарай мінез қылсын. Сонда адам болып, адам қатарына кіреді», - деген ой түйеді [2, 81 б.]. Осы айтылған нәрселерден гибрат, үлгі алуға үндейді. М. Ж. Көпейұлы адам жақсы болу үшін алдымен жаман әдеттен тыйылу керек деп білді. Сөйтіп өзі өмір сүрген дәуір шындығын ақтара зерттеп, ішкі-сыртқы сырларына, елдің әлеуметтік жайына, тұрмысына үңілді. Қоғамға сын көзбен қарап, барлық қайшылықтарды көре отырып, елдің берекесін алып, дау-

жанжалды қоздырып, бүліктен пайда тауып жүрген құлардың зұлымдық бетін ашып, қатты сынға алады. Ақын: “Халықтың жақсысының өнері - зорлық, жаманының өнері - ұрлық. Бұл өкеуі қолынан келмейтінінің өнері өтірік болып, қара ұл үшін жанын сатып, тірінің түгін қоймай, жұтып алып, өліктен көбін дәмеміп, жақсы арын сатып, жаман жарын сатып, шешен сөзін сатып, ата-ана ұл мен қызын сатып, ишандар - Құдайға қылған құлшылығын зауамлардың назіріне сатып, молдалар білген ғылыми дүниеге сатып (жүр). «Ал», «Бер» - деген екі ағайынды: «ал» - деген сөз өліп, «бер» деген сөз тірі қалып жүр. «Бар», «жоқ» - деген екі ағайынды өді. «Бар» - деген сөз өліп, «жоқ» - деген сөз тірі қалып, жыртақой мысалды хәкімдер қасқыр болып, екі даугер - шарылдаған бақа сықылды. Оны жыландай билер сорып жатыр. Бар малынан айырылып, жоқ жанынан айырылып, біреу қасқырдай жан-жағындағысын талап, біреу иттей көрінгенге көзін сүзіп, біреу түлкідей құрығын бұлақдатып, біреу маймылдай әркімге бір әліктен, біреу жыландай сыртынан жылтырап, ішінен зәрін төсіп (жүр). Кейбіреу қабыршығы жоқ батықтай, қолға тұрмай желлілден; біреу қарғадай бір боқтан бір боққа ұшып, қонып; біреу сауысқандай шықылдап, өсек ғылымына майыр (өүс) болып, сау жылқының арқасын тесіп, қанатып; біреу күйкентайдай тышқанға төніп жүр (жүр). Кейбіреу тауықтың қоразындай тұмсығындағысын - «тәж» - деп мақтанып; Кейбіреу тұрқа сықылды: «Басқаныма жер ойылып кетеді», - деп, өзін-өзі әлдеқандай ауыр көріп, кейбіреу оқпантайдай: «Күндіз ұшсам, көз тиеді», - деп, өзін-өзі түнекке жасырып жүр. Кейбіреу өгіз шағаладай: «Түнегіме кел таусылып қалады», - деп, дүниені ішлей-жемей жинап; кейбіреу көк көптердей дән үшін көрінгенге құл болып жүр. Кейбіреу шыбындай біресе қантқа, біресе мекжасатқа қонып; кейбіреу келемге қоңыздай төзек жинап әуре борлып; кейбіреу көкілікке өз атын өзі шақырып, ақымас болып жүр», - деп әшкерелейді [2, 82 б.]. Байқап отырсақ, ақын адам бойындағы жағымсыз өрекеттерді әшкерелеу арқылы бүкіл қоғамның шынайы келбетін, ащы шыңдықты танытып отыр. Тіпті оқын отырып ақынның тап қазір жаныңызда тұр ма деп те қаласыз. Бұл ақынның көрегендігін танытса керек. Ақынның ойы - адамды жаман әдеттерден арылту арқылы бүкіл қоғамды түзеу. М. Ж. Көпейұлы «Адам екі түрлі» деген өлеңінде жоғарыдағы айтқан ойларын саралай келе адам баласын істеген ісіне қарай екіге бөледі: Мысалы адамзаттың ағаштай-ды, Қу ағаш мәуесі (мәуесі) жоқ жараспайды... Терек қанша аспанмен таласқанмен, Бұлтан бұйқ болып, бойы аспайды. ...Мәуесі басқа ағаштан көп болғаннан, Көтермес үзім ағаш жәрден басын. Қайырсыз болсам бәхил, бөлдім терек, Басқаға бір отыннан қылмас керек..., деген жолдармен жақсы адамды мәуелі жеміс ағашына, жаман адамды отын бөлудан басқаға жарамайтын терекке теңеу арқылы бейнелейді. Яғни жақсы мен жаманның парқын халқына пайдасы тиетін азамат пен қоғамға зияннан басқа берері жоқ наданмен салыстыра отырып түсіндіреді. Олардың адамгершілік деңгейінің бірдей еместігін сипаттап, адамгершілікті байқататын басты ерекшелікті «кісілік» ұғымы арқылы көрсетеді: Жақсылық қайыр, игсан қылған кісі, Адамның қымбат баға сол жұмысы. Табылмас көзге тотия - ем дәрідей, Қолынан әр жақсылық келген кісі, - [3, 148 б.] деп «кісілік» мағынасын жақсылық жасау арқылы, яғни қолынан іс келетін, біреуге көмек беруге дайын адамды сипаттау арқылы ашады. «Пайдасы көпке тисе өне - кісі» деп, ал «Қолынан көлер іске болыспаса, Болмайды одан асар жаман кісі» деп, қарабасынан басқаны ойламайтын адамдарды суреттейді. Ал, «Қалмады ойлай-ойлай басымда ми» өлеңі ақынның өзі айтып отырған адамды кісілікке жетелейтін өсиет секілді. Мұнда ақын адамды жақсы, жасайдары, жұмсақ мінезді болуға, көк сақтмай көңілді болуға, кісілігі жоғары адамдармен дос болуға шақырады: Жүрерсің жайлы болсаң, жұртпен тану, Жұмсақ бол, жұрымды бол, болма қату. Кісілігі жоқ жанмен үйір болма, Жолдас болсаң, жолдас бөл кісіменен. Мақтаулы жұрт алдына болам десең,

Біреудің ауызға алма жамандығын. Дос, жолдас қылам десең, қауым көпті, Бойыңа үйір қылма өкпе, кекті Жамандыққа жақсылық мінез қылып, Бола бер беріне де ыңғайлы, елті [6,10 б.]. Ақын бұл жерде кісілікке жетудің негізгі жолдарын анық көрсетіп отыр. Бұл ойын әрі қарай «Бес қымбат» өлеңінде жалғастырады: «Ең әуелі керек нәрсе иман. Егер жүректе иман болмаса, «Құдай көшірер» дегенмен іс бітпейді; Екінші керек нәрсе - ғақыл. Ғақылсыз адам дінін бұзады;Үшіншісі-сабыр.Сабырлы адам мұратына жетеді; Төртінші-шүкіршілік.Бесіншісі-өдеп.Өдеп бар жерде иман бар»[6, 69 б.] деген толғамдардан халқы үшін тереңнен толған сыр тартқан сыршыл да сыншыл ақын тұлғасын көрміз,Қарап отырсақ, М.Ж.Көпейұлы адам және оның қоғамдағы орны, олардың жақсы-жаман істері жайлы ой толғасаңда, «жақсы адам деп кімді айтамыз, жаман адам деп кімді айтамыз?» деген, бір қарағанда жеңіл көрінгенімен, шын мәнісінде ауыр сұраққа жауап іздейді. Жақсы мен жаманның ара жігін ажыратып, адам бойындағы жағымсыз мінездерді әшкереліп, жақсы адам болудың жолдарын насихаттайды. Бұл ретте, жалпы қазақ әдебиетінде ақындардың көбісі аталмыш мәселе тұрасында философиялық-діни ой, жыр толғағаны белгілі. Солардың бірі - Абай Құнанбайұлы. Негізінен, ақындарды толғандырған мәселе - адамның барлық жағынан жетіліп, нағыз адам болуы. Мұны Ұлы Абай «Толық адам» десе, М. Ж. Көпейұлы «Түгел адам» деп қарастырады. Бұл сөзінің мағынасын «Төрт асыл, бес береке» өлеңінде ашып беруге тырысады: Бірі - төрт, бірі - бесеу - болсын тоғыз, Ам тәзегін әуре боп жинар қоңыз, Тоғызын түгендемей ұстағанды Обалсыз, адам демей, деуге - доңыз. Бірі - тілде, біреуі - көңіл-ойда, Енді бірі теп-тегіс түгел бойда. Бұл үшеуін жүргізсе, қара жолмен, Бөйге алады жарқырап үлкен тойда. «Құдай-бір, жоқ, - деп басқа!»- айтса тілің, Шын білсе, тіліңдегін-жан-ділің. Дініңпен (денеңмен) аянбастан қылып гамал, Пайғамбар сүннетімен өтсе күнің! Төрт асыл - анық осы бойыңдағы, Орнына келе бермес ойыңдағы. Түгендеп бұл төрттеуін қыла алмасаң, Жүре бер тамағыңды тойын-дағы. Мұндағы төрт асылы - Хақты тану, көңіл, тән, тіл тазалығын сақтау. Ақын Құдайдан безген заманда адамға алдымен керекі осы деп біледі. Бұған қоса әрі қарай: Береке - өз қарақан басыңдағы, Өдетің (әдетің) - ұтын өмір жасыңдағы. Оқылған уақытымен бес намазың - Болатын көрде жолдас қасыңдағы!.. Бұл басты әр нәрсеге бастайтын көз, Оңбаймыз көзден, тілден тыйылмай біз. Бойыңа келер мұнан бір береке, Аузыңнан шығармасаң нәсе сөз. ...Бұ да адамның басының берекесі, Берілсе - қайыр, ықсан, зекет - малдан!..Адамға келер мұнан мол береке, Екі аяқ арасына не болса! ...Уағда айтқан жерден сөз табылып, Ұстаған жерден қолы тұрса кетпей!.. Береке мұныменен болады бес, Түсерсің енді сөзге, болмасаң көс! Дап-дап тұрар ойда болмағаны, Хабары болмағаны Құранның ем! - деп, айтқан сөз, үзбеді тұруды, көз, тіл, нәпсіге берік болуды қатаң ескертіп, бес уақыт намаз оқу мен жетімдерге қайыр-садақа беруді міндеттейді. Осыларды санамалай келе, бес берекеге жатқызады: ...Төрт асыл, бес береке, бір бойынан, Табылса түгел болып өне кісі!, - [7,157 б.] деп «Түгел адам» мәнісін осылайша түсіндіріп береді. М. Ж. Көпейұлы осыларды бойында жинаған адамды «Түгел адам» дейді.М. Ж. Көпейұлы: “Ғылым-білім намен болады? Ең алды құдайды, құдай-тағаланы танымақ. Ол құдайды қайтсе таниды? Әркім өзін таныса, сонда тәңірісін таниды. Ғылым-білімге талап қылушылар алдымен өзін тануын мақсат қылу керек”, - дейді. [7, 75 б.]. Қорыта келгенде, М. Ж. Көпейұлы мұрасының түп қазығы ақыл иесі - тұту адамды қалыптастыру. Әдебиеттің ежелден бергі нысаны адам болмысы, адамды түзету болса, ақын бұл тұрғыда қазақ қоғамының азаматын тәрбиелеудің үлгісін сомдап, жексе адамды, қоғамды түзету мәселесін қозғайды. Адам баласының өмір сүру жолында ізденіп, өзін-өзі жетілдіре білсе ғана тіршілікте үйлесімдік боларын шеберлікпен жеткізе біледі Мәшһүр - Жүсіп Көпейұлының дара тұлға, әулие, көріпкел әулиелігімен бүкіл әлемге есімі танымал жан.Мәшһүр - Жүсіп Көпей-

ұлының есімі ел ішінде аңызға айналған. Ол ақындығы асқан жасан ғана емес, халық ауыз әдебиетін жинаушы ғана (ретінде танылған жасан емес, ол-әулиелі жасан. Ол ауыз әдебиетінен халқымыздың өткен-кеткен жаздайын, тұрмысын, салт-санасын, бай дәстүрін, қилы-қилы тағдырын байқай білген зерделі жасан. Мәшһүр оны жаттап өскен, хатқа түсіріп, сақтай білген. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев өзінің «Өмірбаян» атты өлеңінде: *Бес жаста бісімілпей айтып жаздым хатты, Бұл дүние жастай маған тиді қатты. Сегізден тоғызға аяқ басқан күнде, Мұса еді қосақтаған «Мәшһүр» атты, - десе, 43 жасында «73-ке жеткенше балталасаң да өлмеймін, 73-тен әрі қарай сүйресең де аспаймын»-деп тұмыр жасын дәл болжаса, мұрдесінің жыл бөті жабылмаса да, бүлінбегені қасиет емей немене?!*

Мәшһүр – Жүсіп Көпеев бір күні Баянауылға бармақ болып, жанына баласы мен немересін ертіп, жолға шығады. Бозбайдан аса бергенде немересі-Шөлдедім, десе керек. Сонда Мәшһүр:-Алдымызда тұрған бір үйге барайық, сонда сендерді ауқаттандырып алайың,-дейді де иесіз бір үйге алып келеді. Үйге жақындағанда немересі:-Ата, біздің тамағымыз жоқ қой, - десе керек.-Қазір ештеңе сұрамаңдар, асықпай өлденіп алып сапарымызды жалғастырамыз, - деп Мәшһүр бір үйге алып келеді. Өзі бірінші кіріп, жайғасып жерге отырып, соңынан балалары кіреді. Сол кезде ата бір дұғаны оқи бастайды. Кенет өзінен -өзі, алдарына дастархан жайылады. Ұстап келе жатқан тірі жасан көрінбесе де ет салынған табақ, түрлі – түсті тағамдар дастарханға қойылады. Шай құйылғын кеселер келіп, босаған ыдыстар жоғары көтеріліп, ауамен қалқын есіктен шығып кете береді. Олардың қайда кетіп, қайдан келіп жатқанын балалардың түсінбегенін сезген Мәшһүр – Жүсіп:-Қорықпай, ішің –жесп, тойың алыңдар, -дейді.Өлденгеннен кейін, Мәшһекке бір дұғаны оқығанда алдарыңдағы дастархан жоғалып кетеді. Мәшһүр балаларын ертіп жолға шығады.Жолшыбай:-Жаңа ештеңе ұрпаған боларсыңдар, бізді тамақтандырған жың-перілер,-дейді.

Бір жылы Мәшһүр –Жүсіп Көпейұлы мен Шәкәрім қажы бір дастарханның басында кездеседі. Қысқа да болса біраз әңгімелеседі. Көтерінде әулие:-Ауматы – төкпелі заман келе жатыр, біреуіміздің ажалымыз Алладан, біреуіміздің ажал-ымыз адамнан болар, - депті. Сонда Шәкәрім:-Пешенемізге жазылғанды көрерміз,- десе керек. Екеуі де енді көріспестей қоштасады. Мәшһүр –Жүсіп Көпейұлы ауылдан ұзақ кеткен соң, «әулиеге бұл сөзді періштелері айтқызған ба екен?», деген оймен Шәкәрім де өліне қайтады. Арада біраз уақыт өткен соң Мәшһүр –Жүсіп Көпейұлы сапарға шығуын тоқтатады. Ал Шәкәрім болса көп ұзамай ОГП-нің «жасан алғыштарының» қолынан қаза табады.

-Шындықты айтқанда, жалғанның бет пердесін жұлып тастап айту оңай шаруа емес. «-Е, не дейсің, о несі-ей, қой одан бетін аулақ қылсын. Таласпай бастасаңдаршы!»-деп, кей уақытта Мәшһүр –Жүсіп Көпейұлы көзін жұмып алып өз-өзімен сөйлеседі екен.-Молдеке, пірлеріңіз не деп кетті? Қызықтырып қойдыңыз зой,әңгімеңізді айта отырыңыз,-деп өтінген шәкірт-теріне:-Көздерің бар зой көрерсіңдер. Өздерің көріп, естімесекдер, сенбессіңдер,-деп жауап береді.

Көшірдім ақ қағазға Рауан сөзің,

Бұлдырап көрмей барад екі көзің.

Дұғаға қолыңды жай жамағаттар,

Мәшһүрдің енді көрмесіңдер басқан ізін,-деп көзі тірісінде өлімен қоштасып, дүниеден өткен Мәшһүр –Жүсіп Көпеев – рақымды тәңіріміздің мейірбан жаны. Мәшһүр –Жүсіптің Қасенғали деген әрі жиені, әрі оқушысы, атқосшысы болыпты. Атамыз бір жерге шығар алдында, қайда баратынын айтпайды екен. Арбаны жеткізіп, үстіне жайғасып отырған соң ғана құдай жазса деп бірақ айтады екен. Бір күні Қасенғали:-Ата бүгін ешқайда бармаймыз ба, жол жүріп қалсақ, атты жақындатып қоялың,-депті. Сонда Мәшһүр – Жүсіп : -Бұл сұрағыңды егер көзіңе

101

көріне қалса, періштелерімнен сұра, -деп жауап беріпті.-Е, онда бүгін бір демалайыңшы,-деп атасының ақ қағаздарға жазып тастаған хикметтерін парақтап жатып, Қасенғали ұйықтап кетіпті. Бір уақытта көзін ашса, бір кісілер келіпті. Орнынан тұрып, беті-қолын шайып, Қасенғали де столдың шетіне жайғасады. Шай ішіп бола бергенде Мәшһүр –Жүсіп:-Атты дайында, жол жүреміз,-дейді. Түс кезінде қоя берген атты ұстап әкеліп, жегіп:-Ата, дайынмын,-деп Қасенғали белгі береді. Қолма-қол орнынан тұрып, қонақтарынан рұқсат сұрап, атарбаға отырады.-Қай жаққа барамыз?-деп сұрайды Қасенғали.-Бас ісіпті қоя бер, жүре берсін. Жануар өзі апарады,-деп жауап береді.Қасенғали аттың басын бос жіберіп шу жануар,деп жолға шығады. Аттардың бет алысы – Бөкенбай тауы. Қалың өскен шөптердің арасымен жүріп келе жатып, тауға жете бергенде атарбаның алдыңғы доңғалағы өзінен-өзі шешіліп қалады. –Бұны түсте ғана қарап, жол жүруге дайындап қойып өдім, қан, өтпеген-ай,-деп Қасенғали арбадан секіріп түсіп, қайтадан орнына салуға ыңғайлана бергенде:- Балды келдік, бүгін осы жерде түнейміз,-дейді Мәшһүр-Жүсіп.

Қасенғали киізден күрке құрып,біраз әңгіме – дүкен құрып, екеуі де ұлқыға кіріседі. Таң ата Мәшһүр-Жүсіп пен Қасенғали намаз оқып біраз отырады. Болған соң:-Бұл жерде қасиетті ана жатыр,соның аруағы басым келіп,дұға оқып кет деген соң келіп өдім,аманатын орындадым, енді жүрейік,- деп орнынан тұрып атарбаға отырады.

Жұмабектің Серігі Жаңажол ауылында ертеректе Бекболаттың Жұмабегі дейтін адам өмір сүрді.(ол 1970 жылы дүниеден өтті) Жұмабек үйленген соң бірер жыл балалары тұрмай, баз кешсе керек. Күндердің күнінде Жұмабек Ескелдіге қарай қайтып келе жатқан. Мәшһүр – Жүсіптің жолын тосып, жолға келденең-нен жатып алды. Бұған дейін де екі-үш рет ойда жоқта далада Мәшһүр-Жүсіппен кездесіп:-Маған да бір балаңды берсеңші,-дейтін.-Беретін артық балам жоқ,әй,бірақ сен ұрпақсыз қал-массың,- деп Мәшһүр-Жүсіп күліп өте шығатын.Ал осы жолы алдында келденеңнен жатқан Бекболаттың Жұмабегін көріп, атқосшысын тоқтаттырады. Сөз басын көтеріп, тізерлеп отырып:-Мәшһек,мен осы елдегі жалғыз үйлі найманмын. Жігіт жасым артта қалып барады. Күннен күнге, жылдан – жылға ұрпақсыз қалам ба деген үрей жан - дүниемді меңдеп, ішімді отша жайлады. Үйдегі келініңізбен отасқан-ыма он жылдан асыл барады. Жергек исіне зармыз. Бір шикі өкпеге лепесіңізді қиыңыз,- деп жалына,мұң шағады.

-Жалғыздық құдайға ғана жарасқан. Құдай тілегіңді берер. Шың егіліп жылап тұрғаныңды көріп тұрмын. Тұр, үйге қайт. Мен ауылға әлдебір шаруамен асығыс қайтып барамын. Кейін тағы бір соғармын. Алла жазса, серіксіз болмасыңдар,-деп жүріп кетеді.Айтқандай-ақ, бір жылдан кейін ер бала өмірге келеді. Нерестенің есімін Серік деп қояды. Өмірінің соңына дейін Серік ағамыз:-Мәшһүр-Жүсіп атаның лепесі қабылдап, жарық дүние есігін аштым,-деп әрдайым аузынан тастамай айтып жүретін. Сол Жұмабектен қалған тұяқ Серік ағамыз 1999 жылдың ақпанында дүниеден өтеді.

Әулие, дара тұлға Мәшһүр ата-қазақтың мәртебесі, мақтанышы. Бұл күнде шартаранқа болған мәлім, бойында тасқан қайрат, толған дарын-ойшыл, ақын, ағартушы Мәшһүр-Жүсіп атамыз біртуар нағыз дара тұлға.

Павлодар облысы, Баянауыл ауданының тумасы Мәшһүр – Жүсіп Көпейұлының есімі әдебиетші, философ, аудармашы, білгір шежіреші, жиданкез, тарихшы ретінде алты алашқа өртеден мәлім болған.

-Мәшһүр – Жүсіптің білмейтіні жоқ екен, - деп тамсанып отырған ұлы Әбдрахманға Абай-Шәкәрім мен Мәшһүр – Жүсіп – құрдаc. Екеуі де дін жолына берілген жандар. Мен де ақынмын, Мәшһүр де ақын. Дегенмен, ол ақын болғанмен құдайға жақын. Сондықтан да Мәшһүр адамзаттың әулиесі зой, - десе керек...

102

«Жігіт күнінде жаннан көш те іс қыл, өлсең өлерсің, өлмесең адам болып шығарсың», - деп қайсар мінезбен қажырлы талабын табандылықпен өзіне де, өзгеге де ұрандай ұсынып қазақ халқының маңдайына қасқайып біткен азаматтарымыздың ішінде Мәшһүр – Жүсіп Көпеев есімінің алар орны ерекше.

2.8§ Иmandылықты жалпақ жұртқа жайған ғұлама

Ақымт Үлімжірді (1867-1940)-XIX –ғасырдың соңында XX ғасырдың басында Алтай-Қобда қазақтарының арасында өмір сүрген,дарынды ақын,ислам дінін сонау ит арқасы қылдағы қазақтар ортасына уағыздан,таратушы,белгілі теолог ғұлама, қазақтың жазба әдебиетінің негізін салушылардың бірі, жасұрпақты имандылыққа тәрбиелеу ілімінің негізін қалаған ұлық ұстаз. Ақымт-өзінен бұрынғы, Орта азияға Ислам дінін таратып насихаттаған Фараби,Иасауи т.б.дини-рухани ұстаздардың амал-тәсілдерін барлап-байқай келін,халықты имандылыққа тәрбиелеудің өзіндік жолын ұсынып,оны өзге емес өзі іске асырған ұстаз болды.Ақымттың шыққан тегі он екі ата Абақ керейдің молқы руы.Керей тарихына көз жүгіртсек, қазақ мектебі мен оқу тоқуы- керейлер мен наймандардаң, уақтардан басталатынын аңғарамыз.«Гоби даласында Хара-Хото деген қала болған.Ол, Езен өзенінің төменгі оң жақ жағасын,несториан үлгісімен жасалған.Мұнда керейттер, ұңғиттер(уақтар)наймандар,ойғырлар, түрған.Онда тарса (несториан) дініне табынатын көп аббаттар, мектептер,көп үйлер болған»(Марко Поло. «Предание о цэркв Иоанна Крестителя» (Он хана).1956.) Бұл қаланың өзгешелігі-ерте дәуірде қолданған орхон,ойғыр,Сирия жазулары көп табылған,көлденері бұйымдары кездескен.Шіркеу-аббаттардан қалса,жібекке жазылған «тарса»(шкөн) жазулар шыққан. Оларды түркі мен Сирия тілінде жазған-керейттер, ұңғиттер, наймандар,ойғырлар(Шигуевская Н.В.Сирийские и Сирийские фрагменты из Хара-Хото и Турана. Л,1940) Ә.Марғұлан атамыздың белгілеуіне көңіл аударсақ: «Сондай крест таңбасы бар құллы тастың бірі Уюк-Архан өзені бойында тұрған жазу.Оның бас жағында бұғы,қабанның суретін түсірген.Тастағы орхон жазуы «Марымыз,Шадымыз». «Мар»несториан дінін үйіттейтін ұстаз,балаларды оқытқан, Шад-ел басқарушы(Малов,14).Керейлерден қалған орхон жазуы бар бұл құллы тасУюк-Туран өзенінің бойында тұр. Басына қабанның суретін түсірген. «Жазудың сөзі: «алтын ілгек кісіні белікке бұзындым».Тастың екінші жақ үстінде керей мен ұңғиттердің қолданатын крест таңбасы тұр.Бұл таңба қазақ керейлерінде осы күнге дейін сақталған. (Малов,16-15)Мұндай крест таңбасы бар құллы тастар Енисей даласында өте көп(Киселев,ВДИ,№3-8,Малов97)Керейлер мен наймандар өздері хат танып,оқу-тоқуға жетіп қана қоймай,құллі монғолға ұйғыр жазуын үйретіп,зердесін ашқаны тарихтан белгілі(3.,108)Осы дәуірде ұрпаққа ерекше үлгі өнеге көрсеткен,оларға имандылық тәрбиесін дарытқан, әулет мектебінің алғашқы ұстаздарының бірі-Оң ханның бәйбішесі Аймалжин кемпір.Ол өзі ақын,өзі ер, өзі ақшы,көп жыл ел басқарған,әрі сауатты ел Анасы болған.Халқы сауатты,оларды оқытып тәрбиелейтін ұстаздары бар,арнайы әліп-биі болған,мектеп-оқу орны дамыған, сол керейлердің бір тобы-ұрпақтары.Ақымт заманында,Алтайдың күнгейі мен теріскейін мекен етіп тұрған.Амал нешік,бір кездегі жоғарыда айтқандай мәдениетті керейлердің ұрпағы бұл кезде, қараңғылық,надандық құрсауында,бір жартысы монғолдың,дені қытайдың қарамағында қалып,ата жұрты бола тұра,өз жер,өз елінде өзгелік күн көшкен таман еді.

Осындай қауым ортасында дүниеге келген Ақымттың маңдайына,келер ұрпағын, имандылық нұрымен нұрландырып,сауатын ашып,білім-ғылым жолына түсіру міндеті жазылған екен.Оны,Ақымт атамыз абыроймен атқарып, адамгершілік асыл қасиеттерін жас ұрпақ бойына сіңіру амал-тәсілдерін,ұрпағына ұлағат етіп қалдырған.Өмірінің соңы, қаниама аяншыты,қайғылы,қиналудымен тамамдалса да,

«патшаның ісі уәжіп»-деп түсініп,қытай түрмесінде жатып, ауызша айтып аманат-өсиетін қалдырған.Оның мазмұны мынау: 1.Халқым!Алтыбақан ала ауыз болмай,ынтымақты, берекелі болсын.Жалғыз өз ішінде ғана ынтымақты болып қалмастан басқа жұртпен(ұлтпен)де ынтымақты болсын.

2.Көрші жұртпен тату болсын.Оларды ренжітпесін.Бір ауыл өзінің көрші ауылын,бір үй өзінің көрші үйін ренжітпесін.

3.Бір мәселе көзге қалса,яғни бір хабар естіле қалса дереу оны бүтіндей жоққа шығару,немесе бүтіндей бар деп сене кетуге болмайды.Алдымен ой елегінен ақыл көзінен өткізіп, онан кейін қорытынды шығарсын.

4.Жұртым,өте-өте ұрпақтарым!Нәсіл тазалығына көңіл бөлсін.Ол,үшін жыныс-құмарлықтан,зинадан таза болсын. (Ақымт хажы.Ғахылия.Баян-Өлке.1994)Бұл өсиетті қозғаған тақырыбымызды дұрыс пайымдау үшін,Ақымт философиясының түйіні ретінде керіп,шамамызға сай талдау үшін,алға шығардық.Айталық:

1.Ынтымақ береке,достық қарым қатынастың керектігін, асылдығын өмірінде өз басынан кешірген талай айтыс-тартыс,дау жанжал,ру аралық,ұлт аралық(қытай-қазақ, монғол-қазақ,торғауыт-қазақ,дунган-ұйғыр-қазақ) қақтығыстардың берген сабақтарының нәтижесінде,Ақымт: -Алтай-Қобда өлкесінде аз қазақ «Қазақ» болып тіршілік жасап,өмір сүріп тұруының басты қағидасы-ынтымақ-береке, достық сыйластық қарым -қатынас екенін өте дұрыс түсінген.Ол- олма,түлтің түбінде,ата жұртыңды тапқаның абзал болады дегенді де меңзеп кеткен.Себебі: «Жеріңді біреу мекендеп, бермей қойса не етерсің?», «Билеген басқа әр ұлттың,Аузында жұрміз жем болып,» «Араласып тұрыңдар»,бірақ «үлгісін алма елдің» әзірше «тіршілік үшін тұрсыңдар,Пайдасы көп жеріңнің», «Ертерек ақыл ойлаңдар,мойынсуының ел жұртымы...»Ол,ел келешегін қатты уайымдап, налиды, мұңады, толғанды. «Жалырағы тыректің,Жамырайды соқса жел.Әуре басым,көз жасым,Тынбай азып болды сел.Нілді мойын,Менің ойым,Не болады қайран ел!...»

2.Іс-әрекет,ой-сананың парқын біліп,терең ойлап,түбіне бойлап,көп болып ақылдасып,«жеті елшен,бір көсерлік» қағидатын басшылық етіп,даналықты дамытып,дарынды қолдан,рухани бай ел болуды өсиет етіп,мәселені атүсті, алдым-жұлдым иешіле дегенді атамыз арнайы ескерткен.

3.Ділі,діні тілі,салт дәстүрі басқа,сан жағынан өте көп ұлттың боданында қалғандықтан уақыт өте келе « аз қазақ» оларға сіңісіп жойылып кетерін әуел бастан ақ топшылаған.Осы құбылыстан қазақты сақтап қалудың жолын қарастырып, өсиетінде «нәсіл тазалығына көңіл бөлу»ді ұлағаттаған.

4.Тіл,дін,ар тазалығын сақтап қалу үшін,келер ұрпағына кемел жолды нұсқап,оны өмірде жүзеге асырудың айла-тәсілін тауып берген.Ал,ұрпақтары Ақымт аталарының салып кеткен сол бір дана жолынан адаспай жүргендіктен ХХІ ғасырға дейін дінін,салтын,мілін,нәсілін аман сақтап келгендігі үлкен мақтаныш.Бұл даңғыл жолдың аты-қазақтықтың тәрбиелеу жолы-Имандылық еді.Бұл жолға түскен қандай бір адам,мейлі мүгедек кемшін болсын,мейлі басқа ұлт өкілі болсын белгілі мерзімде ұлт өкілі болып қалыптаса алады.Қызылшаха(кей өлкеде шарана,шақалақ аталады) жәндікті салып жібергенде «өңдеп» тәрбиелеп беретін,Тәңірі сыйлаған, ерекше құрлымы бар, «қазақ машинасын»-ұлт өкілін қалыптастыратын қазақ үрдісі дейміз.(1.,56.)

Имандылық – адамның қоғамдағы, күнделікті өмірдегі іс-әрекеттерін белгілі-бір қатылға түсіретін ішкі рухани реттеуіш қадір-қасиет, адам бойындағы адамгершілік, ізгілік, кісілік белгісі.Дәстүрлі қазақ қоғамында адамның имандылығына – мінез-құлқ жүйесіндегі ерекшеліктеріне көп көңіл бөлінген.

«Адамгершілік» - адам бойындағы «ізгілік», «сыйластық», «инабаттылық», «кісілік» сөздерімен мәндел. Ұлттық тәрбиеде адамның жағымды мінез – құлықтарын осы ұғымдардан таратады. Мұсылмандық дүниетаным бойынша, имандылық иманнан

пайда болады. Алла тағала адамды иман мен имандылық үшін жаратқан, сондықтан: «Алланың мінезінен үлгі-өнеге алыңдар» (Мұхаммед пайғамбар), – деп уағыздалады. Иmandылықтың негізін мұсылмандар Құранда деп біледі Қазіргі зайырлы өркениетті қоғамда да имандылық – аса қастерлі, биік адамшылық қасиет ретінде ұғынылады. Иmandылықтың шынайы төріне төрт нәрсе арқылы жетуге болады.

1. Аллаһтың жазуына шүкіршілік;
2. Алла тағалаға шын пейілмен сенушілік
3. Барлық істе де Аллаға жүгінушілік
4. Сана сезіміңе көрегің нәрсеге шыдамдылық

Ақыт ұлттық және исламдық дүниетанымды шебер қабыстырып, жасұрпақты ғана емес жалпы жұртты имандылыққа тәрбиелеу мақсатын алға қойған. Мақсатын жүзеге асыру үшін ол, Алтай бетінде үш жерге мешіт салдырып, өзі де мөдресе ашыл бала оқытқан. Ол, әуелі дінді үйрен, дін үйренсең ғылым, білім ұрасың, көңілің таза, көкірегің ояу, хадіі де жақсы адам боласың дейді. Онан соң, он сегіз мың ғаламның құры мен сырын ұқтырған ғылымды, ілім-білімді үйрен деп насихаттайды. Мысалы: Мұсылманның мойнында, бес парыз деген парыз бар. Құран кітап, хадиста, бес парыз жолын анықтар. Бес парызды білмесең, өлгенде жанның арықтар. Аз тіршілік заманда, Ислам жолын танып қал. Алламыз – бір, құран – шын, Пайғамбар хақ, нанып қал. Ғибрат, құлшылық қылмасаң, ашылмайтын қарық бар.

Соларға ерін құр қалмай, Ислам жолын танып қал.
Ислам дінін білу сол, жаратқан хақты бір деңіз.

Жоқ пен барға шүкір ғыл, қарам іске жүрмеңіз,
Аз тіршілік заманда, құлшылықсыз өмір сүрмеңіз.

Иман-көрдің шырағы, қарайып көрге кірмеңіз!

Ғылым- сөуле, нұр, жарық. Оқымай болмас құр қалып.

Термелі ғылым оқысаң, жүрегіңе тоқысаң,

Көресің сөуле бір жарық. Ата заңым деп қазақ,

Әр тараптан жүр қалып. Ай мен күнді ұға алмай,
Алғашқа ұял шыға алмай, неге мәз боп жүр халық?

Ақыттың педагогикалық ой – нікірі туралы сөз болғанда, оның адамтанушылық парасатын, бала тәрбиесінің ортаға байланысты екенін дұрыс лайымдағанын айтпай кету мүмкін емес. Мысалы, «Адам сыны» деген толғауында, «жақсы, жаман» еркек-әйел, үлкен- кішіні танып білу туралы, жаман мінезді жою жолдары сараланады. Бұл үрдіс қазақ ақын-жыраулары мен би-шешендердің барлығында болған еді. Ақыт, өмірлік мектептерді өз бетімен оқыл бітірген, білімді Шәкерім атамыздай талапшаны танып тапқан тұлға. Оның алғашқы хат танып, сауат ашқаны ауыл молласының дәрісі ғана. 1908 жылы, Ақыт хажыға (Алтай, Қобданың алтыстай адамымен бірге) барып, жолдастары еліне қайтқанда, ол, ел-жер көремін деп қалып қояды. Бір жарым жыл дегенде Мәдине, Шамды аралап, араб мәдениетін көзбен көріп, аз да болса үлгі-өнеге алып, араб тілін толықтап, елге қайта оралады. (Ғазез Ақытұлының естелігінен). Ал, Шәкерім атамыз 1905-1906 жылдары Меккеге қажылыққа барады. Бұл сапарында ол арнайы Парижге, Стамбұлға барып, олардың бай да қазыналы кітапханаларындағы асыл мұраларды оқуды, тарих тереңіне үңілуді мақсат еткен. (Жанат Әуелбек). Бұл ұқсастықтан шығатын қорытынды: Сол дәуірде, білім жетілдіру, көтеру, өз бетімен талпынып өнер-білім игерудің бір жолы қазақтар үшін қажыға бару болған. Білімге талпындырып, жас жеткіншектерді, демеп, дер кезінде көмек көрсетуді, Ақыт имандылыққа тәрбиелеудің басы деп ұққан. «Сөзім тыңда, балалар: Сендерде де сана бар. Бала күнде ұмтылып, молдалардан сабақ ал. Тасқа басқан таңбадай, сәби күнде сауап ал. Ғылым деген бір ғауһар, ақылға-ақыл жамалар. Көп оқыса ғылымды, тат баспай жүрек азарар. Біз сабақты оқыдық, сен-

дәрде де шама бар.» немесе «Ата-анадан кейін-ақ, ұстаз түзер адамды. Балалы болсаң жетіттер, балаңды бер сабаққа. Қанша жақсы болса да, Надан бала қараңғы...» Сол дәуірде баланың көбі мектепсіз еді. «Сабақ оқып бала жүр, жетіге алмай, шала жүр. Сабақ тұрғой намаз жоқ, аудандысы қарап жүр!» Әсіресе адам есіне, зейініне дін білімді қалай қондыру керектігін терең ойлап, оның амалын оңды таба білген. Нассауи бабамыз зікірді музыкамен әрлеп өрнектесе, мұсылмандық ұғымдарды хикмет түріндегі жырға келтірсе, Ақыт халықтың өлең-жырға құлшарлығына негіздел, назира дастан, толғау – өсиетке айналдырып жұртқа ұсынған. Ғараби бабамыз еңбектерін араб тілінде жазса, Нассауи араб қарпымен, түрік тілінде жазған. Ақыт атамыз төте жазуды да, қрилшені де, латын гарпын да қолданған. Ғұғыр жазуын да пайдаланған. Еңбектерін қазақтың көркем кітаби тілінде, көркем сөзқатыбында ұсынған. Ақыт, шығармаларында діннің негізгі қасидаларын: мысам, нәпсіні тыю, қайырымдылық, гайбат сөз айтпау, кісіге қиянат жасамау, жоқ-жетік, кемтарларға садақа беру, ұрлық-қарлық жасамау, алдап-арбап, өтірік айтпау, ата-ананы ардақтау, жетім-жесірлерді қалыптау, күш көрсетпеу т.б. жан-жақты талданып, адамдардың тату, бейбіт қоғамдасып өмір сүруінің мызғымас негізін көрсетеді, қоғамның көркеюіне, ғылымның заңдылығына, білім мен нақты өмір шындығына негізделген сенім адамдардың қолғанат көмекшісіне айналуын уағыздайды. Діни ғибадаттарды орындау әдебіне, оның маңызына, исламның адамзат қауымына әкелген ұлағатын жеке-жеке талдап өлең жазумен қатар, барлық шығармаларында (қысқа өлең-толғауларынан бастап қомақты дастан – жырларында) бұл ұстаным, әрқашан ескеріліп отырады. Аңызғұрақ айтқанда Ақыттың шығармалары – Құдай мен Мұхамбет пайғамбардың ұлтығын дәріптеп, пайғамбар сүннеті, мұсылман әдебін мүлтіксіз орындауды уағыздайды. Тағы бір, таңқаларлық жәй, Ақыттың имани ұғымдары түйін ойлары мақал-мәтелге жуық келеді, әрі ғибратты сөздерге айналтып кеткен. Бұл жазынан Қорқыт ата мен Бауыржан атаның өсиет өнегелері мақал-мәтелге айналғаны тәрізді үрдіс аңғарылады.

... Саясат-надан болсаң, құрған тұзақ,

... Тіршілік – тірегі өнер, білім.

... Өнер ғылым үйреніп, бұлбұлдайын сайраңдар. Бала оқытып мектеп сап, азартып елді жайнаңдар.

... Ұлық болсаң әділ бол, шарият ұстап кәміл бол

... Тәңір алды-таразы.

... Ақыл ойың – білімді, білім түбі-ілімді

... Шарият жолы шамшырақ,

... Ұстасаңыз азбайсыз-Мұхаммед Расул сүннетті

... Сүйер достың сұхбаты-шекер, мейіз өріктей.

... Ғылым – сөуле, нұр, жарық. Оқымай болмас құр қалып.

... Ақылсыз шыңға сенбей, жоққа сенбек, Шынды қойып

өтірік өсекке ермек.

Жалпы жұртқа имандылықты игерту үшін, ең алдымен олардың сауатын ашып, азартушылықты кең өрістетіп, ғылыми және діни білімдермен сусындату керектігін уағыздап, оны іске асыру үшін талпынған.

... Қала сал, іргені көм егін егін, табиғат тарпаңдаса тарығасың. Тең басқар мал мен егін харекетің, енді ояң, өнерлі елге жалынасың. Ғылым тал, мәдениет жолын ізде, теңдікпен бүйте берсең қазыласың. Бірлік жоқ мал артынан жүре берсең, бір күні тілсіз жасаға шабылдарсың. Жүретін қам-қайғысыз уақыт кетті, басқаға енді өріксіз бағынасың.

... Дамыған елдің халқынша, оқуға адам талпынса, молайып көңіл кетеді, оқыл білім артылса. Қай жерде басы тең болар, таразыға тартылса. Атағыңды шығаршы, біл-

імді жұрттың дағқынша Оқыған жасстар жарқырап, қайда жүрсе алтынша
...Ақыл талап, ойлыны Ғынуға болар сен Жатынды жүрек, жас талап, өткізбе өмір
босқа тек.

Ақыттың өмірге келуінің өзі Қорқыт атаның жарық дүние өсігін ашқан
аңызына тым ұқсас, бірақ ол аңыз емес шындық. Ақыттың әкесі Үлімжі аты шыққан
бай да, би-молда да емес, үні-төні дәулеті бар, қарапайым шаруа. Үлімжінің тұрғыш
алған әйелінің аты Жібек, жантөкей руының ішінде тайлақ-Бөкежан деген адамның
қызы Жібек-ретті де салмақты, ақылды да, ажарлы, киімді өте келісті де өсем киетін
адам болған. Жібек отыз үш жасқа дейін бала көтермейтін. Ауыл жайлауға көшіп
келе жатып, еру отырған бір ауылдың тұсынан өткен кезде, сол ауылдың екі әйелінің
кеңесін естіп қалады. Бірінші әйел: «Өзі де келісті келіншек еді. Киімді де өсем киетін
екен, қарашы, өне!», - дейді. Екінші әйел: «Өңі мен киімі неге тұрады, әлі күнге дейін
нұрпағы қанаған жоқ» - дейді екен. Мұны естіген Жібек ауылдан сәл алыстаған соң
жетектөзген түйесін шөгеріп қойып, бір қара тасты құшақтап, натып зар
еңірен, аллага мұңын шағып, үміт артып жылап жатып қалады. Бір заматта көзі
ілініп кеткен екен, мүс көреді. Түсінде бір ақсақалды адам келін: «Қамты зарығың
кеттің ғой. Құдай көз жасыңды көреді, балам, көзіңді аш!» - депті. Ояна келсе екі
емшегі иіп кетіп, қара тасқа ақ сүт ұйып қалған екен. Міне осыдан кейін ақ Жібек
бала көтеріп, Ақыт өмірге келген. Үлімжінің әкесі Қарымсақ ақсақал келіні Жібек
бала көтермей жүріп қалған соң, Ақыт туардан сәл бұрын, Үлімжіге Бөкеш деген
қызды алып береді. Жібек-жібек мінезді, жайдарлы, ағайын арасында беделді
болса, Бөкеш ұрт тілді, шәркеш мінезді адам болыпты. - Сенің көңің мен келген соң
жібіген, бұрын ұл тұсаң қайда жүрсің, бері әкел, баламды! - деп Жібектің қолынан
баланы жөрегімен жұлып алып, өзінің қыз емшегімен емізеді екен. Сонда Жібек: - Е-
е, сенің балаң. Балаңа таласым жоқ - деп күліп қана қояды екен. Молқыларда, «ертеден
қыз емшегін емген бала ақын не өлеңші болады» деген ырым болған екен. Ауыл
ақсақалдары мен кейуаналары Ақыт Бөкештің қыз емшегін еміп еді, өлеңші болдым -
деп отыратын. (А. Ғазез естелігінен)

Ақыт ағартушылық ойын іске асыру үшін бар қазақты береке бірлікке шақырып,
ықтымдастыруды ойлап, өсиет-өнеге айтқан, үндеу жолдаған. Қобда бетінде
әулеттік мектептер ұйымдастырған.

...Адамшылық қай жақта, көз салсаңшы жан-жаққа. Береке-бірлік құрасаң, құт
қонады аумаққа. Береке-бірлік артық іс, берекесіздік - тантық іс.

...Жалқаудықтың жарасы, көңіліңнің аласы-надандықтың даласы. Алты
миллион қазақ бар, бір атаның баласы.

...Тұтас тұрын, жұмыр бол, бытырап кетпе оң мен сол. Түгел жүріп бөт
қойсаң, кезікпей ме табар жол. Тілек, жүрек бір болса, табылатын ақыл мол. Не
табасың ойлашы, қаңғырып кетсең оң мен сол. Көріңгенге тәлім боп, болма Қазақ,
босқа қор. Тәлім болған нашарға көріңгеннің бәрі зор. Бас-басыңа қаңғырып, бір-бірінен
айрылған, қазаққа біткен қалың сор. Айырмасаң тобыңнан, ел болар едің көрім боп.

Имандылықпен жұрт санасын нұрландырудың келесі жолы имандылық
ұғымын, көркем сөзбен «тұздықтал» баршаның жүрегіне жеткізуді Ақыт сенімді
түрде қолға алған.

...Жұрт болайық өзгеріп, еңбексіз жүріп, емініп. Әркімге көз сүзбелік, Бір қазақтан
басқаның, бәрі де жатыр өзгеріп.

...Он екі айда ораза-ден қою иман намазға. Харамнан бір сәт тымлмай, құр тілек
иман бола ма?

...Азды көпті болса да, зекетсіз мал арамды. Қылсаң қайыр жетімге, көп тиер

соның сауабы.

...Көзделек тартпа алдында, сылтау қылып сынықты.

Жаман адам өмірде, білмейді адамшылықты. Ақылсыздың ары
жоқ, адам да жоқ сынықты. Айтқаныңды тыңдамас, салбыратып шықты.

...Жігіттер, иман - қымбат, күнә-тесін. Күзгіз өлген күні жеңсіз көбін. Жатамыз
қара жерге жалғыз түсіп, құлына құдай өзі берсін жөнін.

...Ауызбен иман табылмас, жүректі түзу шын
қылмай. Әулие болмас әр адам, көңілін ашып құр құймай. Аяулап айтқан ақыл сөз, ар
менен намыс бергендей. Түбі берік тура сөз, көзден атқан мергендей. Сөзге жуырік
шешен бар, аяқдамай желгендей.

...Атадан алған ақылық - Ай санаған нұсқадай. Ұжымаққа түзу бара алмас - газиз
жанды қыстамай. Үмітің болса ұзыңдар, кітап сөзін тастамай.

...Аяғыңды қажаса, былғары етік көнмен тең. Жалғанға пайда жақсы
сөз, жүрекке жаққан еммен тең.

...Көзде жарық-иманың. Құр қаларсың одан да, дінге наным
қылмасаң. Ойласаңшы азамат, бола ма деп жан жолдас тіріде жиган иманым. Иман
зекет, яма намаз, тілмен айтып құлақ тұр. Ораза намаз бек ұста, болмаңыздар
бейнамаз.

...Бай мен жарды теңелер, жаны бойдан шыққанда. Бай
мен жарлы бәрі бір, ақиретке барғанда.

...Ескерусіз нәрсені алып жүрме олжалап, өтірік, ұрлық, өсекті, алып жүрме
дәрбалап. Ата-ананы сыйласаң, ұстазыңды пір тұтсаң, басыңа қонар сонда бақ.

...Арақ ішіп, тинақор, ұрлық қылған тәлімдер, жақсылық сіре көру жоқ. Үйде
отырса сондай наң, болырас (папирас) тартып баптанып, кеткен жоқ па бұл мінез,
іші қарнын ақтарып. Әке-шеше күгедек, баласынан жасқанып. Әкесі отыр балаға: -
абайлап жүр, ондайдан, - деп қана, қақсанып!

Ақыт имандылық тәрбиесіне жалтының мойнын қаншама айтып
бұрғанымен, барлығының жүрегіне жетіп, зиянына қонуы өте шабан болатынын
аңғарғандықтан, сол қауымдағы, сол дәуірдегі топтардың, қатпарларының ерекше-
ліктерін айқындап барып, әр санаттағы адамдарға сәйкес келетін үгіт насихаттың
қажет екенін аңғарған. Сондықтан, адамдардың мінез-құлқына, адамгершілік
парқына көз тастап баға берген. Олардың ішінде көп жырлаганы-әйел заты.

Тәрбиелеу қазақ ілімі тарихында, әйел затының сынын
айтып, олардың ортақ табыстары мен кемшіліктерін топтап
көрсеткен адамтанушылар қашаннан болған. Мәселен Қорқыт атамыз төртке
жіктесе, Шал ақын (Тілеуке Құлекелді) - да төртке бөлген. Ал, Ақан сері сөгізге
сыястырған болса Ақыт хажым оларды беске топтаған. Ақыт әйел
затын, әуелі, жақсы жаман деп екіге бөледі. Жақсы әйел туралы: ...Кей ұрғашы
жарандар, еркектен артық ақыл. Адамды білер айырып, өдеппенен сөз байлап, бек
біледі мақұлды. Анық білер айыр-ып, алыспенен жақынды. Берсеңдағы жүз байтал
жібер-мейді хақыңды. Баласы жаман болмайды, шешесі болса жатынды. Атағы
жақсы қатынды, еркектен деме оны кем. Балты қатын тамағы, балмен шекер
асындай. Қылап болса қатының, келтір-өді сыныңды. Мінезді болса қатының, мамық
төсек көрсе-дей. Жақсы қатын қояма, алған ерін риза қыл, мінезімен алдамай.

...Жаман қатын белгісі, бетіңе қарап күле алмас, жүз жыл
жолдас болсаң да, мінезіңді біле алмас. Ер қарызы аманат, таза сақтап жүре
алмас. Мейман келсе үйіне, баласын ұрып жылатап, орағытын құманын, от басына
құлатар. Өлшеусіз ішіп ас-суын, елден соғым сұратар. Сондай қатын ерінің бақ-
дәулетін құлатар, балаға болса шарқая, мінезі болар тез қа-тар, тәріс қарап
теңкеліп, төсегінде ол жатар. Керегінде өз байын құлағынан тартып оятар.

...Сараң қатын сарғайтар. Дөнін құйып татырмай.

...Олақ болса қатының,көтіреді сыныңды.

...Қасақ қатын мінезі,қойға мінген керіктей

...Бошалақ қатын қимылдар,кешкі күнді ертедей.

...Ақымақ болса қатының,көшігі жоқ ермен тең. Қайарлы болса кері өнең күнде соққан борадай.Баласы оның жүреді жадырап бойын жаза алмай.Қарғысшыл болса кері қатын,баласын қарғап озаңдар.Байы кері жас қатын,таныған соң шамасын,күнде би бөл қаржаңдар.

Ақыттың бұларға айтқан өсиеті: ...Ораза, намаз ұстаңыз,жамандықты тастаңыз.Күн шығарып тұрмаңыз,ер өмірін бұрмаңыз.Өтірік,өсек құмаңыз,шалқар түсте тұр-маңыз. Біреу өсек сөз айтса,оған көңіл бұрмаңыз.Күйеуіңе жағыңыз, өлгенше сыйлап бағыңыз,өтер күнің қаша ма, болса дәулет-бағыңыз.Үлкендерден бата алып,өдепті келін аталып,көп сауапты табыңыз.Ата-анаңмен керіспе, жамандық қуыл теріспе.Біріңмен бірің өш болып,көр бидей төбіспе. Күндөсіңмен ұрыспа,абысыммен жұлыспа.Ала көзбен қараспа,жоқ нәрсеге таласпа.Жамандыққа ермеңдер,бұрыс жолмен жүрмеңдер.Өдепті болсаң жарайды,өдебіңе қарайды. Біржын күлсең біреуге,ойыңды бөтен санайды.Жалғанда күтпей дініңді,өлгенде көрме газатты!

Жігіттер жсайым,олардың мінез-құлқына,болмыс-бітімін бажайлап жеті топқа бөледі. Адамтану қазақ ілімінде,бүгінгі жантану ғылым-ындағы адамдардың темпераменті туралы ұғымның,бастамалары осы бір жіктеу, топтаудан басталғаны анық(27;5718-6) Адамтанушы Шал ақын жігітті үшке топтаса, Ақан сері он үшке жіктейді.Ақыт қажы жетіге жіктейді. ...Әуелі бір жігіт бар,мінез күткен.Асықпай әрбір іске сабыр еткен.Білгенін ішке сақтап қарауылап,ілегері бағын сынал үміт еткен.Басқасы олай-бұлай сөз сөйлесе,тыңдайды абзал жігіт ойға жеткен.Жақсылық пен жамандық тең бе екен деп, сынатпн ақылына қисап еткен.Екінші бір жігіт бар шапқан аттай,аптығар жүрегімен ақыл талпай.Жәліккен нәпсіні тимай шіркін надан,зырылдар жерге қойса-жұрқа тақтай. Үшінші бір жігіт бар тақылдаған, «Тең құрбы өз көңілмен жоқ-деп маған. Өзіне керекті сөз келмей тұрып,асаудай мінілмеген сақыл-даған.Төртінші бір жігіт бар таудан асқан,зор кеуде,ұлкен мінез әуел бастан.Бетімен бейліл сөйлеп көп алдырған.өсірген ата-анасы бала жастан.Бесінші бір жігіт бар түйықтанған, алакөз қалың шашты мыықтанған.Өзіне өз білгенің жөн демесе,қорқылдақ,шошқа мінез сияқтанған.Алтыншы бір жігітке келді сөзі,Тоң мінез тоқырайған болады өзі.Адамға айбат қылған айдаһардай,қараса қас қақпайтын екі көзі.Жетінші бір жігіт бар сөзі келген,әр түрлі әр адамға мінез берген.Қой жайып,қоңыр өзгіз мүйізін түйіп,қоржын сап,құрт қайнатпн,тезек терген.Бұларға Ақыттың айтқан өсиеті; ...Жігіттер иман- қымбат,күнө тегін,киізгер өлгеннен соң жеңсіз көбін.Жатамыз қара жерде,көрсетеді,құлтына құдай өзі бар екенін.Намаз тұтплас надан бар,ақылсыз жігіт аптығым, арсыз жауды жеңгендей.Кейбір жігіт сөйлейді,су-су еткен керіктей,қалынан іс өнбейді.шамасы жоқ өліктей. Ұйқысы көп кей жігіт,жерден басын көтермес,жаңа толғақ жеріктей. Бір құдайдан басқаға,бас көссе де бас ұрма!Ғяттан өлмей әр жігіт,өсек сөзді тасыр ма? «Жаным,жаным» десе де,жәт қотырын қасыр ма?Жігерің болса жігіттер жігіңді бөліп ашыл ма! ...Құдай берген құмырды босқа өткізіп не етесіз. Иман,намаз болмаса бас бірікпес шекесіз. Ораза,намаз- баласы, Иман оның анасы.Сыйлаған ұрпақ қор болмаса,ата менен акасын.Қисық ағаш тұрмайды,ағашшының тезінде.Тар адамның ақылы,көріп тұрған көзінде.Жаман адам ойлайды жалғыз қарын тоқтығын.Айрылмастай жинайды сұм дүниенің боқтығын.

...Қатты сақтап, жігіттер,нәре беру алудан.Пәре берме кісіге,үміткер болсаң жаныңнан.Бір Алладан басқаға,дұрыс емес жалынған.Жеті есе төмен көпірден,дінін беріп көпірге,дүние үшін бағынған.

...Түбінде құдай жеткізер,ойлай берсең алалды.Жүрегіңді тат басар,істей берсең харамды.Халат менен харамдық, құдыретше жаралды.Күнә,сауап екі жол,екі орынға барады.

Сауап орны- ұржақта,күнә орны-тозақта.

Ақыт хажы отбасылық имандық тәрбиесіне отағасының тура өзі жауапты екендігін түсіндірумен қатар,әке міндетін ерекше анықтап,бала мен жардың тәрбиесіне жұрт алдында, тіптен Жаратқанның алдында жауапты екендігін баса айтады. «Жігіт болсаң ақылды,тәрбиелен таза өсір,бала менен қатынды.» «Ғылым сөзін көп тыңда,көрсен жақсы ақылды. Қайырың болса қыла жұр,бірдей көр алыс жақынды. Балады әркім малын аз да болса.Сүйеді өз баласын таз да болса. Қатын бала қамы үшін,ары таза жаны үшін,ақыл,қайрат жұм-сай біл,ұрпақтардың бары үшін.Ораза- пітір бермей қабыл болмас,малыңнан зекет бермей тағы болмас.Садақа қайыр беріп дің күтсеңіз,ұрпаққа үмітпенен үйретсеңіз, боласыз періштемен иман жолдас.»Бүгінгі таңдағы кей әкенің қатын, бала алдындағы беделі мен әулеттегі орнын найымдау үшін Ақыттың осы ұлағатының көмегі тиері даусыз. Иmandылық тәрбиелеуде Ақыт ұлттық құрыл,салттық тәрбиелік маңыз-ына,оның жойылып кетпей сақталуына, ұлттық өдепті ұлағаттап,әулет мектебінде оның игерілуін үнемі қадағалап отыруды міндеттеген.Өденсіздер мен көргенсіздерді қатал айыптап,оларды ар алдында жауап беруін талап еткен.

...Жақсы бала ер жетсе,өліне пана қорғаны.Жаман болса әр жігіт,жасқа жетпей алжиды.Қырық жасқа келгенде, ұйқылы-ою маржиды.Өдепке көндір балаңды, жақсылық қайыр жолдасың, сыйласаң ата-анаңды.Өзіңді күтер артқы жән,өзің күтсең ағаңды...Өдепті болсаң-иман сол,өнерлі болсаң-жизан сол.Жас өспірім, құрбылар,арамнан алып малданып,жын шайтанға алданып,жалғанда күнә қыл-машы, дүние-жолдас деген деп,көріңгенді жесем деп,мұсылман дінін бұзбашы. Ұлық болсаң әділ бол,шаригат ұстап кәміл бол.Елдің құрпын жұрт білсін,бөрің де жайсап таныр бол.Басқалардан көнерек,көрейдің өдет-құрпы бар.Оны ұмытпа өсіңе ал.

...Өдеппен өсір жамазат,қызың болса тұрлымды.Қараша надан демеңдер,қарашасыз хан бар ма?Қарашада жақсы өдеп бар, жан сүйіп бері,мадақтар.Өдебі жоқ әйелдер,әркіммен күлер ыржақтап.Ғятсыз болса қыз бала,көмпірдей сөйлер тайсал-май.Долы қатын сөйлейді атасына шаптығып.Көйлек киер жаман қыз,етек жеңіп өмермей.

...Тымы өсек тілінің,қызың өсті тұрлымды.Жас қатындар сайрандап,еркекке таман тайраңдап,көрініс беріп көлделен, қасқайып қарап қоймаңдап,еркі қолға мизген соң,қуанады жайраңдап.Қынама киіп қылтшып,құйрығы шығып бүлтішып, омырауы ашылып,шашы бұрқырап шашылып,өңірі қашып тыртышып.

Қазақ өдебі -тым асыл,тым биязы,тым өсем.Иманды жан-өдепті.Ақыт үшін бұл екеуін айырып жіктеу артық.Сондықтан Ақыт хажы ұлықтардың, байлардың, билердің, молдалардың өдепті қылықтары мен мінездерін саралап жырлайды.Оларға жеке-жеке жыр арнайды.Ең соңында,жалпақ жұртты соғына ертіп,имандық құрымен баршаны бақытқа апаратын осылар деп танып,имандылық тәрбиесін игертуді және іске асыруды соларға жүктейді.Өсіресе билер мен молдаларға ерекше сенім артады.(8;51)

Қазақ ұл-қыздарын:

1.Бек ұл,пәк қыз 2.Иманды ұл,балы қыз 3.Құлықты ұл,қылықты қыз 4.Батыр ұл,батыл қыз 5.Ер жігіт,батыр қыз 6.Өнерлі ұл,шебер қыз 7.Зиялы ұл,зиялы қыз 8. Есті ұл,епті қыз 9.Айдарлы ұл,тұлымды қыз 10.Айбарлы ұл,ақылды қыз» 11.Ісмер ұл,істі қыз 12.Шешен жігіт,ақын қыз 13. Ақылды жігіт,арлы қыз 14.Намысты ұл,өрелі қыз 15.Өрелі жігіт, өнерлі қыз» 16.Аяулы азамат,асыл жар 17.Қазақ жігіт,Қазақ қыз қатарлы тәрбиелеу мұраттарын алдарына қойып, өте нәтижелі тәрбиелеп келген.Тәрбиелеу қазақ ілімінде айқын мақсат,сенімді мұрат,жеткілікті үлгі-өнеге болғандықтан әркез тұрақты ұлт өкілі-қазақ азаматы қалыптасып отырған.Мұрат, мақсаты әрі қысқа әрі нұсқалы,айқын, сенімді болған

Қазақ жігіті.Қазақ қыздарының көз тастап,көңіл аударатын жігіттері мыналар:жігіттің сұңқары; жігіттің сұлтаны; жігіттің қыраны; нар жігіт;жігіттің арыстаны; жігіттің төресі;жігіттің жамбозы; сері жігіт;сылқым жігіт;өнерлі жігіт,өршіл жігіт т.б.Бұлардың ортақ қасиеті: еңсегей бойлы,өткір көзді,қыр мұрынды,киық мұртты,кен нықты,апай төсті,өткір тісті,жуан білекті,қапсағай денелі, бура санды,кен жауыр-ынды,от ауызды,орақ тілді, темірдей саусақты,жау жүректі,сергек ойлы,ширақ қимылды, арыстандай айбатты,жолбарыстай қайратты, сұңқардай өр,көк бөрідей қайсар,қырандай алғыр,қабыландай сұсты, сауысқандай сақ,іскер де ішкіл.

Жас жіктелу (ауызша түрі)

7-12 жас. Сезімдік даму кезені. Бес жас оның бес сезім мүшесінің дамуына арналған. 7 жаста «сүндет той»: «тұлым қою» (қыздарда бұрымын өсіреді,сырға іледі).

12 -15 жас. Ерекше қасиеттері. Мысалы, жігіт: ата-бабаның әдет-ғұрпын,туып өскен өлкесін,ауыл аймағын,туыс туғанын танып білу, ер азаматтық абыройы мен намыс сезімі, өзінің отанын қорғау, білімділік пен ақылдылық, ерлік. 13 жаста есею кезені басталады.

15 -25 жас. Ерік-жігері мен сезімдік дамуы аяқталады. Денесінің, өзінің күші мен қуатының жетілуін саналы түсінуі.

25 - 30 жас. Тәжірибе жинақтау кезені.

30 - 40 жас. Өзінің әрбір ісіне жауапкершілігінің күшеюі.

40-50 жас. Күші, материалдық молшылық, ашық эмоция, тәжірибені пайдалану.

50 -60 жас. Дене және психологиялық бастаудың үйлесімділігіне жету. Кемеліне келу, ойланған істер, асықпай сөйлеу. Интеллектуалдық күш.

60 жас. Даналық жасы.

80 жас. Қазыналы жас

90 жас. Абыздық жас

Жас жіктелуі (әдеби түрі)Адамның жас ерекшелігі мен оның сипаттамалары туралы ұғымдар тым мол.Бір ақын қыз: «5 күшік, 10 ит,20 бөрі,30 арыс- тап, 40 қабылан,50 өгіз,60 арқан,70 тұсау,80 шідер,90 торғай, 100 жұмыртқа» деп адамның жас ерекшелігін,күш-қуатын жасырып жұмбақтаған.Сонда қарсылас ақын: «5 жаста адам мысалы күшік мінезді,10-да иттей,20-да бөрідей,30-да арыстандай,40-та қабыландай,50-де күші мол өгіздей,60-та аттай арқандалады,70-ге оның үстіне тұсауланады,80-де арқан,тұсау үстіне шідер салынады,90-да торғай-дай халі болады,100-де шертпін қалсаң жарылатын жұмыр-тқалай қауқары қалады» деп шешкен екен.Әйгілі Жетес бидің сөзін мағыналы тұжырым деуге тұрарлық.«Онға келдім ойна-дым, қызығына тоймадым.Жнырмаға жеттім-бойладым,онда да балалықты қоймадым.Есейе келе жақсы сөзге сүйсіндім, жаман сөзге күйіндім,барымды бойға кіндім,сұлу-қыз келін-шектерге шүйілдім,жауларыма түйілдім. Отызға келдім-алтайы қызыл түлкі болдым;қыран бүркітке алдырмадым,құмай тазыға шалдырмадым,қатар құрбының көңілін қал-дырмадым.Қырыққа келдім арғымақтай аңқылдадым,тау тас-ындай саңқылдадым,ақ алмастай жарқылдадым,күз қыранындай шаңқылдадым,барымды жоқ деп сарқылмадым.Елуге келдім биік қырга шықтым,арғы жағының алыс-жақынын бай-қамадым, дәулетімді шайқам-алдым.Алпысқа келдім-алты тарау жолға түстім;қайсысының алыс-жақынын білмедім. Жетпіске келдім жеңілгенімді білдім, бала мен келінге билігімді бердім, айтқанына көндім,айдауына жүрдім.Сексенге келдім-оң жағым от,сол жағым су,алдым жар,артым күз қалай қозғалсам да тірлік деп біле алмадым,-деген екен(Адамтану қазақ ілімінен)

АДАМНЫҢ ЖАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ АТАУЛАР

1 ЖАСҚА ДЕЙІН – ШАҚАЛАҚ, НӨРЕСТЕ

1 ЖАСТАН 10 ЖАСҚА ДЕЙІН - СӨБИ

1 ЖАСТАН 2 ЖАСҚА ДЕЙІН ҚЫЗ БАЛА – БӨПЕ, ҰЛ БАЛА – БӨБЕК

2 ЖАСТАН 3 ЖАСҚА ДЕЙІН – БҮЛДІРШІН

3 ЖАСТАН 5 ЖАСҚА ДЕЙІН – БАЛДЫРҒАН, БАЛАУСА

6 ЖАСТАН 7 ЖАСҚА ДЕЙІН – БАЛА, БАЛАҚАЙ

8 ЖАСТАН 12 ЖАСҚА ДЕЙІН – ОЙЫН БАЛАСЫ, ЖЕТКІНШЕК

13 ЖАСТАН 15 ЖАСҚА ДЕЙІН – ЕРЕСЕК БАЛА, ЖАСӨСПІРІМ

16 ЖАСТАН 19 ЖАСҚА ДЕЙІН – БОЗБАЛА, БОЙЖЕТКЕН

20 МЕН 30 ЖАС АРАЛЫҒЫ – ЖАС ЖІПТІ, ҚЫЗ

30 МЕН 40 ЖАС АРАЛЫҒЫ – ДҮР ЖІПТІ, АҒА, ЕРКЕК, КӨРІ ҚЫЗ, КЕЛІНШЕК

40 МЕН 50 ЖАС АРАЛЫҒЫ – ЕР ТҮЛЕГІ, ОТАҒАСЫ, ӨКЕ, КӨКЕ, ӘЙЕЛ, АНА, ТӘТЕ

50 МЕН 60 ЖАС АРАЛЫҒЫ – ЖІПТІ АҒАСЫ, САРЫ КІДІР ӘЙЕЛ

60 МЕН 70 ЖАС АРАЛЫҒЫ – ҚАРАСАҚАЛ, АТА, ҚАРА КЕМШІР, АПА, ӨЖЕ

70 МЕН 80 ЖАС АРАЛЫҒЫ – АҚСАҚАЛ, АҚБҰРЫМ

80 МЕН 90 ЖАС АРАЛЫҒЫ – АҚ ҮРПЕК ШАЛ, АҚ ҮРПЕК АНА, ҚАРТ, ҚАРИЯ

90 МЕН 100 ЖАС АРАЛЫҒЫ - СЕЛКІЛДЕК ШАЛ, СЕЛКІЛДЕК КЕМШІР

30 ЖАС - ОРДА БҮЗАР,

40 ЖАС - ҚЫЛЫШ ЖАС, ҚЫРЫҚТА ҚАМАЛ АЛАР

50 - ЕЛ АҒАСЫ, ЕРДІҢ ЖАСЫ

60 ЖАС - ПАЙҒАМБАР ЖАСЫ, АЛШЫСТЫҢ АСҚАРЫ, АЛШЫСТЫҢ АСУЫ, АСҚАРАЛЫ

АЛШЫС

70 ЖАС - ЖЕТПІСТІҢ БЕЛЕСІ

80 ЖАС - СЕКСЕННІҢ СЕҢГІРІ

Пайдаланған әдебиеттер

1. Абай (энцр.) Алматы 1995
2. Алматы 1995 2Абай. Қара сөздері. Алматы 2006
3. АбайҚұнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. Алматы 1977
4. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы: 1975.
5. Ақыт қажы Ғахилжа Бай-Өлке 1994
6. Арын М. Бес анық Алматы:1996
7. Баласағұн Ж. Құтты білік Алматы 1986
8. Оразбекова К. Иман және инабат Алматы1993
9. Ш.Құдайбердіұлы. Үш анық. Алматы 1991.
10. Құран Керім: қазақша мағына және түсінігі. Мәдина 1991
11. М.Мырзахметұлы. Абайтану: оқу құралы. Алматы: 2010
12. Қазақ халқының философиялық мұрасы // Қазақ этикасы және эстетикасы: жырғама томдық.12-том. Астана: 2007.
13. Психология: Энциклопедиялық сөздік. Алматы: 2011.
14. Шәкәрімтану мәселелері. 6-том. Алматы: 2008.
15. Философиялық антропология. Мәдениет философиясы. Дін философиясы: жырғама томдық. 19-том. Астана: 2006.
16. М.Мырзахметұлы. Абайдың адамгершілік мұрағтары. Алматы:1993
17. А.Ноғазев. Даналық ойдан дән ізде. Алматы: 2013.
18. Қазақ халқының философиялық мұрасы. 4-том. Астана: 2005.
19. Шәкәрім шығармалары. Алматы1988
20. Шәкәрім. Энциклопедия Семей 2008.
21. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы /Т.Ж. 13 том/ Павлодар 2008
22. Көпеев, М. Ж. / Екі томдық./ Алматы 1992
23. Қазақ хандығы тұсындағы ханымдар мен арулар Астана 2015
24. Ана мектебі Астана 2014
25. Өулет мектебі. Астана 2013
26. Жетге жезде мектебі Улаанбаатар 2013
27. Ұлы даланың ұлық ұстаздары Қарағанды 2016
28. Адамтану қазақ амалдар akikat.kz:Nio.kz
29. Балатану баспалдақтары adistemekzcollege ukoz
30. Тектану қазақ білімінен Ustazdar kz16.08.2017
31. Адамтану қазақ іліміне кіріспе Nio kz mug kz
32. Шаңырақ иесі дайын ба? No kz.mug.kz

Қазақ адамтанушылары - қауым ортасында сыншы (сынақшы дейді кей аймақтарда) деген атпен белгілі. Қазақ қауымында адам сыншысы, ат сыншысы, құс сыншысы, түс сыншысы (түс жорығыштар), жұлдыздамашы, жауырыншы, құмалақшы, санақшы, бақсы-балгер, тәуіп-көріпкел, көзбайлаушы, емші-домшы, сәуегей, әулие сияқты ерекше дарынды адамдар аз да болса бар еді. Адамтану қазақ білімін өмірге келтіріп, өсіріп дамытқан осылар еді. Олар қордалана келе қомақты білім қорына айналған. Алайда бұл білім қоры сараланып, жіктеліп, реттеліп, жүйеленіп, қажетті адамдарға ұсынылудың орнына, өгейленіп, шеттетіліп, менсінілмей қамқорсыздың күнін кешуде Оның алғашқы мағлұматын осы кітапшадан таба аласыз. Оқып шығыңыз, өкінбейсіз.